ISSN 0320—8370

Вірші
угорських поетів

Ернест ХЕМІНГУЕЙ
новели

ПІСНІ ФРАНЦУЗЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ
Роман
АНТОНІСА САМАРАКІСА
/ГРЕЦІЯ/

Прорахунок

Листи з Нью-Йорка

7
'79

ВСЕСВІТ

Щастям світяться очі дітей першої соціалістичної держави на німецькій землі.

ЩАСЛИВІ УСМІШКИ ДІТЕЙ
– ЦЕ МИР.
МІЦНИЙ СОН МАТЕРІВ
– ЦЕ МИР.
НІЖНИЙ ШЕПІТ САДУ –
ЦЕ МИР!

ЯННІС РІЦОС

ВСЕСВІТ

ЛІТЕРАТУРНО-МИСТЕЦЬКИЙ ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

(607) ЛИПЕНЬ

1979

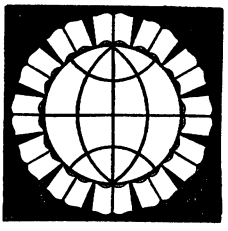

ОРГАН СПІЛКИ ПИСЬМЕННИКІВ УКРАЇНИ, УКРАЇНСЬКОГО ТОВАРИСТВА ДРУЖБИ І КУЛЬТУРНОГО ЗВ'ЯЗКУ З ЗАРУБІЖНИМИ КРАЇНАМИ ТА УКРАЇНСЬКОГО РЕСПУБЛІКАНСЬКОГО КОМІТЕТУ ЗАХИСТУ МИРУ

ЖУРНАЛ ЗАСНОВАНО 1925 р.

Видавництво «Радянський письменник». Київ.

З М І С Т

Лауреати міжнародних Ленінських премій «За зміцнення миру між народами». 4

СУЧАСНА ЛІТЕРАТУРА

АНТОНІС САМАРАКІС 6
Прорахунок.
Роман.

ΑΝΤΩΝΗ ΣΑΜΑΡΑΚΗ, ΤΟ ΛΑΟΟΣ

З новогрецької переклала Тетяна Чернишова.

З угорської поезії: 99
АТТІЛА ЙОЖЕФ. (Attila József).
ІШТВАН ШИМОН. (István Simon).
ЛАСЛО НАДЬ. (László Nagy).
ЖУЖА РАБ. (Zsuzsa Rab).
З угорської переклали Микола Лукаш, Іван Мегела, Петро Іванов, Володимир Фединишинець, Юрій Шкробинець, Віталій Коротич.

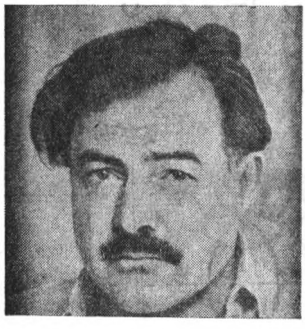

ЕРНЕСТ ХЕМІНГУЕЙ 121
Після дощу.
Постріл.
Новели.
(Ernest Hemingway. After the Rain. The Shot).
З англійської переклав Володимир Митрофанов.

ПАБЛО НЕРУДА 130
Поезії.
(Pablo Neruda. Poesías).
З іспанської переклали Сергій Борщевський, Петро Марусик.

МАНУЕЛ РУЙ МОНТЕЙРО 134
Годинник.
Оповідання.
(Manuel Rui Monteiro. O relógio).
З португальської переклав Василь Ксьондзик.

ГУНАСЕНА ВІТАНА 143
Хочеш жити — живи.
Оповідання.
Gunasena Vithane. Freedom to Live.
З англійської переклав Володимир Коробко.

© «Всесвіт», 1979. Український переклад художніх творів, літературно-критичних і публіцистичних матеріалів. Статті й нариси, написані спеціально для «Всесвіту».

МІЛАН НІКОЛИЧ 150
Поезії.
(Милан Николич. Песме).
З сербохорватської переклав Станіслав Реп'ях.

СКАРБНИЦЯ

Пісні Великої французької революції. 156
З французької переклав Борис Тен.

ПИСЬМЕННИК ЛІТЕРАТУРА ЖИТТЯ

ТЕТЯНА ЧЕРНИШОВА.
Антоніс Самаракіс та його герої. 96
Лайош М. ТАКАЧ. Поезія Ласло Надя. 109
Віталій КОРОТИЧ. Сади Жужі Раб. 113
Чотири томи Хемінгуея. 117
Інтерв'ю з директором видавництва «Дніпро» О. І. Бандурою.
Іван МЕГЕЛА. Співець народної надії. 162
Тереза ВОРОВСЬКА Тібор ДЕРІ. 167
Володимир ОГНЄВ. Читаючи угорські повісті. 172
Леонід ЧЕРЕВАТЕНКО. Мікеланджело. Спроба прочитання. 178

УКРАЇНІКА

Павло КАЛЕНИЧЕНКО. Радянсько-польське культурне співробітництво. 198
(Богуслав Плаза. ПНР — СССР. Культура сближает народы. Интерпресс, Варшава, 1978).
Флоріан НЕУВАЖНИЙ. Польсько-українські літературні взаємини. 201
Зарубіжна література на Україні. Рік 1978. 207
(Бібліографію склав Олекса Синиченко).
Микола КУХАРЧУК, Василь ТУРКЕВИЧ. Скарби музеїв п'ятого континенту. 213

На рубежі вогню

Євген РОСЕНКО. На припоні двопартійної системи. 217
Листи з Нью-Йорка. Лист сьомий.

ВОНИ ПРО СЕБЕ

Ніна СЛАВІНА. Два погляди на історію. 227

Портрети ВСЕСВІТУ

Герхард ДЕСОМБР. Антоніо Майдана: Двадцять років по стреснерівських катівнях. 229

Розмаїтості

Розповідає Федеріко Фелліні.— Туга за мрією, або Бідна сирітка і добрий мільйонер. — Хуліо Кортасар про історію, дійсність, фантастику. — Не плутати з мистецтвом! — Фестиваль одного актора. 233

Світ Мистецтва

Карикатури. 238

МІЛЬЙОНИ ПРИХИЛЬНИКІВ МИРУ В УСЬОМУ СВІТІ ЩИРО ПРИВІТАЛИ ВИДАТНИХ БОРЦІВ ЗА ЗМІЦНЕННЯ І ЗБЕРЕЖЕННЯ МИРУ НА ПЛАНЕТІ — НОВИХ ЛАУРЕАТІВ МІЖНАРОДНИХ ЛЕНІНСЬКИХ ПРЕМІЙ «ЗА ЗМІЦНЕННЯ МИРУ МІЖ НАРОДАМИ».

ПРЕМІЇ ЗА 1977—1978 РОКИ ПРИСУДЖЕНО:

КУРТУ БАХМАНУ — громадському діячу, членові Президії Правління Німецької компартії (ФРН);

ФРІДІ БРАУН — громадській діячці, президентові Міжнародної демократичної федерації жінок (Австралія);

АНДЖЕЛІ ДЕВІС — громадській діячці (США);

Курт БАХМАН:

Цю високу нагороду я сприймаю як визнання заслуг німецьких комуністів, що невтомно виступають за мир і дружбу між народами.

Фріда БРАУН:

Ця нагорода не тільки мені, але й жінкам усієї землі — тим, хто бореться й працює в ім'я миру.

Анджела ДЕВІС:

Народи не мають благороднішої мрії, як мрія про мирне небо над головою. Ось чому немає вищої шани, як стати лауреатом Міжнародної премії «За зміцнення миру між народами», що носить ім'я великого Леніна.

ВІД ІМЕНІ РЕСПУБЛІКАНСЬКОГО КОМІТЕТУ ЗАХИСТУ МИРУ, БАГАТОТИСЯЧНИХ СВОЇХ ЧИТАЧІВ «ВСЕСВІТ» НАДСИЛАЄ НОВИМ ЛАУРЕАТАМ ГАРЯЧЕ ВІТАННЯ, ПОБАЖАННЯ НЕВТОМНОСТІ Й УСПІХІВ У ЇХНІЙ БЛАГОРОДНІЙ БОРНІ ЗА МИР НА ПЛАНЕТІ.

К. П. Ш. МЕНОНУ — громадському діячу, президентові Індійсько-радянського культурного товариства (Індія);

ГАЛИНІ СКІБНЕВСЬКІЙ — архітектору, громадській і державній діячці (ПНР);

ВІЛЬМІ ЕСПІН ГІЛЬОЙС — громадській діячці, голові Федерації кубинських жінок (Куба).

К. П. Ш. МЕНОН:

Найвищу честь бути удостоєним премії, що носить безсмертне ім'я Леніна, я сприймаю насамперед як свідчення міжнародного визнання внеску народу моєї країни в справу боротьби за загальний мир, як визнання заслуг справді народного руху за дружбу з Радянським Союзом, в якому беруть участь мільйони індійців.

Галина СКІБНЕВСЬКА:

Важко висловити почуття, викликані присудженням мені міжнародної Ленінської премії «За зміцнення миру між народами». Я розцінюю її як нагороду не тільки мені, але й усім жінкам, усім архітекторам Польщі, будівникам сучасного й майбутнього своєї країни.

Вільма Еспін ГІЛЬОЙС:

Надання мені премії імені великого Леніна— надзвичайно висока честь. З величезною подякою сприймаю я її і розглядаю як визнання заслуг мого народу, кубинських жінок, що самовіддано працюють в ім'я соціалістичного будівництва, в ім'я миру й щастя на землі.

АНТОНІС САМАРАКІС

ПРО-РАХУ-НОК

Роман

Я не розчув, що він мені сказав. Якраз у ту мить ми обганяли величезний холодильник. Мабуть, фруктовоз, напевно не знаю. Той холодильник, по-перше, зняв цілу хмару куряви. А по-друге, страшенно гуркотів, і нічого не було чути.

— Що ти мені сказав? — спитав я.— Я бачив, як ти щось казав, але за тим холодильником не розчув ані слова.

Менеджер скоса блимнув на мене, наче йому ліньки було озватися ще раз. Зрештою пробурчав:

— Атож, я спитав тебе, якого дідька ти все визираєш із машини?

Я не одразу йому відповів. Спершу побряжчав ключами на колечку, що їх завжди тримаю в руці і помалу перебираю. Потім почухав праве вухо — а може, ліве? — і сказав:

— Милуюся природою!

Він охнув, наче йому кольнуло в нирках або вкусила оса, або привид йому з'явився, або щось таке. Скоса поглянув на мене і посміхнувся. Але що то за посмішка! Сама іронія!

— Вибач, але я не знав, що тебе дратує, коли я милуюсь природою,— вів я далі.— А ось тепер бачу це по тобі. Невже тебе анітрохи не хвилює природа? Поглянь, який навколо мальовничий краєвид, який ідилічний! Який не схожий на ті похмурі промислові райони, що їх ми оце проїхали!

Він кинув на мене гострий погляд і не промовив ні слова. А в'їдлива посмішка немов прикипіла до нього.

— Ви тільки гляньте на нього — він і розмовляти не хоче! — сказав я і провадив ще голосніше: — Хіба тобі нічого не говорить оця панорама? Оці невисокі пагорби, начебто вирізьблені рукою великого майстра? Високі стрункі дерева зустрічають нас, вишикувавшись обабіч дороги. Річка грайливо в'ється. Пташки вітають нас фігурами вищого пілотажу. А різнобарвні польові квіти — любо глянути — розливають духмяні пахощі.

Він охнув, наче йому кольнуло в нирках або вкусила оса і таке інше.

— Ти знаєш, хто ти? — крикнув я йому.— Вірніше, яким ти не є? Ну так от: ти не-нормальний. Ручаюся, в тебе комплекс.

Він поглянув на мене занепокоєно.

— Ти справді думаєш, що в мене комплекс? — спитав, наче розмовляючи сам із собою.

— Авжеж! Ось маємо конкретну ситуацію. Розглянемо її: природа розкриває нам щедрі обійми, буяє пахощами і барвами, а ти байдужий; чарівний краєвид, що нас оточує, для тебе наче не існує. Ти мов не помічаєш веселих, ніби лялькових, ферм під червоними дахами, із зеленими або жовтими віконницями, галасливих дітей, які граються серед курчат, вередливих поросят та інших домашніх тварин.

— Курчат, вередливих поросят та інших домашніх тварин,— повторив він, наче школяр, який усе зубрить напам'ять.

— То розкрий же очі,— я таки хотів дошкулити йому,— і сповни їх отим незрівнянним рожево-золотим промінням, що підсвічує обрій. Розкрий своє серце.

— Годі! — урвав він мене.— Справді, я злочинець. Так, я мусив звернути увагу на краєвид. Щоб мене теж пройняло.

І зсунув капелюха, який досі затуляв йому очі.

— Нарешті! — задоволено мовив я.— Краще пізно...

— Он там, праворуч... ферма з жовтими віконницями та багатьма балкончиками,— сказав він, показуючи рукою.— Перший, другий балкон, як дивитися справа... Я там бачу дуже симпатичні рожеві...

— ...троянди.

— Трусики.

— І тобі не соромно?

— Чого це мені має бути соромно? — здивувався він.— Таж я добре бачу! Слово честі, у тієї товстенької, що вилізла мити шибки, рожеві трусики.

— Сором!

— Ще й з мереживом.

Продовжувати розмову не було сенсу. Мої нерви напружилися, наче їх тиснув компресор. Щоб розвіятися, я вистромив голову з машини і плюнув. Вітер повернув мені плювок в обличчя. У праве око.

Після цього запала мовчанка на чверть години. А може, й надовше.

Раптом бачу, що Менеджер веде машину тільки лівою рукою, а правою нишпорить по кишенях. То в одній, то в другій. Якого чорта він там шукає стільки часу! Ні, краєвид його не захопив. Але ж це не жарт — кермувати однією рукою на Національній автостраді 37, о дев'ятій годині двадцять хвилин, під час транспортного піку, а другою нишпорити по кишенях, коли — ого! — стрілка спідометра не відходить від ста десяти.

Нарешті з кишені піджака або жилета — жилет у нього останньої моди у чорно-жовту клітинку і дуже мені подобається — він витяг пакетик жуйки.

— Ось де вони! — вигукнув радісно.— Вирушаючи в дорогу, я завжди кладу в кишеню кілька пакетиків. Неодмінно! Вони втамовують спрагу. Тільки що не завжди вдається їх одразу знайти. Часто забуваю, в яку кишеню поклав їх, а що кишень у мене до біса, то іноді доводиться перенишпорити геть усе до нитки.

Він узяв у рота жуйку, потім обернувся праворуч і дав два пакетики *тому*.

— По одній кожному,— мовив.

— Гаразд! — відказав *той*, беручи жуйку, якою нас почастував Менеджер... — Страх як хочеться пити!

Одну він лишив собі, а другу, обернувшись праворуч, подав мені. Власне, мені не дуже хотілося пити, зовсім не хотілося. Але жуйку я взяв. А чом би й не взяти?

Не можу сказати, що нам дуже зручно втрьох на передньому сидінні, але й не дуже тісно. Дві з половиною години тому, о сьомій ранку, коли ми збиралися вирушати, Менеджер запропонував сісти всім утрьох на передньому сидінні.

— Так буде краще! Усі поруч, перекинемося словом, другим — і дороги не відчуємо.

Пропозицію було прийнято одноголосно. Ми всілися, звичайно, щільно. А на заднє сидіння поклали валізки.

— Ви знаєте? — вигукнув Менеджер, смокчучи жуйку.— Ми не лише встигнемо на пором, а й будемо там на п'ятнадцять-двадцять хвилин раніше. Наша машина — цукерочка.

— Не тільки машина, але й водій,— сказав *той* і підморгнув мені.

— Він теж цукерочка?

— Не знаю, чи він цукерочка, але водій класний.

— Звичайно, Менеджер — майстер керма.

— Чого це ви заходилися мене обговорювати? — спитав, посміхаючись, Менеджер.— Напевне, кепкуєте з мене. Проте компліменти я завжди слухаю із задоволенням!

Я хотів щось додати, але не сказав нічого. Тієї хвилини у мене заболів живіт, і настрій зразу зіпсувався.

Уперше я відчув цей таємничий біль минулої середи, тиждень тому. Сидів надвечір у кабінеті, чи то писав, чи дзвонив,— так, саме дзвонив,— коли раптом з'явився біль і став дійсністю.

Власне, це не зовсім те, що зветься «біль». Відчуття таке, ніби на шлунок тисне — і дуже гисне — якийсь палець. Це тривало у мене кілька секунд, потім відпустило, так само раптово. Як ножем одрізало.

Відтоді той біль став навідувати мене постійно. Три, чотири рази на день, у різні години і завжди несподівано. В кабінеті, удома, на вулиці...

За свої тридцять п'ять років это вперше я відчув свій шлунок. Дивно, але моя дружина непокоїлася куди дужче, ніж я, вона весь час сварила мене, щоб я не гаяв часу, щоб якомога скоріше пішов до лікаря. Звичайно, я теж стривожився. Але за роботою,— а її останніми днями було більше, ніж будь-коли,— звідки взяти час і настрій для візитів до лікарів? Хоча, правду кажучи, річ не в тому: просто вдача у мене неквапліва.

Зрештою, я таки піду при першій нагоді. Уже маю на увазі фахів-

ця, якого мені гаряче порадив один колега. Принаймні, щоб спекатися думок. Це, мабуть, нервове. Напевне. Багато роботи — виснажливої, нервової, багато кави, багато сигарет.

— Перехрестя! — повідомив Менеджер таким тоном, наче скомандував: «Руки вгору!»

— Невже? — здивувався я.— То ми доїхали до перехрестя?

— А ти як гадав? З нашими ста десятьма кілометрами на годину відстані просто зникають. За десять хвилин ми будемо на перехресті з Національною-сорок. З тридцять сьомої звертаємо на сорокову і прямо в порт на пором!

— Чудово! Отже, поки що усе йде як слід.

Після того Менеджер замовк, бо чим ближче до перехрестя, тим напруженіший ставав рух. Треба було пильнувати.

— А що то за шрам у тебе під вухом? — спитав я в *того*. Досі я цього шраму не помічав.

— Давня історія! — сказав він, жуючи Менеджерову жуйку. — Стрептокок.

— Он як?

— Мені було шістнадцять, коли до мене причепився цей мікроб. Відтоді минуло п'ятнадцять років! Так от, стрептокок уразив мене якраз сюди, під правим вухом. Був жахливий фурункул, і, щоб випустити гній, мені робили досить глибокий розтин. Після тієї операції й лишився шрам.

— Ти знаєш, його не дуже й помітно. Тільки коли придивишся... А електролікуванням його можна й зовсім знищити. Це дуже просто.

— Я знаю.

— А чому ж не лікуєшся? Страшно?

Він засміявся.

— Ліньки. Та коли вже про це зайшла мова, я його таки виведу... Ось як повернемось із столиці.

На перехресті щось скоїлося. Автобус наскочив чи то на вантажну машину, чи то на інший автобус. Де там розібрати, що і як! Та й байдуже з тим. Мало значення тільки те, що ми потрапили в жахливу пробку, що наша машина, як і безліч інших, опинилася в безпорадному становищі.

— Ну й ускочили в халепу! — зітхнув Менеджер, гальмуючи.— Це ми надовго застряли. Не треба бути генієм, щоб це зрозуміти. Пором не затримається заради наших прекрасних очей, об одинадцятій десять, рівно об одинадцятій десять він відчалить, нехай там хоч світ горить.

Я вийшов із машини й рушив у поле

— Я швидко! — повідомив я їх.— Хвилини на дві, не більше.

— До паркану! — крикнув мені Менеджер.— Що ти на мене дивишся? Іди до паркану, там тебе й з біноклем ніхто не побачить.

— Та ні,— відповів я йому.— Я не за тим, що ти думаєш.

І попрямував до кущика польових квітів, що їх помітив з машини. Якісь дуже гарні квіточки, проте назви їхньої не знаю.

Я дбайливо приладнав до панорамного дзеркальця свій букетик. *Той* узявся допомогти мені, а Менеджер тільки скоса кидав на нас погляди, сповнені прихованої іронії.

— Жуйка приклеїлася мені до зуба,— поскаржився *той*.— У мене

один зуб, отут справа, передостанній зверху, давно зіпсований. Як зайде вода, особливо холодна, або попаде їжа,— так божеволію від болю.

— То чого ж ти ждеш? — спитав я.— Чому не запломбуєш його? Може, навіть коронку треба поставити. А поки що візьми цю квітку. За те, що допоміг мені прилаштувати букет. Устроми в петельку.

Той зрадів, наче я подарував йому казна-що. Устромив квіточку — синю — в петельку і навіть подивився у панорамне дзеркальце — як воно.

— Оце так я! — сказав, милуючись собою.— Стильний вигляд! З квіткою в петельці та й з настроєм відповідним.

На щастя, пробка швидко розсоталася. Менеджер дав газ, і незабаром ми знову досягли 110 кілометрів на годину.

— Нарешті! Я відліпив жуйку! — похвалився *той*.

Потім відкинувся назад, напружив праву ногу і наче примружив очі. Майже одразу по тому зігнув праву ногу й напружив ліву. Щодо мене, то я виглядаю з машини, милуюся, як завжди, краєвидом і водночас реєструю всі його рухи. Якщо зробить підозрілий рух, у внутрішній лівій кишені у мене — пістолет.

Два маленькі кола. Одне поруч із другим. Те, що праворуч, трохи більше. Не зовсім правильні кола, подібні до еліпсів.

Він послабив краватку, що давно вже тисла. Потім хотів нахилитись і зав'язати правий шнурок, бо побачив, що той розв'язався і звисає, як дощовий черв'як. Проте не нахилився, а зробив щось інше: узяв свій малюнок і став уважно його розглядати, тримаючи то здалеку, то зблизька. Чудово! Двома нервовими рухами олівця він намалював саме те, що хотів намалювати. Два маленькі кола. Одне поруч із другим. Те, що праворуч, трохи більше. Не зовсім правильні кола, подібні до еліпсів.

Він поклав папір — іншого не було напохваті, й він узяв клаптик цигаркового — поряд із попільничкою. Погнута й дешева алюмінієва попільничка була рекламною — мабуть, авіаційної компанії. Він не звернув уваги.

Зайшовши десять хвилин тому до кафе «Спорт», він не сів за якийсь із столиків біля входу, а попрямував у глиб зали.

Тут, окрім двох-трьох, столики вільні. Він обрав собі столик біля стіни поруч з великим прямокутним дзеркалом у позолоченій рамі, пошкодженій і почорнілій. Над рамою двійко янголяток — дуже антипатичних. Одне проти одного. Нікудишній смак. А товстенькі, наче їх систематично перегодовували та ще й додавали вітаміну В-12. Обоє сурмили в сурми. Якась метафізика. І він повернув стілець спинкою до дзеркала. Щоб не мати їх весь час перед очима.

Місце, яке він обрав, мало й іншу ваду: було поруч із туалетом. Незважаючи на оголошення, написане на рожевому картоні і прикноплене до дверей:

ПІСЛЯ КОРИСТУВАННЯ НЕ ЗАБУВАЙТЕ ПРИЧИНИТИ! ДИРЕКЦІЯ.

— двері весь час були відчинені або прочинені. І смерділо. Не дуже, але смерділо.

Він хотів був підвестися й поміняти місце. Проте полінувався. Зрештою, він не збирається сидіти тут годинами. 6.11 показував годинник кафе «Спорт», із химерним маятником і запорошеним склом, покритим якимись плямами — мабуть, від мух. 6.13 показував його власний годинник. О сьомій вони домовились зустрітися на поштамті, у холі перед віконечком «Міжнародні рекомендовані».

Від кафе «Спорт» до поштамту іти п'ять хвилин. Але він піде раніше, щоб з'явитися на місце побачення першим. Щоб не спізнитися, щоб вона не чекала його, хвилюючись і стукаючи каблуками по кахляній підлозі зали або кусаючи нігтики. Така самотня у натовпі, де вечорами о цій годині ніде яблуку впасти. А йти до поштамту завулками та площею, де повно всяких типів, що чіпляються до жінки, якої ніхто не супроводжує.

— Один коньяк, подвійний! І чорний олівець,— сказав він офіціантові, що підскочив до столика, тільки-но він усівся.

Опасистий офіціант, навіть не почухавши потилицю, як це робить або мусить робити людина, коли розгублюється, подивився скоса і сказав:

— Олівець! І чорний! — З його тону можна було сподіватись продовження: «Ні, пане, ми не подаєм олівців!»

Проте офіціант не сказав нічого такого. Понишпорив у кишенях і нарешті дістав із котроїсь чорний олівець з напівстертим обкусаним кінчиком.

— Не дивіться на нього так,— заспокійливо мовив офіціант.— Він своє діло добре робить. А як послинити, то ще краще.

Він мав авторучку, у правій внутрішній кишені піджака. Але не хотів малювати чорнилом. Чорнило нейтральне, безвиразне. З таким матеріалом — як він досягне того, чого хоче? Два маленькі нервово окреслені кола. Олівець — тепліший, сердечніший.

Офіціант узяв замовлення і зник. Щодо коньяку, подвійного, то доведеться трохи почекати.

Він окинув поглядом залу. Побачив офіціантів, незайнятих. Плеснув у долоні. Із глибини, десь праворуч, почулося «зараз» або щось подібне.

Чудово, що малюнок удався йому з першої спроби! Як і в дитячі роки, коли він малював кольоровими олівцями кораблики, дерева, пташок...

Але він давно не дитина. І на його малюнку не кораблики. Не пташка. Не дерево.

Нарешті його офіціант змилосердився і з'явився! Аж на тому кінці зали. Він побачив, як той наближається з тацею, на якій стояли напої, кава та інше.

Блискавичним рухом він схопив попільничку, оту алюмінієву, дешеву, й накрив свій малюнок, щоб не було видно. Але тієї самої миті змінив думку і відставив попільничку вбік. Нехай малюнок буде відкритий. Навіть якщо офіціант або хтось інший і помітить оці два маленькі кола, де йому здогадатися, що вони означають!

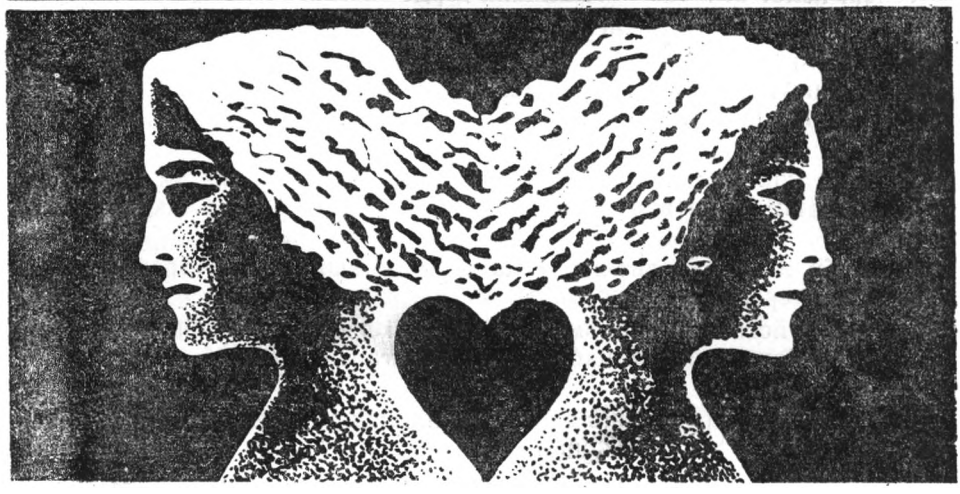

Ілюстрації Віктора Кузьменка

Ковтнувши коньяку, він відчув у роті той самий присмак, як від її цілунку у себе в кімнаті.

Він чекав її на третю годину, о третій вона й прийшла. Ще й дверей добре не причинила, як він схопив її, пригорнув, і вони прикипіли вустами до вуст.

— Якийсь дивний у тебе цілунок! — сказав він їй.— Дуже дивний присмак. Я це вперше відчув.

— Хіба? — мовила вона і наче зніяковіла.— І як він тобі, любий, цей новий присмак?

— Знаєш... дуже пікантний!

І знову поцілував її. Вона вислизнула з обіймів і пішла до дзеркала поправити зачіску.

— Річ у тім, що я до тебе просто від зубного лікаря. Ходила запломбувати зуб. Отож присмак, який здався тобі пікантним, то присмак ліків, коханий!

Це пояснення трохи зіпсувало йому настрій, проте не надовго, бо наступної миті вони вже впали на ліжко, потім скотилися на підлогу, і холод паркету не тільки не загасив жаги, а навпаки...

Він навіть не бачив, як той пройшов, зачепивши столик. Але відчув це. І дуже болісно. Бо, проходячи мимо, незнайомець наступив йому на ногу, на праву, що була трохи простягнута.

— Ви наступили мені на ногу, пане! — обурено сказав він. Той зупинився, явно засмучений, і поглянув на нього.

— Я? — спитав пригнічено.

— Так, ви! Ви наступили мені на праву ногу...

— Пробачте! — перебив той — Ви знаєте, я короткозорий, три діоптрії. А останнім часом, боюся, я став бачити ще гірше. Може, вже й чотири або п'ять діоптрій.

— Ну, то гаразд. Якщо ви короткозорий,— сказав він, бажаючи на цьому й закінчити розмову, бо побоювався тих нескінченних теревенів, що починаються у великих та малих кав'ярнях з нічого і тягнуться слово за слово.

— Можна мені пригасити сигарету у вашій попільничці? — спитав той чоловік.

Він зиркнув на нього скоса.

— А чом би й ні?!

Як тільки лишився сам, він знову взяв малюнок, подивився на нього з відстані, потім підніс до самого обличчя і вкусив. Вкусив оте менше коло, що зліва.

Пропахчений тютюном папір був дуже гіркий. Він витяг хусточку й плюнув.

Потроху за ближчими столиками сідало все більше відвідувачів. Зала з цього кінця нагрілася. Багато розмов, густий тютюновий дим, багато людей.

Якраз під годинником із химерним маятником троє молодиків — один із пещеною борідкою — жваво гомоніли про «Красуню ночі». Про фільм, що його з понеділка демонстрували в центральних кінотеатрах, у п'ятьох одночасно. А також про рецензії за і проти цього фільму — багато вже було опубліковано і публікувалися все нові. Преса поділилася на два табори, так само й громадська думка. Стільки галасу через

цю «Красуню ночі», і все через сміливу — може, занадто сміливу? — тему.

Праворуч, за сусіднім столиком, двоє комерсантів середнього віку вимахували руками й голосно розмовляли про ціну на кулінарний жир, що останніми днями впала. А може, піднялася, він не дібрав. Ті двоє мали записнички, пом'яті й засмальцьовані,— адже йшлося про кулінарний жир. Вони щось писали, закреслювали, вишиковували цифри, замовляли собі ще і ще каву й без угаву палили. Він звернув увагу, що пальці в одного з двох дуже грубі, з потовщеннями на суглобах. На мить йому здалося, що від них тхне кулінарним жиром.

За деякими столиками сиділи поодинці. Одинаки. Хто з кавою, хто з соком, хто зі своєю мовчанкою. А оті двоє старих за столиком у кутку були схожі на відставних військових, вони все розглядали нишком якісь фотографії, що їх один з них діставав із гамана — чорного, шкіряного, з монограмою, мабуть, срібною — і показував другому.

«Ото хитруни! — подумав він. — Милуються собі голими жінками, парочками в нестямних обіймах і таким іншим».

6.25 — на його годиннику. Незабаром він вийде й о сьомій зустріне її на поштамті. Не минуло й години, як вони розлучилися, а йому здавалось, наче вони були разом кілька місяців тому. Скоріше б побачити її знов!

Уже два з половиною місяці як вони зустрічалися, але оце вперше вона прийшла в його кімнату. Уперше вони боролися. Уперше він зламав її опір.

Офіціант знову пройшов біля його столика. Але тепер він не бентежився, що малюнок лежить відкритий поряд із попільничкою, і його може бачити перший-ліпший. Чого непокоїтись? Як здогадатися комусь третьому, що ці два маленькі кола — то її перса?

Він подивився в дзеркало й поправив краватку, що з'їхала набік. Побачив двох янголяток, хоч намагався їх не помічати. А може, якраз тому й побачив. А ще побачив у дзеркалі свій шрам під правим вухом.

Він був тоді школярем, йому лишався рік до закінчення школи. Отже, шістнадцять років. Куди поділися п'ятнадцять наступних? Його вразив стрептокок, знайшов собі місце біля кореня вуха. Був такий фурункул, що уявити страшно! Йому зробили розтин, вичистили гній, але шрам лишився. Сказали, що його можна знищити електролікуванням. Він збирався зробити це, та якось усе відкладав.

Витяг гаманець подивитися, чи має монети — за коньяк. А може, заплатити асигнацією? Офіціанти звичайно лаються, коли їм дають асигнації, у них ніколи немає здачі — так принаймні вони кажуть. Але офіціант весь час ходив на тому кінці зали, кружляв, наче на ковзанці.

Знову війнуло туалетним смородом, і він зрозумів, що знову хтось вийшов, не зачинивши дверей. Він нервово обернувся і побачив високого чоловіка, близько сорока років, з невиразним обличчям. Хотів зробити йому зауваження, зрештою, треба вчити людей, як поводитись. Що то за мода — лишати двері туалету навстіж? Чи так він робить у себе вдома? Зрештою, в кав'ярні є й інші люди, які не зобов'язані цього нюхати.

Але він не сказав нічого. Бракувало тільки устряти в сварку з незнайомим, коли ось-ось у нього побачення. Відрахував гроші за коньяк і вже хотів покласти їх на тарілку. У цю мить той високий наступив йому на праву ногу. Уже вдруге за сьогодні. Ні, він цього не подарує!

— Ви наступили мені на ногу, пане!

— Я?

— Так, ви! Ви наступили мені на праву ногу, а в мене там мозоль!

— Та що ви кажете! — іронічно озвався той.— Повірте, я думав, що це у вас ліва.

І, не чекаючи відповіді, пішов далі.

«Тридцять дві хвилини на сьому,— сказав він собі.— Час рушати».

Побачив монету, що закотилася під його столик — його чи не його? — нахилився й підняв її.

«Ага, ще треба зав'язати шнурок...»

Хотів нахилитися, та не встиг. Один із двох торговців кулінарним жиром, той, що з грубими пальцями і потовщеними суглобами, проходячи до туалету,— так воно виглядало,— зупинився біля його столика, нахилився над ним, витяг жовте посвідчення в пластиковій обкладинці і тихо, дуже тихо, майже ніжно, сказав:

— Служба безпеки.

— Не розумію.

— Залиште гроші за коньяк і ходімо! Не забудьте, коньяк подвійний!

— Я скаржитимусь вашому керівництву!

Він підвівся й пішов між столиками.

— Стільки диму,— сказав агент, ніби продовжуючи розмову.— Наче туман у залі. Це антисанітарно!

Усе сталося так непомітно, що навряд чи хто з відвідувачів кафе «Спорт» це зауважив.

За два метри до виходу він заплутався в шнурку і спіткнувся.

— Можна зав'язати шнурок? — спитав у агента.

Той не відповів, але в очах його було щось таке, що не дозволяло дальшої розмови.

— 2 —

тою всі заарештовані, підозрювані в справі «Туалетний папір» — чотири особи, — беззастережно визнали свою причетність до злочинної діяльності. Ще один успіх Служби безпеки.

Проте додаю необхідне пояснення: позавчора вранці, коли наші агенти одразу після арешту чотирьох запідозрених привели їх до мого кабінету на перший допит і я ще не встиг поставити жодного запитання, один із чотирьох, попри пильний нагляд вартових, блискавично вихопив із кишені мікроампулу з ціаністим калієм, розкусив її зубами і впав мертвий. Не вважаю за потрібне описувати подробиці вищезгаданої смерті, яка була справою кількох секунд, і т. ін. Про цю подію я негайно доповів керівництву.

Вище я вказав, що заарештовані, підозрювані в справі «Туалетний папір» — чотири особи, — зрештою беззастережно визнали свою причетність до злочинної діяльності. В тому числі я рахував і четвертого підозрюваного, хоча я не мав нагоди поставити йому хоча б одне одне запитання і одержати на нього хоча б одну відповідь. Але про що свідчить його самогубство, як не про беззаперечну причетність до злочинної діяльності?

Він перечитав від початку сторінку 2, яку друкував на машинці. Усе було гаразд, крім того, що слово «одне» він надрукував двічі. Одстукав хххх, забиваючи «одне», і взявся друкувати далі:

Вважаю за потрібне викласти коротко, але з належною докладністю, історію справи «Туалетний папір», перше ніж перейти до викладення допиту.

Позавчора вранці, 14 вересня, об 11.05 на вокзал прибув поїзд (поштовий). Станційні вантажники почали розвантажувальні роботи.

Раптом, коли вони переносили три дерев'яні контейнери з написом «Папір туалетний», один ящик вислизнув у вантажника з рук, упав на цементний перон і розбився, а з нього розлетілися сотні прокламацій, спрямованих проти Режиму.

Агенти Служби безпеки, що здійснювали звичайний нагляд на станції, не гаяли часу. Наслідки: було заарештовано чотири запідозрені особи.

Було відкрито два інші контейнери і встановлено, що в усіх трьох не було жодного рулона туалетного паперу, а самі тільки прокламації загаль-

Він поміняв сторінку.

— 3 —

ним числом 4310, усі з однаковим текстом антиурядової відозви.

Він уважно переглянув свій звіт — те, що вже надрукував. Нічого не треба виправляти або забивати. Тільки «а» було якесь розмазане. Це його стурбувало, бо «а» — одна з найуживаніших літер. Він це знав ще з дитинства, коли у захваті, мов справжній маніяк розв'язував усі зашифровані тексти, які тільки міг знайти. Де йому було знати в той час, що через багато років, майже одразу після одержання диплома юридичного факультету, він подасть заяву, щоб його прийняли слідчим у службу безпеки.

Спершу, згідно з правилами, його взяли на іспитовий термін, та через дуже короткий час, завдяки своїм винятковим здібностям і працездатності, він був затверджений у штаті. Тут він мав справу із секретними шифрованими документами служби безпеки, виключним завданням якої була охорона Режиму.

Щіточкою він старанно почистив «а» та «А», хоча велика літера і раніше виходила чисто.

Коли йому треба було писати короткий звіт, він звик сам друкувати його на машинці. Хотів удосконалитися в сліпому способі друку.

Чотири запідозрені особи були негайно доставлені у Службу безпеки і, за наказом керівництва, мені було доручено провести слідство.

Конкретно, наслідки допиту такі: запідозрені визнали свою причетність до злочинної діяльності, отже

Переглянув. Літера «а» в повному порядку. Абсолютно чиста. Хотів друкувати далі, але не зміг... Його схопив отой дивний біль у шлунку. Наче хтось сильно натиснув пальцем. Це траплялося по кілька разів на день, з минулої середи.

Уперше за свої тридцять п'ять років він відчув непорядок у шлунку. Він завжди казав, що шлунок у нього залізний, і пишався цим. А тепер звідкись узявся цей біль, що від минулої середи не давав йому спокою ні на день. З'являвся на секунди, потім зникав. Що б це могло бути? Мабуть, нервове. Як то кажуть, «на нервовому грунті». В роботі перевантаження, допит за допитом. Надто останнім часом, хоча коли було менше? Допити затримували його в приміщенні служби безпеки до пізньої ночі, а то й до ранку, коли він виходив ледь живий з утоми, тільки щоб перемінити сорочку, помитися й повернутися на службу. До того ж весь час кава й цигарки.

Дружина поставилася до цього дуже серйозно. Зчинила галас, щоб він негайно пішов до лікаря, мовляв, не слід нехтувати здоров'ям і таке інше. Звичайно, він пішов би, аби тільки час і настрій. Передусім настрій.

Невдовзі біль відпустив його, він підвівся і ступив кілька кроків, щоб розім'ятися.

Підійшов до вікна. Чому воно зачинене? Цього року вересень напрочуд теплий. Відчинив вікно навстіж і тієї ж миті повернувся до свого столу, де в третій шухляді ліворуч тримав аспірин. Голова в нього боліла ще з вечора, а зараз біль став просто нестерпний.

Мабуть, від кави, адже він щойно випив п'ятнадцяту чи шістнадцяту чашку на сьогодні. Тримаючи в одній руці склянку, в якій лишилося трохи води, а в другій таблетку аспірину, він знову підійшов до вікна.

Театральна площа, куди виходили вікна служби безпеки, була ніби поцяткована різноколірними вогнями. Він поглянув на реклами, що спалахували й гасли, щоразу змінюючи колір. Подивився на площу, від якої розходилися чотири бульвари, і вона була схожа на руку з чотирма пальцями. Прийняв аспірин. Кладучи таблетку в рот, згадав запідозреного з ціаністим калієм. Той зробив тоді такий самий рух.

«Але то був не аспірин. Хоча, що не кажи, він од нас утік. Дешево врятувався».

Більше не можна стояти біля вікна. Шеф хоче мати звіт про справу «Туалетний папір» не пізніше одинадцятої. А вже 10.20.

Він узяв сигарету з купи, що лежала на столі, але вирішив закурити потім.

ще одну антиурядову організацію знешкоджено в зародку. Служба безпеки

— Ти мене чуєш? — почувся із селектора на письмовому столі голос шефа.

— Так. Я саме закінчую звіт про справу «Туалетний папір», і за кілька хвилин ви її матимете...

— Я не про звіт! — урвав його шеф. — Справу «Туалетний папір» закінчено і здано в архів. А зараз ти мені потрібний для справи, що тільки почалася. Справа «Кафе «Спорт». Чотири години тому, приблизно о шостій тридцять, наші агенти заарештували двох. Одного в кафе «Спорт», другого — на вулиці. Подробиці розповім, коли принесеш мені звіт. Я просто хотів тебе попередити, що ти мені потрібний для нової справи. Завтра, рівно о сьомій ранку, поїдеш до столиці. Звичайним

маршрутом: машиною і поромом. Менеджер і ти повезете одного з тих двох у Центр. Другий уже вирушив туди, десь півгодини тому.

— Нарешті! — вигукнув Менеджер. — Змилувався, пропустив нас, тварюка!

Йому щойно пощастило після справді акробатичного маневру перегнати тупоголовий сіро-зелений автобус, що вже годину, мов навмисно, не пропускав їх наперед.

— Чудово, маестро Менеджер! — мовив *той* і повернувся до слідчого: — Я його теж назвав Менеджер — що ж мені робити? Ви ж бо весь час називаєте його тільки так.

— Називай і ти, чом би й ні? — озвався слідчий. — У службі безпеки всі його так кличуть. Це прізвисько приліпили йому, бо він має звичку у розмові — і до діла, й не до діла — казати: «Коли я був менеджером...»

— Тобто, яким менеджером? — спитав *той.*

— Менеджером бліх, — озвався сам предмет обговорення.

— Тобто? — перепитав *той,* ніби підозрюючи жарт.

— Так, менеджером бліх, — запевнив його слідчий.

— Цілих вісім років я мав свій театр, — сказав Менеджер. — Мій номер «Велике блошине ревю» мав епохальний успіх у найбільших вар'єте. Видовище надзвичайне. Уперше в світовій блошиній історії! Як я журився, коли з незалежних від мене причин моя трупа припинила своє існування. Звідкись узявся таємничий мікроб, причепився до артистів, і всі погинули, і солісти, і статисти. Тоді я пішов у службу безпеки і став агентом. А чом би й ні?

— Я цього не знав, — сказав *той,* наче перепрошуючи.

— Блошиний менеджер! — підтвердив Менеджер.

І різко крутнув кермо ліворуч, мало не зіткнувшись із мотоциклом, який вискочив хтозна-звідки. *Той* упав на слідчого і наче почухався об його плече.

— Пробачте! — сказав він.

— Та чого там! Менеджер надто різко крутнув кермо, і ми втратили рівновагу.

— Ні, я не про те. Знаєте, коли я чую про бліх... Почую слово «блоха», і починає свербіти. Те саме, коли бачу слово «блоха», написане або надруковане. Ось і тепер засвербіло, коли я почув це слово із власних уст.

І він знову потерся об плече слідчого.

— Дуже дивно! — сказав слідчий і скоса зиркнув на сусіда.

— Хіба не смішно? Смішно і водночас драматично.

— Алергія! — визначив Менеджер.

— Авжеж, алергія, — погодився *той.* — Але найчудніше, що свербить лише тоді, коли я це слово чую або читаю.

— Тобто? — спитав слідчий.

— Я нічого не відчуваю, коли мене обсяде навіть рота...

— Чудеса та й годі! — мовив Менеджер. — І подумати, що я тобі сказав неправду. Я не був менеджером... яким я тобі казав. Я був менеджером вільної американської боротьби.

Після того запала мовчанка.

— Ви сказали, що пором відходить об одинадцятій десять. А наступний? — нарешті озвався *той.*

— Наступний завтра вранці о шостій двадцять, — відповів слідчий.

— А ти хіба ніколи не їздив до столиці у такий спосіб? — втрутився в розмову Менеджер.

— Ні, я вперше добираюся туди машиною і поромом. Досі, коли мені треба було до столиці, а це не так часто, я завжди їздив залізницею.

— Поїздом! — сказав Менеджер. — Це дуже незручно. І на півтори години довше.

— Я не знав, що машиною набагато зручніше. Матиму це на увазі, на майбутнє. Отже, по обіді нема порома?

— За розкладом, тільки два рейси на день, — сказав слідчий. — Один о шостій двадцять ранку, другий об одинадцятій десять. Післяобідні рейси тимчасово скасовано.

— Сподіваюся, ми не запізнимось і сьогодні дістанемось до столиці. Хай би вже скінчилася ця пригода! Побуваю в Центрі, там переконаються, що я ні в чому не винний, і відпустять мене на волю.

— Не турбуйся! — запевнив його Менеджер.— Ми будемо вчасно і на поромі, і потім — у столиці. Я цілком довіряю нашій машині!

— І нашому водієві! — додав *той.*

— Ти й мене побачиш за кермом, — сказав слідчий. — Ми домовилися з Менеджером, що від міста до порома машину веде він, а від порома до столиці — я. Отже, ти зможеш виявити, хто веде краще.

— Гаразд. Запевняю, що мій висновок буде цілком об'єктивний.

Зненацька Менеджер лайнувся, скерував машину до правої бровки автостради і загальмував.

— Яка там ще несподіванка? — стривожено запитав слідчий. — Ану ж ми застрянемо?

— Стривай, подивимося, що там, — урвав його Менеджер.

Він вийшов, підняв капот і заглянув у мотор.

— Ну що там сталося? Чого мовчиш? — знервовано гукнув слідчий, не виходячи з машини.

— Я тобі кажу, постривай! — озвався Менеджер, не розгинаючись. — Який нервовий!

— Це буде справжнє нещастя, якщо в нас аварія, — сказав *той.* — Сподіваюся, ви мене розумієте. Я хочу якнайшвидше дістатися до столиці. Щоб ця пригода уже сьогодні мала кінець!

— Не можу сказати нічого певного, — резюмував Менеджер, випростовуючись від капота. — Дивна річ! Усе ніби в порядку, але щось є... Не можу встановити, що саме. Ми обов'язково поїдемо. Гадаю, нема нічого серйозного.

Він сів у машину, витер руки від мастила, витяг жуйку — на цей раз нікого не почастував — і натиснув на газ.

— На щастя, Менеджер не знайшов нічого серйозного, — сказав *той.* — Для мене це буде справжній удар, якщо ми не дістанемося сьогодні до Центру. Скоріше б усе скінчилося!

— Будемо сподіватися, що з машиною все гаразд і ми встигнемо на пором, — сказав Менеджер.

Знову запала мовчанка. Ці хвилини тиші були благодайними. Задуха, стомлива подорож, хай там як, а впливали на них. Десять-п'ятнадцять хвилин мовчанки освіжили їх, наче холодний душ.

Усього шість із чвертю сторінок зайняв мій звіт про справу «Туалетний папір». Я востаннє переглянув надруковане, скоренько, але уважно, виправив якісь помилки, звичайні, друкарські. Потім розклав

чотири примірники. Коли я друкую на машинці свої звіти, то, крім першого примірника, роблю ще три копії. Згідно з інструкцією, звіти та протоколи допитів друкуються в чотирьох примірниках. Перший надсилається до Центру, одна копія — шефові, друга — для архіву служби безпеки, а третя — для персонального архіву слідчого.

Я підписав усі чотири екземпляри — розчерк на кожній сторінці — і взяв копію, призначену для шефа. Зачинив був двері — і повернувся вимкнути світло. Така в мене звичка. Не хочу, щоб за моєї відсутності у кабінеті горіло світло.

Шефів кабінет двома поверхами вище, на п'ятому поверсі, номер 560. Отже, треба піднятися ліфтом. Але всі три зайнято. Щоб не запізнитися, я пішов сходами.

Коли постукав, то почув і не почув звичне для шефа «так!». Взяв на себе ініціативу й зайшов. Зрештою, він мене викликав. У кабінеті шефа був Менеджер — вони стояли вдвох біля вікна і, здається, мали конфіденційну розмову. З моєю появою обидва замовкли.

— Боюся, я прийшов невчасно, — сказав я. — Мені вийти і повернутися потім?

— Ні, не виходь! — відрубав шеф і зняв окуляри, наче хотів роздивитися мене неозброєними очима.

Я побачив, як він дістає хусточку із задньої кишені штанів, — він усе туди клав, — і старанно протирає скельця окулярів.

Я вже давно почув, зовсім випадково, що у шефа астигматизм. Але я не був певний цього. Бо чув також, — і знову ж таки цілком випадково,— що немає в нього ні астигматизму, ні короткозорості, анічого. І що ті окуляри, які завжди на ньому, фальшиві. Тобто звичайні скельця. Як у акторів, що грають ролі короткозорих. Який сенс було йому носити такі окуляри, я не уявляв. Та й не хотів уявляти. Адже в службі безпеки все засекречено. Не тільки в сейфах загратованих приміщень, де зберігаються архіви з відомостями про злочинців та запідозрених у діяльності, спрямованій проти Режиму, або в тому, що їхня ідейна і моральна позиція не збігається з лінією Режиму. Секрети тут і в стінах, і в коридорах, і на сходах, і в ліфтах, і на внутрішньому подвір'ї, і на даху, і у вікнах, і на балконах, і в туалетах. Напевне, і в зливальному бачку встановлено надчутливий мікрофон, — така чутливість дозволена тільки для служби безпеки, — мікрофон, що фіксує всі звуки, і звичайні для туалету, і всякі вигуки, монологи та діалоги.

Ні, в мене не було ніякого бажання дізнаватися, чи є в шефа астигматизм, чи ні. Бо перша заповідь для кожного агента чи працівника служби безпеки — це розвідувати все, що відбувається поза стінами служби безпеки, навіть із небезпекою для життя, але не цікавитися нічим, що робиться в її стінах.

— Я тобі сказав, залишся! — мовив шеф, протерши окуляри. — А що виходити не треба, то не треба й повертатись. Ми маємо обговорити, Менеджер, ти і я, справу «Кафе «Спорт», про яку я тобі вже казав.

— Але ж я приніс звіт про справу «Туалетний папір». Він зайняв шість сторінок і...

Шеф спинив мене помахом руки. Узяв мій звіт, навіть не подивившись, і поклав на стіл. Праворуч від телефону.

— Гаразд, — сказав він. — Я беру звіт про справу «Туалетний па-

пір», але для служби безпеки ця справа закінчилася. Якщо хочете сісти, хтось із вас двох, будь ласка. Я зараз викладу вам історію справи «Кафе «Спорт».

Сам він лишився стояти. Ми також.

— Усе це почалося сьогодні, — сказав він, — об одинадцятій ранку, коли я одержав листа, надісланого поштою вчора. Ось він, цей лист. І адресу, і текст надруковано на машинці.

Шефові Служби безпеки. У власні руки.

Завтра по обіді, 16 числа цього місяця, о годині 6.15—6.30 у кафе «Спорт» сидітиме визначний діяч антиурядової організації. Поки що він цілковито невідомий Службі безпеки. Додається його фотографія. На жаль, не остання, але вона досить чітка і, сподіваюся, може стати в пригоді для Служби безпеки, а надто в тому разі, коли вас зацікавить, з ким саме вказана особа має зустрітися в кафе «Спорт».

Що буде далі, мене не стосується.

— Ось і фотографія.

Ми подивились на фотографію. Вона нам нічого не промовляла. Цілком звичайне обличчя, із тих, що зустрічаються на кожному кроці. Безперечно, знімок чіткий: великі окуляри, великі вуха — одне велике вухо, — характерні вуса. З такою фотографією в руках агент служби безпеки зможе упізнати сфотографовану особу навіть серед сотні відвідувачів кафе «Спорт».

— Так почалася справа «Кафе «Спорт», — вів далі шеф.

Постукали в двері, і після шефового «так!» зайшов агент.

— Що сталося? — різко спитав його шеф. — Не думаю, щоб ти прийшов сповістити, що один із заарештованих у кафе «Спорт» заподіяв собі смерть. Досить і тієї несподіванки, яку ми мали з четвертим у справі «Туалетний папір», що уникнув наших рук.

— Ні, про самогубство не йдеться, — сказав агент. — Затриманий протестує. Вимагає очної ставки з другим.

Начальник посміхнувся.

— Заспокой його, — звелів він агентові. — Нагадай те, що я йому вже казав: скоро він матиме очну ставку, тільки це станеться в Центрі.

Агент вийшов.

— От бачите! Ну, то що ми повинні були робити з цим листом? Не брати до уваги? Ні! Ще зранку наші агенти влаштувалися в кафе «Спорт». Сіли за різні столики — хто зовні на тротуарі, хто в залі. Поодинці, по два, а то й по три за столик — і почали чекати. Що було ще робити? Єдині дані, які в нас були, — це фотографія незнайомого, ми розмножили її в багатьох примірниках. Отож наші люди придивлялися до всіх відвідувачів — схожі чи не схожі вони на фотографію. О шостій

дванадцять з'явився той, кого чекали. Не зовсім схожий на фотографію, трохи старіший і з іншою зачіскою. Зрештою, не було сумніву, що це той самий. Сів за столик з правого боку, поблизу великого вікна на бульвар. Замовив апельсиновий сік. «Прошу, добре охолоджений», — сказав він офіціантові. Випив сік через соломинку, дуже повільно. Як людина, що нікуди не поспішає. Розгорнув газету «Остання година», яку попросив у офіціанта, переглянув її, здається, без цікавості. Допив сік, — лишив у склянці на два пальці, — підвівся і пішов у туалет. Не знаю, чи вам відомо, що туалет у кафе «Спорт» вміщує лиш одну особу. Отже, в туалеті ми не могли за ним стежити. Через технічні труднощі... За дві хвилини, о шостій двадцять дев'ять, він вийшов з туалету і рушив між столиками до виходу. Наші агенти напоготові! Проходячи повз третій столик — третій від туалету, — він спіткнувся об праву ногу чоловіка, який там сидів, але не звернув на це уваги і йшов собі далі, до виходу. Але той розсердився і вигукнув: «Ви наступили мені на ногу, пане!» Незнайомець із фотографії зупинився й перепитав: «Я?» — «Так, ви! Ви наступили мені на праву ногу, а в мене там мозоль!» Тоді той подивився на нього іронічно і відповів: «Та що ви кажете? Повірте, я думав, що це у вас ліва». І швидко пішов до виходу, вийшов на бульвар Незалежності, повернув ліворуч, а позаду два наші агенти — сподівалися побачити, з ким він зустрінеться, щоб заарештувати обох. Але він ні з ким не зустрівся і був заарештований сам біля кінотеатру «Зоря». Щодо другого, з мозолем на правій нозі, — він єдиний, що входив із першим у контакт, можливо, з удаваною випадковістю, — то його заарештували також. Поруч із його столиком сиділо два наших агенти, що вдавали торговців кулінарним жиром. Отже, обидва співучасники потрапили до наших рук, і я уже провів допит. З кого хочете, щоб я почав? Ну, скажімо, з хлопця, який має на правій нозі мозоль. Що ви думаєте про це?

— Два маленькі кола, — сказав я, взявши в руку клаптик цигаркового паперу — шеф висмикнув його блискавичним рухом із досьє на своєму столі.

— А ти що скажеш? — спитав він у Менеджера.

— Те саме, що й слідчий. Це два маленькі кола.

Шеф махнув рукою, наче відганяв дим.

— Справді, це два маленькі кола, — погодився він, — і вони цілком можуть означати лише два маленькі кола. Тобто не виключено, що в них немає прихованого значення, конспіративного. Просто малюнок. Можливо, все було так: чоловік, якому наступили на праву ногу, прийшов у кафе «Спорт», замовив офіціантові подвійний коньяк і попросив у нього чорний олівець, офіціант дав йому такий олівець, і той, щоб згаяти час, витяг клаптик паперу із пачки сигарет і намалював два маленькі кола, можливо, зовсім випадково. Він міг намалювати й два маленькі квадрати або щось інше. Не виключено й діаметрально протилежне: що малюнок має певне значення, якого ми поки що не знаємо. Але розгляньмо події в їхній послідовності. Як я вам уже сказав, наші агенти з'явилися в кафе «Спорт» набагато раніше від шостої п'ятнадцять—шостої тридцять, тобто години, вказаної в анонімному листі. І, чекаючи, доки з'явиться незнайомий з фотографії, спостерігали за всім і всіма. Так вони помітили й чоловіка з мозолем на правій нозі. Вони бачили, як він увійшов і сів за столик у глибині зали, перед великим дзеркалом, як замовив подвійний коньяк і попросив чорного олівця. Зрештою, ви вже знаєте ці подробиці. Він зробив цей малюнок і в

якийсь момент нахилився і понюхав його. Понюхав або вкусив, цього наші агенти до ладу не розгледіли, бо в проході стали два відвідувачі і заступили їм поле зору. Один із двох «комерсантів», повторюю, трохи згодом заарештував нашого хлопця, коли пересвідчився, що той входив у контакт, бодай і випадковий, з людиною з фотографії. Виходячи, наш агент і той хлопець залишили малюнок на столику, але його взяв другий «комерсант». Ні, наш хлопець не виявив особливого знервування, коли його заарештували, сказав тільки: «Не розумію» та «Я скаржитимусь вашому керівництву!» І ще попросив у агента дозволу зав'язати правий шнурок. Звідки цей спокій? Чи він злочинець і майстерно вдає невинного, чи справді невинний і має спокій невинного? Облишмо поки що це питання і перейдімо до фактів... Малюнок із двома маленькими колами він нюхав або кусав, я вже казав. Ми не певні, що саме він робив. Може, нервовий тик. А може інше: знаєте, є такі люди, що полюбляють нюхати всякі речі, наприклад, друкарську фарбу, це їм завдає особливої втіхи. Потім той малюнок із двома маленькими колами, якого лишив на столі наш хлопець — забув чи лишив навмисне, щоб не потрапив до наших рук? — той малюнок узяв другий агент, із тих двох нібито комерсантів, що обговорювали ціни на кулінарний жир. Щодо запідозреного з фотографії, то, як знаєте, за ним пішли два агенти, дали йому вийти з кафе «Спорт», повернути на бульвар Незалежності і, нарешті, біля кінотеатру «Зоря» заарештували його. Отак і він потрапив до наших рук. Тепер повернімося тимчасово до хлопця з подвійним коньяком і малюнком. Після арешту його приставили сюди. На машині служби безпеки, що стояла за два квартали від кафе «Спорт». Дорогою він був спокійний, цілком спокійний. Тільки як переїздили Поштову площу, обернувся і поглянув на годинник, — може, мав на те якусь свою причину. Проте, коли агент спитав, чи в нього побачення, що він дивиться на годинник, той відповів — ні, нема у нього ніякого побачення, просто машинально подивився. Спершу його завели до відомої кімнати на третьому поверсі і залишили там чекати. Тим часом, про всяк випадок, — не забуваймо запідозреного у справі «Туалетний папір» з ампулою ціаністого калію, — йому звеліли скинути з себе усе — костюм, білизну, черевики, годинник, — дали йому інший одяг, а в тому зробили ретельний обшук. Ось що знайдено в його кишенях.

І, беручи зі столу одну по одній речі підозрюваного, він став показувати їх нам і водночас називати.

— Пачка сигарет. Лишилося дев'ять, отже, бракує одинадцяти й паперу, на якому, як я казав, він намалював два маленькі кола. Ось його посвідчення з усіма даними: ім'я, прізвище, ім'я батька, ім'я матері, вік тридцять два роки, власне тридцять один — я йому додав один рік, — неодружений, професія — службовець приватної контори, домашня адреса: вулиця Перемоги 120-А. Ще одне посвідчення — з Бюро подорожей і туризму «Гермес», де він тепер працює. Ножички для нігтів. Гаманець, у якому самі гроші, жодної записки, що могла б нам допомогти. Гаманчик з монетами. Отже, на жаль, нічого цінного з погляду слідства.

— Інші дані? Які зібрали про нього відомості, що дав обшук на квартирі?

— Зроблено усе, що треба, — відповів шеф, — тільки-но доставили його сюди. Нічого проти нього не виявлено. Кімната його на першому поверсі, з окремим входом і туалетом — обшук у ній дав негативні наслідки. Звичайне парубоцьке помешкання. Протягом години опитано

його сусідів у домі, співробітників по «Гермесу». Усі дані приводять до одного висновку: спокійна людина. Ніколи не цікавив ні службу безпеки, ні поліцію. Поки що не давав ніяких підстав для підозри в діяльності проти Режиму або в тому, що він ми[illegible]ить у небезпечний для Режиму спосіб. Я допитав його через дві години після того, як його привели. Одразу сказав йому, що другий, його співучасник, уже розповів нам про їхню зустріч у кафе «Спорт», і вимагав, щоб він дав мені свої пояснення. Він спокійно відповів, що не знає ніякого другого, що вони не співучасники з тим чоловіком і що їхня зустріч у кафе «Спорт» не мала якогось значення, була чисто випадковою. Я спитав його, про що вони розмовляли, коли той йому наступив на ногу. Не вагаючись, він повторив мені діалог слово в слово. Діалог начебто невинний. Я вам потім опишу подробиці, які поки що опускаю, бо хочу, щоб ви уявили спершу загальну картину. Отже, ви, мабуть, розумієте, яку пастку я йому поставив: наші агенти чули той діалог, вони не пропустили жодного слова. Але я вдав, ніби нічого не знаю, щоб побачити, чи казатиме він правду, чи зробить зміни. У другому випадку ми мали б проти нього конкретні дані. Потім я спитав його, що означають два маленькі кола, які він намалював на папері із сигаретної пачки, і показав йому малюнок. Він не виявив здивування, побачивши його в моїх руках, і відповів: «Вони нічого не означають. Це те, що ви бачите: два маленькі кола. Не кажіть мені, наче вони якісь підозрілі! Я їх намалював просто так, аби згаяти час, так само я міг би намалювати два маленькі квадрати, або два ромби, або щось інше». Я сказав, що не можу прийняти його пояснення, бо не виключено, що ці начебто невинні маленькі кола — це шифрований план двох складів зброї, призначеної проти Режиму. Він засміявся і сказав, дивлячись мені просто у вічі: «Я мирний громадянин, що любить спокій». Тоді я суворо сказав: «Для Режиму не існує мирних громадян, що люблять спокій! Люди поділяються на тих, хто за Режим, і на тих, хто проти. Щоб бути ворогом Режиму, не обов'язково виступати проти нього. Досить не підтримувати Режиму, не провадити позитивної діяльності на його користь». Допитуваний вислухав мене уважно, але позиції не змінив. Не варто переказувати вам тепер усі подробиці допиту, я повертаюся до головного. Скажу тільки, що запідозрений від початку до кінця зберігав спокій. Вигляд мав невинний. Єдине, чого вимагав, то це щоб йому дали очну ставку з тим другим. Я пообіцяв, що це буде зроблено, тільки-но закінчиться допит, який роблять тому окремо. Тим часом я мав постійний зв'язок із Центром.

З Центру мене повідомили, що справа «Кафе «Спорт» їх цікавить безпосередньо і навіть дуже. Я мав телефонний зв'язок із Центром від першого моменту, коли доповів про справу «Кафе «Спорт» і передав дані про двох запідозрених. Через певні проміжки часу я телефонував і доповідав про хід і перші наслідки допиту. Щодо об'єкта з подвійним коньяком, то в якийсь момент я урвав допит і продовжив його через три чверті години. Приблизно о десятій викликав заарештованого знову і спитав, чи він має ще щось додати. Той мені відповів: ні, усе, що мав сказати, він уже сказав раніше. Тоді я його повідомив: «А в мене є дещо нове для вас: завтра вранці ви сядете в автомобіль служби безпеки, і вас повезуть до Центру. Ваш співучасник уже вирушив до столиці, звичайно, в супроводі наших агентів. Таке розпорядження Центру на підставі даних, які стали відомими. Отже, ваша очна ставка відбудеться в Центрі. Я більше не втручаюся у цю справу, усе подальше взяв на себе Центр». Не можу сказати, що він був задоволений. Навпаки,

він ясно показав. що це його нервує, щось пробурчав про безпідставну тяганину, і на цьому розмова закінчилася.

— Отже, завтра вранці його доставлять у Центр, — сказав Менеджер.

— Так, і доставите його туди ви. Ви це знаєте. Вирушите дуже рано, о сьомій годині, щоб устигнути на пором, який відходить об одинадцятій десять.

— Мікрофільми готові! — повідомили шефа по селектору з фотолабораторії. — Ми все проявили, знімки виняткові. Можете подивитись, як буде час.

— Ручуся, буде дощ, — сказав Менеджер. А може: «Ручуся, дощу не буде». Точно я не розчув.

— Що ти сказав про дощ? — спитав я.

— Видав метеорологічну довідку: буде дощ.

— Облиш дурниці! — сказав я.

— Чому? Ти маєш якісь заперечення?

Я голосно засміявся.

— Ну звідкіля він візьметься, той дощ? Сонце пече, ніде ні хмарини. Ні, таки є дві-три, але ж вони прозорі, як жіноча нейлонова білизна. Для серйозної розмови про дощ цього явно замало.

Менеджер махнув рукою. Спочатку я подумав, що він відганяє муху. Але мухи я не побачив і зрозумів, що це він так висловлює свою незгоду зі мною.

— Задуха! — сказав він майже одразу. — Не забувайте, що вже середина вересня, і така задуха протиприродна. Не згодні?

— Менеджер правильно каже, — втрутився в розмову хлопець із кафе «Спорт». — Хоч я досі й мовчав, але теж гадаю, що ця задуха дуже дивна. На мою думку, це закінчиться дощем.

— Отже, ми розділилися два проти одного. Таким чином ви в більшості.

Наша швидкість весь час сто десять кілометрів на годину. Беру цигарку і думаю, яка безжальна, яка реалістична філософія шефа. Режим — це розділова лінія, це прірва: на одному її боці ті, хто з Режимом, на другому — ті, хто проти.

— Нам пощастило, — мовив Менеджер. — Тобто я хотів сказати, не пощастило — я дуже боюся спізнитись.

— Тепер, коли я знову про це подумав, і мені здається дивною така спека. Погана спека. І не виключено, що збирається на дощ.

— Як почнеться гроза, рух одразу стане ненормальним, і ми можемо втратити дорогоцінний час. Адже швидкість доведеться зменшити — щоб уникнути зіткнення.

— Так, так, — погодився я. — Сто десять — це таки забагато.

Менеджер поправив капелюха, що раз у раз зсувався на очі, і схилився над кермом, наче хотів віддати йому всю увагу. І справді, дорожна затримка не забарилася.

У третього, що сидить між нами, такий вираз, ніби йому зробили знеболюючий укол. А може, він просто дрімає і тому так розслабився. Навіть праве око заплющив.

Від того моменту, як він потрапив до рук служби безпеки і вступив у дію механізм слідства, його об'єкт автоматично опинився на тому бе-

резі. Він не міг довести, що він на боці Режиму. А може, він — проти. Ворог Режиму — і мій.

— Під дощем цей асфальт — просто біда для машини,— сказав він, поглянувши на Менеджера, потім на мене. — Слизький, наче його змастили.

— Я весь мокрий від поту, — поскаржився Менеджер.

— Я так само, — сказав я. Сорочка прилипла до тіла, а комір — наче лейкопластир. Навіть піджак змокрів.

— У мене руки, мов змащені, — сказав і *той*.

Я бачу в уяві, як він піднімає праву — а може, ліву — руку і каже шефові: «Я просто мирний громадянин, який любить спокій». Усі вони так починають, принаймні більшість, коли їх спіймають і приведуть на допит. Удають із себе ягнятко, невинну голубку. «Я просто мирний громадянин, який любить спокій» — це їхній гімн, усі вони його виконують. Ні, цього не досить. Якщо ти не провадиш позитивної діяльності на користь Режиму, то бути «просто мирним громадянином» нічого не означає, навпаки — обертається проти тебе. Треба якнайскоріше видати закон, який карав би як за певне правопорушення кожного, хто є «просто мирним громадянином» і не може навести конкретних доказів своєї солідарності з Режимом...

На 133-му кілометрі Національної-40 Менеджер дістав жуйку, запропонував і нам. Я взяв охоче. Уже давно мене мучила спрага, язик у роті був як стара висохла картоплина, я навіть сам хотів попросити у нього жуйку. Але третій відмовився.

— Ні, дякую! — сказав він Менеджерові. — Сподіваюся, вас не образить, якщо я на цей раз відмовлюся, — тобто я вже відмовився. Коли ви дали мені жуйку минулого разу, вона приклеїлася до хворого зуба. Передостанній з правої верхньої щелепи. Він уже давно...

— Зіпсований, і коли в дупло попадає холодна вода або їжа, ти божеволієш від болю,— докінчив Менеджер.— Це я пам'ятаю. Підслухав, коли ти розповідав колезі.

Уперше я зустрівся з шефом сім років тому, коли мене прийняли до служби безпеки слідчим на іспитовий термін — і вже за п'ять місяців зарахували в штат. Рекордний термін! Звичайно у штат переводять через три роки. В наказі з Центру, де йшлося про моє затвердження, я з гордістю прочитав і таке: «Беручи до уваги виняткові здібності, працездатність, виявлені за час іспитового терміну, а також відданість Режимові...» Так от, про шефа: від першої зустрічі з ним я відчув, яка це сильна особистість! Його вплив на мене, і безпосередній, і непрямий, був тривалим і органічним. До кісток пройняла мене його думка, тобто відсутність якоїсь думки.

У моїй свідомості назавжди закарбувалося те, що шеф сказав у вирішальну в моєму житті годину, коли ми, вісім слідчих на іспитовому терміні, приймали присягу: «Ви повинні знати, що для служби безпеки і для тих, хто в ній працює, існує своя філософія. Всі люди, згідно з цією філософією, поділяються не на добрих і поганих, чесних і злодіїв, чи там ще на якісь неістотні й непотрібні категорії, пережитки минулого. Слідчий служби безпеки визнає лише один принцип поділу: згідні з Режимом — незгідні з Режимом. Це спрощення дуже цінне і для всієї служби безпеки, і для кожного з нас. У цьому спрощенні запорука успіху і внутрішнього спокою і для Режиму, і для особи. Чим менше працює ваша думка, тим ви щасливіші й корисніші для Режиму. Мислити — це небезпека номер один. Ніяких градацій, ніяких внутріш-

ніх діалогів. Єдиний принцип поділу, повторюю і підкреслюю, що ним має керуватися слідчий служби безпеки, це: згідні з Режимом — незгідні з Режимом. Я так розхвилювався, слухаючи шефа,— це було по обіді, у червні, одинадцятого числа,— що навіть драма у животі — в обід я ум'яв цілий кілограм черешень,— навіть ця драма не зменшила мого ентузіазму. В якийсь момент я відчув на очах сльози й одразу зняв чорні окуляри, які придбав того ранку спеціально, щоб носити їх на службі. Якби я лишився в окулярах, шеф не зміг би помітити моїх сліз.

— Може, трохи послухаєм музику? — запропонував Менеджер.— Зараз десять дванадцять. До пів на одинадцяту «Музика для всіх».

— Чудова ідея! — погодився я і схилився над радіоприймачем.

Після кількох спроб — багато перешкод — мені вдалося спіймати передачу. Модерний, шалений ритм. Менеджер здригнувся.

— Ці сучасні ритми у мене в крові. Самі нерви та рух.

— А мені ця модерна музика нічого не говорить! — різко сказав третій і скоса зиркнув на Менеджера, наче забагато собі дозволив.

— Ти добре зробив, що відверто висловив свою думку,— підбадьорив я його.— У Менеджера своя думка, у тебе — своя, у мене — своя, що збігається з думкою... Менеджера? Ні, я погоджуюся з тобою. До біса всі ці модерні, незрозумілі й безглузді ритми! А яка музика подобається тобі?

— Старовинні романси.

— Чудово! — мовив я захоплено.— Можна сказати, ми маємо спільні смаки.

— Коли, на вашу думку, ми прибудемо в столицю? — спитав він мене.

— Зараз поміркую. Об одинадцятій десять ми відчалимо на поромі. Дві з половиною години триватиме подорож морем. Десь о першій тридцять або за чверть до другої ми з'їдемо з порома, і ще три години машиною... О п'ятій годині, може, о п'ятій з хвилинами ми будемо на місці.

— Чудово! Ще досить рано, щоб закінчити справи в Центрі сьогодні ж. А потім я запрошу Менеджера й вас випити щось у нічному клубі. В столиці активне нічне життя, і ми втрьох можемо гарно провести час.

— Отже, ти певний, що тебе відпустять на волю,— сказав я,— і навіть негайно?

— Так. Адже за мною нічого немає. Отой, другий, абсолютно мені незнайомий, і коли нам влаштують очну ставку, немислимо, щоб він стверджував протилежне. Я заткну йому рота, коли він почне верзти щось подібне. Моя пригода закінчиться вже сьогодні, тільки-но ми прибудемо в Центр.

Я не став продовжувати розмову. Так само й Менеджер, який навряд чи й слухав її. Я тільки нахилився до дзеркальця і поправив свій букетик.

Раптом Менеджер засміявся. Дивна річ. Перед тим не сталося нічого, що могло б виправдати цей вибух реготу. Ми навіть не розмовляли — одна з мовчазних перерв.

— Що з тобою? — спитав я його.

— Онде, ліворуч, холодильник! — простогнав він, аж заходячись від реготу.

— Ну й що в ньому такого? Звичайний собі холодильник того сріблястого кольору, яким фарбують також літаки.

Ми їхали поряд.

— То що тебе так насмішило в тому холодильнику?

— Чи ти не бачиш, що там написано?

Я придивився і побачив, що на борту нерівними великими літерами виведено:

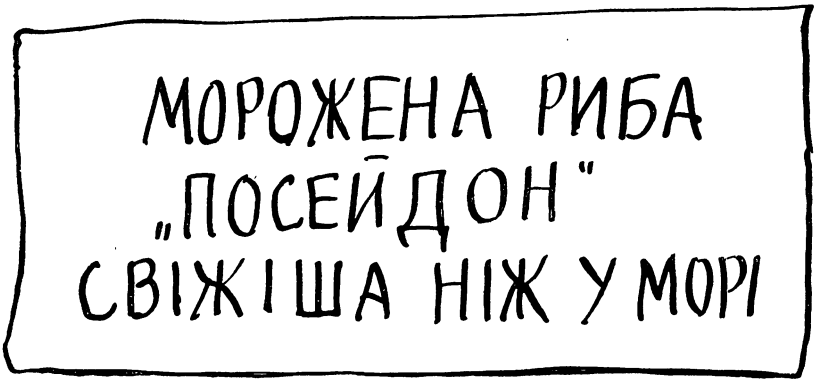

— Хіба не смішно? — спитав Менеджер.— Оце «свіжіша, ніж у морі»? Не знаю, як вам, а мені це здається дуже кумедним.

І знову вибухнув сміхом.

— Атож, це досить незвично,— сказав хлопець із кафе «Спорт».— Але не так уже й дотепно.

— Нехай! У вас своя думка, а в мене своя! — не погодився Менеджер.— До речі, я пригадав, що моя жінка замовила мені купити в столиці свіжої риби з гавані. І комплект.

— Який комплект? — спитав я.

— Та вона бачила в одному журналі рекламу нових комплектів, які виробляють у столиці. Навіть адресу мені дала, я поклав її в кишеню — якщо не загубив. Не знаю, що то за комплекти, якась вигадка. Лихо мені буде, як забуду виконати замовлення!

— Не турбуйтеся! — сказав йому хлопець із кафе «Спорт».— Обіцяю вам нагадати. І про рибу, і про комплект.

— Вдячно приймаю твою пропозицію. То ти вважаєш за певне, що так швидко розрахуєшся з нашим Центром?

— Авжеж! Проти мене нічого немає. Люди в Центрі, звичайно, зрозуміють одразу, що заарештовано мене безпідставно! І навіть перепросять мене.

— Не виключено,— сказав я.

Тільки проминули кілометрову позначку 214, як Менеджер повернувся і сказав нам:

— Що це, в біса, сталося з машиною, що вона отаке виробляє? Вийду подивлюся, що скоїлось.

Я лишився в машині — не міг покинути нашого хлопця самого. Менеджер підняв капот і схилився над мотором.

— Чого це так не щастить сьогодні? — буркнув я.— Одна за одною затримки, так ми справді спізнимося на пором.

— Ти вже краще забудь про пором,— кинув Менеджер, піднімаючи від мотора замурзане обличчя.

— Що ти хочеш цим сказати? — аж підскочив я і вийшов з машини.

— Не гарячкуй! — мовив він.— Усе дуже просто: карбюратор накрився.

— А нехай йому сто чортів! — вибухнув я і загупав кулаками по крилу.

— От паскудство! Ти ж бачив, я й раніше відчував, що з машиною щось негаразд. Тепер усе з'ясувалося: справа в карбюраторі.

— Ану, я теж подивлюсь.

Менеджер підступив на два кроки до нашого хлопця, а я нахилився над мотором і порпався там довгий час. Принаймні десять хвилин.

— Твоя правда,— сказав я, закінчивши огляд.— Ми не просунемося й на півметра. Хто міг сподіватися, що нас зрадить цей карбюратор?!

— Вже за п'ять хвилин одинадцята. За чверть години пором відчалює. І нам доведеться чекати до завтрашнього ранку!

— А ти чого мовчиш? — звернувся я до третього.— Чого сидиш і глузуєш із нас?

Він подивився на мене, не зрушуючи з місця, якимись овечими очима. Не певен, чи вони були такі невинні, але що такі дурні — це точно.

— Що ж я маю казати? — заникуючись, озвався він.— Думаю, що найгірше від цього мені.

Через деякий час підкотив автоінспектор на мотоциклі й зупинився поруч з нашою машиною.

— Що тут таке? — запитує й дістає одразу блокнот записати порушення. А тим часом дивиться на нас по черзі очима, сповненими підозри.

— Кар-бю-ра-тор,— каже Менеджер.

— Тобто? — наполягає той, наче в житті не чув слова «карбюратор».

— У нас зіпсувався карбюратор,— пояснюю я йому стримано і спокійно.— У нас зіпсувався кар-бю-ра-тор, і ми не можемо зрушити з місця.

— Правда? — каже той і дивиться на нас так, наче ми якісь фантастичні істоти, динозаври, чи що.

Вже був закрив блокнот і збирався їхати геть, аж раптом чогось роздумав, зліз із мотоцикла, потягнувся, зробив два-три гімнастичні рухи, щоб розім'ятися, потім підступив до Менеджера.

— Ох, і спека сьогодні! — сказав він.— То де ваш карбюратор? Я теж подивлюся, що там таке.

— Будь ласка! — погодився Менеджер.— Ви що, вважаєте, ми зупинилися тут, посеред Національної, заради власної втіхи?

Та не встиг інспектор нахилитися над мотором, як радіотелефон на мотоциклі дав сигнал. Він узяв трубку.

— Так, я на двісті чотирнадцятому. Ні, нічого серйозного. Одна приватна машина має пошкодження в карбюраторі. Що? Зіткнення на триста п'ятому? Гаразд, вирушаю негайно.

Потім повернувся до нас.

— Постарайтеся забратися звідси. Якнайшвидше!

Він осідлав мотоцикла і, від'їжджаючи, овіяв нас вихлопними газами.

Спроби зупинити якусь машину не дали наслідків.

— Адже нас троє, хто зупиниться й візьме цілу роту? — буркнув Менеджер.

— Річ не в кількості,— озвався слідчий.— З твоїми патлами та бакенбардами — до речі, ти хоч іноді буваєш у перукарні? — у тебе надто підозрілий вигляд.

— То це я вам на перешкоді? Ти до цього ведеш?

Одна вантажна машина тим часом зглянулась і зупинилася.

— Ви у порт? — спитав шофер.

— У порт. На пором,— відповів йому Менеджер.— Але ми вже спізнилися.

— Що там у вас?

— Карбюратор.

— Зі мною теж колись таке сталося. У лютому. І я застряв у снігу. У мене два вільні місця. Підходить? Третій — зайвий.

— Не підходить! — сказав Менеджер.

— Ми, бач, одна компанія, усі троє, і не можемо розлучитись.

— Тоді бувайте здорові! — сказав водій і покинув їх на дорозі.

Лишалася ще одна можливість уникнути пішого походу до міста, що було за п'ять кілометрів: автобус. Але до першої зупинки довелось іти майже чверть години. Там вони зупинились і стали чекати. Зрозуміло, машину вони замкнули й узяли з собою валізки.

Поки під'їхав автобус, минуло ще чверть години. Марні сподівання! Він був повнісінький, і водій махнув рукою, що місця немає.

— Дарма згаяли час! — бурчав Менеджер.— Берімо валізи — і пішака.

Менеджер єдиний із трьох ще зберігав бадьорий настрій. Поки йшли, він то жартував, то починав розмову, щоб розвіяти смуток, який пойняв інших, але його спроби не призвели ні до чого. Хлопець із кафе «Спорт» сказав тільки, що ця затримка йому дуже прикра, бо тепер його пригода не закінчиться сьогодні ввечері, як він сподівався, і доведеться перебути ще одну непевну ніч. Щодо слідчого, то він просто лютував. Не минало й десяти хвилин, щоб він не лаявся.

— Ото вклепалися — як дурні! — бурчав він.— Спіткнулися на карбюраторі перед самим портом, яке безглуздя!

— Та не бурчи ти безперестану! — урвав його Менеджер.— З людьми завжди що-небудь трапляється. Могло б скоїтись і щось гірше. Скажімо, зіткнення, або пожежа, або я знаю що.

— Яким ти став філософом!

— Я хочу бути реалістом. Припустімо, що в нашій подорожі, крім машини та порому, передбачено піший маршрут. Отже, рушаймо.

За два кілометри від міста, на 217-му, стояла бензоколонка, а поряд — телефонна будка. Оператор, рудий хлопець із чирякуватим обличчям, сердито подивився, як вони усі втрьох сунуть до нього міняти гроші на телефон.

— Втиснемось усі в будку,— запропонував Менеджер.— Я думаю, вмістимося. Трохи тіснувато. Та нехай.

Вони залишили валізи перед будкою і щільно заповнили той простір площею у півтора квадратних метра.

— Хто візьме на себе честь доповісти шефові про новини? — спитав слідчий.

— Не має значення, хтось із нас двох.

— Якщо не має значення, то я з радістю передаю тобі слово. Ти усе влаштуєш. Як справжній менеджер!

Шефа не було в кабінеті. Їм сказали, щоб не вішали трубки і зачекали.

У будці було страшенно жарко, а вони ще й гріли один одного. Потім у будку залетіла оса, кружляла, дзижчала, і вони стали гадати, кого з трьох вона обере.

— Алло! Хто дзвонить? — дуже виразно почувся в трубці голос шефа.

— Це я, Менеджер.

— То що там таке? До столиці ви ще не могли дістатися. Не думаю, щоб він у вас утік!

— Та ні, він тут поруч, у будці. Я телефоную з будки, за два кілометри від порту. Ми спізнилися на пором. Вийшов з ладу карбюратор. На двісті чотирнадцятому Національної-сорок.

Шеф мовчав. «Ну, буде вибух!» — подумав слідчий.

— Що, в біса, ми тепер скажемо Центрові? Там на вас чекають сьогодні ввечері. Треба доповісти їм усі подробиці.

— Що вам сказати? Таке нещастя! Хіба ми могли передбачити?

— Де ви точно тепер?

— Я вам сказав, за два кілометри від міста. На двісті сімнадцятому. Біля бензоколонки. Наш хлопець поруч із нами, в будці. Я ще раз вам про це нагадую.

— Що ви збираєтеся робити?

— Пошукаємо техдопомогу. Відремонтуємо машину, і вранці вирушимо поромом о шостій двадцять. Якщо у вас немає інших розпоряджень.

— Ні, немає.

— Що нам робити з нашим хлопцем? Тобто, що нам з ним робити саме тепер? Поки скінчиться ремонт. Ми думаємо лишити його тут, у місцевому відділенні служби безпеки.

— Виключено! — відрубав шеф.— Ти мене чуєш? Ви обоє мене чуєте? Виключено! Ні місцева служба безпеки, ні поліція не повинні втручатись у справу «Кафе «Спорт». Я маю усну інструкцію Центру, щоб ця справа лишилася між нами й Центром.

— Ну, гаразд. Але ж не годиться тягти його з собою в техдопомогу. Десь треба його лишити.

— Там, де будете й ви. В готелі. Знайдіть номер на три ліжка, тільки не на першому поверсі, щоб він у вас не вистрибнув крізь вікно. Зрозуміло? І неодмінно номер із санвузлом.

— Гаразд. Номер із санвузлом. Сподіваюся, що знайдемо.

— Звичайно, знайдете! Там багато готелів. Візьмете номер, що найкраще задовольнятиме вимоги безпеки, і зателефонуєте, як тільки влаштуєтесь.

— Хто залишиться із затриманим і хто піде по техдопомогу?

— Один із вас двох. Хто саме — мене не обходить.

Шеф повісив трубку, і вони вийшли з будки.

— Не скажу, щоб він був задоволений з новин,— мовив Менеджер.

— А чого б ти хотів? Щоб він зрадів і надіслав нам привітання? Ну то як, хто піде по техдопомогу? Вирішимо одразу.

— Техдопомога і ремонт — це велика морока. Кожен з нас волів би залишитися в готелі. Це ясно.

— Тоді киньмо жереб.

Слідчий нахилився, узяв кілька камінців з доріжки, заклав руки за спину, потім простяг перед собою правий кулак.

— Пара чи ні? — сказав він, звертаючись до Менеджера.

Менеджер трохи подумав і відповів:

— Не пара!

— Програв. Чотири. Отже, я залишуся з нашим хлопцем, а ти підеш по техдопомогу.

— Що поробиш? Програв — то й програв. Але спершу треба дістатися до міста і знайти готель. Номер на троє ліжок, не на першому поверсі, з санвузлом.

Давно вже я не ходив так далеко пішки. Цілих п'ять кілометрів. З дому до служби і назад я добираюся машиною — вона в мене маленька, спортивна,— а з допитами, коли один перекриває інший, не маю ні часу, ні настрою для прогулянок. Єдина прогулянка — це в кабінеті, коли допитуваний завдає мені клопоту, і тоді я маю звичку — щось нервове — ходити навколо його стільця, наче хочу заморочити йому голову або надихнути його на відвертість.

Отже, стомлені, розбиті, спітнілі від такої несподіваної прогулянки, опівдні, в задушливу спеку, ми нарешті дісталися до привокзальної площі. Для того, хто в'їжджає в місто Національною-40, воно починається із залізничного вокзалу й досить великої мальовничої площі з високими деревами, переважно евкаліптами та акаціями, з двома фонтанами, і називається вона не Вокзальна чи там Залізнична площа — її назва, не пам'ятаю вже точно яка, взагалі не має нічого спільного зі станцією чи з навколишнім оточенням.

— Боюся, нам буде нелегко знайти потрібний номер. На три ліжка, не на першому поверсі і неодмінно із санвузлом.

— Думаєш, тут також нас підстерігає невдача?

— Що тобі сказати? Я пригадую, з минулого разу, що готелі на цю пору завжди переповнені і годі знайти номер, якщо ти не замовив його десь за тиждень.

— Тоді, щоб не тинятись усім з валізами, хай один піде шукати номер, а інші почекають.

— Гаразд! — погодився на мою пропозицію Менеджер.— Ти залишайся, а я пробіжусь по готелях. Якщо, звісно, не пощастить з першої спроби.

Ми усілися вдвох на лавочці, майже в центрі площі. Наші дві валізи я також поставив на лавочку, поки — хвилин за десять — прийшов якийсь дуже дражливий пан, і я зняв валізи, щоб звільнити йому місце.

На площі був великий рух. Пасажири, які щойно прибули, і пасажири, що біжать на поїзд,— як звичайно, в останню мить. Гальмують таксі, вивантажуючи пасажирів та багаж. Люди галасують, прощаються, натовп вирує. Яскрава картина, вихоплена з самого життя.

Тільки на площі — аж п'ять готелів. І в провулку ще хтозна-скільки.

— Я сподіваюся, що знайдемо потрібний номер,— сказав я *тому*.— Навколо так багато готелів, що ми були б аж надто безталанні, якби його не знайшли.

— Не знаю. Я не думаю, що це питання талану. Нам потрібен

номер з певними вигодами. Отже, ситуація ускладнюється: існує чи не існує вільний номер із зазначеними вигодами.

Якийсь малий крутився між лавочками з гребінцями в руці, складеними, як віяло. Я покликав його і купив один, бо забув свого вдома, вирушаючи дуже рано.

— Треба причепуритися,— сказав я, проводячи гребінцем по голові.

І побачив, що *той* усміхається. Потім він нахилився, взяв камінчик, погрався ним і акуратно поклав на те саме місце.

— Затримується Менеджер! — пробурчав я.

Невдовзі ми побачили, як він виходить із першого готелю «Модерн» і робить обома руками рухи, що їх неважко було витлумачити.

— Перша спроба марна! — резюмував я.

— На площі є ще чотири готелі. Може, номер знайдеться в котромусь із них.

— Я б залюбки випив оце апельсинового соку. Від спеки, дороги, нервування через цю несподівану аварію мені аж недобре.

— То, може, зайдемо в бар? Онде праворуч, навпроти.

— Ні, ану ж прийде Менеджер і стане нас шукати.

Нам не довелося довго чекати на Менеджера. Вийшовши з готелю «Вокзального», він зробив нам такий самий рух руками.

Третій на черзі готель, куди він зайшов, мав назву «Великий Національний». Там він затримався довше. Зрештою ми побачили, як він іде до нас і сигналізує руками, що все гаразд.

— Нарешті знайшовся номер,— сказав він.— А то я вже почав непокоїтись. Він не на три ліжка, на два, але це легко виправити. Зараз вони поставлять і третє. Усе інше нам підходить: поверх не перший, а сьомий, останній, і є санвузол.

— Тоді ходімо одразу,— сказав я.— Страшенно хочу випити чогось холодного.

Менеджер узяв свою валізу. Я хотів узяти другу, але мене випередив наш хлопець.

— Сподіваюся, ви дозволите?

— Чому б ні?

— Ваш номер, сімсот сімнадцятий, готовий,— сказав їм черговий адміністратор.— Ми поставили третє ліжко, і думаю, що все там гаразд.

— Тобто ми можемо туди йти? — спитав слідчий.

— Звичайно, можете! Ми не встигли тільки перестелити постелі. Вам пощастило. Я вже казав панові, який приходив раніше, що цей номер звільнився лише чверть години тому.

— Постелі нам поки що непотрібні,— заспокоїв його Менеджер.— Ми ще не збираємося лягати.

— Про всяк випадок коридорна вже пішла застелити ліжка.

— Скажіть, будь ласка, у номері є телефон? — спитав слідчий.

Наче образившись, адміністратор обернувся й відповів:

— У «Великому Національному», пане, кожен номер має телефон. У нашому готелі свій комутатор.

— Тоді все гаразд! — заспокоївся Менеджер.— Якщо ви вирядите до нашого номера три пляшки апельсинового соку, добре охолодженого, це буде взагалі ідеально.

— А ти спитав у нас, чого ми хочемо? — сказав слідчий.— Може, нам не до смаку апельсиновий сік?

— Мені якраз апельсинового соку! — підхопився чоловік із кафе «Спорт».— Краще без газу.

— Гаразд. Одну пляшку без газу, а дві — з газом,— підсумував адміністратор.

Номер 717 був не дуже світлий, але просторий. Єдине вікно виходило у внутрішній двір, вимощений великими плитами світло-бежевого кольору. Під вікном починався карниз, що тягся вздовж усієї стіни до службової драбини, яка спускалася просто на вулицю.

Коли вони всі втрьох зайшли у номер, Менеджер і слідчий зробили короткий, але уважний огляд. А *той* став у кутку праворуч дверей, поки вони оглядали кімнату, нахилився, щоб зав'язати правий шнурок, який знов розв'язався. Йому запаморочилося в голові, коли випростався. Він обіперся об стіну. «Треба буде перевірити тиск, коли повернуся із столиці»,— подумав він.

Тим часом двоє із служби безпеки підійшли до відчиненого вікна і явно зацікавилися карнизом, сантиметрів двадцять п'ять завширшки,— чи зможе людина пройти по ньому на рівні сьомого поверху. Потім заглянули у санвузол. Двері з кімнати у санвузол не замикалися. Віконечко було маленьке, як ілюмінатор, навіть кішка не пролізе. Менеджер так і сказав:

— Навіть кішка не пролізе.

Тим часом доставили апельсиновий сік. Його принесла коридорна — така собі русява секс-бомба. Не старша сімнадцяти-вісімнадцяти років.

— Я сказала, що сама принесу сік, бо однаково маю перестелити ліжка.

Грайливо нахилившись, вона поставила пляшки на столик біля вікна і взялася до ліжок. Поміняла простирадла, наволочки. Коли нахилялася, видно було її груди — два маленькі кола.

Менеджер і другий тепер стояли біля дверей і розмовляли, *той* не розібрав, про що. Дівчина зайшла з другого боку ліжка, нахилилась, і він знову побачив її груди — два маленькі кола. Подумав: «*Вона*, мабуть, божеволіє від тривоги. Не прийшов о сьомій на поштамт, не знайшла мене вдома. Де їй знати, що зі мною сталося». Не втримався і поглянув на груди дівчини втретє. Але побачив на сукні під пахвою пляму, мабуть, від поту, і йому стало бридко.

Менеджер налив сік у склянки.

— Як я вам знадоблюся, то завжди до ваших послуг! — мовила, виходячи, коридорна.

— Мені здається, вона це сказала з натяком,— зауважив слідчий.

— Панове, на мій превеликий жаль, я мушу покинути ваше товариство! — сказав Менеджер.— Адже далі мені ніяк не можна затримуватись. Ні секунди!

Він одним духом вихилив свій сік. Так поспішав, що трохи розлив на підлогу.

— Чого ми тепер чекаємо? — спитав я, порушуючи мовчанку.— Я сиджу на стільці, наче пришпилений, а ти ходиш туди-сюди по кімнаті. Або навпаки.

Він стояв перед тумбочкою між нашими ліжками і намагався витягти шухляду, яка десь зачепилась і не висувалася.

— Ми чекаємо, поки нам зателефонує Менеджер,— сказав він і нарешті витяг шухляду. — Ви ж знаєте, чого ми чекаємо. Ось уже двадцять хвилин, як пішов Менеджер. Але, мабуть, ще не знайшов, у якій майстерні зробити ремонт.

— Так, він може подзвонити щохвилини. Розумієш, ця бездіяльність і мовчанка впливають мені на нерви. Може, пограємо в щось, аби згаяти час? У карти? В шахи?

— У карти я не граю. Колись мав до них пристрасть, але три роки тому кинув. У шахи — з радістю. Ви гадаєте, їх можна знайти в готелі?

— Гадаю, можна. А як ні, попросимо позичити їх у найближчій кав'ярні.

Я подзвонив до адміністратора, і той мені відповів, що готель має шахи.

Незабаром ми заглибилися в партію. Пригадую, я грав чорними.

Тільки-но закінчили першу партію,— він поставив мені мат уже на шостому ході,— як задзвонив телефон.

— Це Менеджер! — підхопився я і взяв трубку. — Ну, то що? Домовився з майстернею?

— Яка майстерня, що ви верзете? — почувся сердитий жіночий голос, пронизливий, дивного тембру.

— Що ви хочете, пані?

— А ви чого хочете?

— Дайте мені спокій! Який ви набрали номер?

— Хіба це не сімсот сім?

— Ні.

— Тоді що ж це таке?

Я кинув трубку, щоб покласти край її балачкам.

— Я теж думав, що це Менеджер,— сказав *той.*

— Ні. Мабуть, ще не знайшов майстерні.

— Що йому станеться — раніше чи пізніше, а подзвонить.

Він почав другу партію — знову грав білими як переможець — блискучим дебютом.

— Правду кажучи, я не сподівався від тебе такої гри,— сказав я.

— А знаєте, чотири-п'ять останніх років я майже не сідав за шахівницю. Не граю систематично.

— Якщо й далі піде в такому ж дусі, я не виграю жодної партії.

Я подумав і пішов конем.

— До чого такий хід? — Він наморщив лоба.— Що це ви задумали?

— Та, мабуть, нічого, просто пішов навмання.

Знову телефон.

— Це Менеджер! — почулося, коли я зняв трубку.— Я в майстерні і дзвоню тобі, як ми умовилися. Незабаром ми вирушимо, щоб притягти сюди нашу машину. Коли повернемось, я зателефоную і розповім тобі всі подробиці про ремонт.

— Гаразд, у нас усе добре, граємо в шахи. Що там у біса за грюкіт?

— Що за грюкіт? Ти мене дивуєш! Це ж ремонтна майстерня, а не клініка з табличками «Додержуйте тиші!»

— Я пішов! — сказав *той* і торкнувся пальцем шрама під вухом

— Гм! Цим ходом ти мене поставив у скрутне становище.

— Ет, облиште! Для мене майже неможливо врятувати цю партію.

— Мені здається, ти перебільшуєш,— заперечив слідчий.— Навіщо такий песимізм?

— Хоч би що ви там казали, а справи мої кепські. На вісімдесят процентів я вже програв. Ви бачите, які у мене втрати?

Слідчий тоном лікаря, що ставить діагноз, сказав:

— Справді, твоя позиція досить складна. Але не більше! Зрештою, ти, мабуть, знаєш, що в шахах, як і в коханні, прогнози неможливі. Усе вирішується в останню мить.

Він посміхнувся.

— Щодо кохання, я згоден. Але шахи — зовсім інша річ. Єдиний вихід для мене — це кинути всі свої сили в атаку.

— Чудово! Це справді героїчне рішення,— захоплено мовив слідчий.

І, наче бажаючи підкреслити своє схвалення, взяв праву туру — була його черга ходити — і зі стуком переставив її на дошці.

— А ми в контратаку! — вигукнув *той* одразу після ходу слідчого.

І пішов конем, єдиним, який у нього лишився.

— Увага! — наморщив лоба слідчий.— Ворог робить відчайдушні спроби врятуватися, а потім і змінити становище. Але він не захопить мене зненацька!

— Побачимо ваші протидії. Цікаво.

— Не поспішай! У мене своя тактика. Єдине, в чому я можу тебе запевнити, це, що на тебе чекає несподіванка. І навіть дуже скоро.

— Радий, що ви такий упевнений у своїх силах,— сказав *той*, дістаючи пачку сигарет.— Закуримо?

Слідчий подивився на нього, наче не розуміючи, потім узяв сигарету.

— Дякую, хоча ці сигарети для мене трохи заміцні. Отже, підемо цим пішаком. А чом би й ні!

Зрештою партію виграв слідчий.

— Я ж вам казав,— мовив *той*.— Моя позиція була безнадійна. Поза всяким сумнівом.

— От я й виграв, щось зрушилося! Рахунок став три один. Ти як гадаєш? Продовжимо?

— А чом би й не продовжити?

— І ще одна пропозиція: випиймо ще чогось холодного. У таку спеку, думаю, це не зашкодить.

— Не заперечую. Я б охоче випив апельсинового соку.

— Гаразд! Візьмемо пляшку газованого соку для мене і пляшку без газу.

Він подзвонив у бар.

Вони вже почали нову партію, коли постукали в двері.

— Апельсиновий сік! — оголосив слідчий.— Вони не дуже квапились. Сподіваюся принаймні, що він добре охолоджений.

Увійшла коридорна, та сама, що перестеляла ліжка. Пройшла в кімнату, вихиляючись ще дужче, ніж тоді.

— Я сама принесла вам сік,— сказала вона, — бо той хлопець

у барі не має часу. Ці хлопчаки мені зовсім байдужі. Мене цікавлять дорослі.

Дівчина поставила пляшки на столик, який пересунула ближче до гравців, і з тацею в руках стала над шахівницею.

— Як мені подобається ця гра! — мовила вона, вплітаючи пальці у волосся.

— Це не так уже й складно, як здається,— запевнив її слідчий.

— Справді? А скажіть, будь ласка, ви надовго в нашому готелі?

— Гм! Залежно від обставин. Як підуть справи.

— Я б хотіла навчитися грати в шахи! Коли б знайшовся хтось, щоб навчив мене! Як це гарно! І взагалі, мені подобається всяка гра. До нестями люблю грати.

І на вустах усмішка, сповнена натяків.

— Ми граємо тільки вдвох! — одрубав слідчий.

Вони знову схилилися над шахівницею.

Дівчина почекала хвилину, потім, ображена, що на неї не звертають уваги, пішла собі, вихиляючись.

Слідчий почекав, поки вона вийде в коридор і відійде на таку відстань, що не зможе почути клацання замка, тоді підвівся і двічі повернув ключ.

Вони заглибились у гру — розпочали вже шосту партію. Поки що тричі виграв хлопець із кафе «Спорт», двічі — слідчий.

— Або зрівняємо рахунок після цієї партії, або буде чотири — два, — сказав слідчий, ходячи пішаком.

— Якщо зумію зберегти спокій, думаю, що й учетверте поставлю вам мат.

— Що означає «зберегти спокій»? Ти мені здаєшся дуже спокійним. Не розумію.

— Ні, я не зовсім спокійний. Мені кортить виграти, і це іноді змушує мене робити необачні ходи.

— Я не сказав би, що ти граєш необачно. Ти майстер! Міг би викладати гру в шахи.

— І коридорній?

Слідчий, що саме збирався пересунути пішака, підвів голову.

— Отже, та мала припала тобі до смаку?

— Вона гарненька, нічого не скажеш. Та коли підняла руки поправити зачіску, я побачив на її сукні, під пахвою, пляму. Мабуть, від поту. І мене занудило. Терпіти не можу жінок, у яких білизна не зовсім чиста.

— О, в цьому питанні наші погляди збігаються! — сказав слідчий і зробив стрибок конем праворуч.

Задзвонив телефон.

— Це знову Менеджер! — вигукнув слідчий, беручи трубку. — Ну, то які новини? Що там з нашим карбюратором?

— Негаразд.

— Тобто?

— Ускладнення! Ремонт забере в нас цілу ніч. Багато машин на черзі, до того ж з'ясувалося, що причина не лише в карбюраторі. Треба відрегулювати клапани, диск зчеплення і таке інше.

— Ого!

Разом з голосом Менеджера із трубки було чутно грюкіт.

— Отже, мені лишається одне,— сказав Менеджер.— Як упора-

юся з ремонтом, візьму машину і під'їду до «Великого Національного», щоб звідти одразу на пором. Бо навряд чи ми закінчимо раніше п'ятої ранку.

— Ну, гаразд. Що тут скажеш? Коли так пішли справи, то вже не до дискусій. Але треба повідомити шефа. Зателефонуй йому ти, як і раніше. Згода?

Страшенно знервований, слідчий стиснув лівий кулак і грюкнув по столику, аж склянки підстрибнули.

— Отже, ремонт триватиме цілу ніч, — сказав Менеджер. — Нічого не вдієш.

— Хай йому чорт!

— Не щастить! Це я перший сказав. І знову те саме.

— Що ж тепер буде?

— А що може бути? Я лишуся в майстерні. Як над ними не стояти, вони й до завтра не закінчать. Ну, а щодо тебе... Роби як знаєш.

На цьому розмова закінчилася. Розлючений слідчий підійшов до вікна, потім до дверей, знову повернувся до вікна, розчинив його навстіж і став перед ним.

— Дуже гарна погода, — сказав він. — Але як підвів нас Менеджер! На всю ніч, каже, ремонт!

Лишивши вікно відчиненим, він повернувся до шахівниці.

— Чий хід? — запитав.

— Ваш.

— Я стоятиму. Тебе це не дратує?

— Ні, чого б це мене дратувало?

— Не можу всидіти! Надто напружені нерви.

Не минуло й трьох хвилин, як гра знов урвалася. Її урвав слідчий.

— Нема настрою! — сказав він раптом і копнув ногою стілець.

— Я розумію ваше знервування, повірте.

— До того ж мені треба в туалет! — сказав слідчий.— А ти станеш біля дверей. Мені тільки бракувало ще сюрпризів від тебе.

Той підвівся. Слідчий попрямував до санвузла, але з півдороги повернувся й зачинив вікно. Потім зайшов у туалет, а *той* став перед напіввідчиненими дверима.

— Не стій мовчки! — гукнув йому слідчий. — Говори що-небудь голосно, аби я тебе чув і знав, що ти весь час там.

— Що я маю казати?

— Ти сам не можеш вигадати? Тоді співай державний гімн!

— Співати?

— Співай!

— У мене немає слуху.

— Байдуже. Ти що, в концерті співатимеш? Ну! Співай, щоб я тебе чув.

Той затягнув державний гімн, дійшов до третього куплета, проспівав приспів, далі не міг згадати і знову почав спочатку.

— Стій! У мене ідея! Фантастична ідея!

— Вона вас осяяла в туалеті?

— Е, найкращі ідеї завжди осявали мене в туалеті.

— Що ж то за ідея?

— Прогулянка по місту! — голосно сказав слідчий і спустив воду.

Хлопець із кафе «Спорт» дивився, як він, застібуючись, виходить із туалету.

— Прогулянка по місту! — повторив слідчий. — Ну, як тобі подобається моя ідея?

— Ваша ідея... мені здається дуже оригінальною.

Слідчий засміявся.

— Я чекав, що ти назвеш її підозрілою.

— Підозрілою? Чому?

— Бо вона настільки оригінальна, як ти вже сказав, що здається дивною. І підозрілою. Проте все дуже просто. Я роблю пропозицію, більше нічого! Якщо ти згоден, прогулянка по місту відбудеться. Якщо ні, пропозиція знімається і прогулянки не буде.

— Згоден!

— Тоді продовжимо цю розмову! Розумієш, я тут задихаюся! А тепер іще подзвонив Менеджер і ошелешив мене повідомленням, що ремонт триватиме цілу ніч, до п'ятої ранку... Ні! Я не витримаю майже добу, ув'язнений у номері сімсот сімнадцятому готелю «Великий Національний»! Але поки ми разом, відповідальність за тебе лежить на мені. Виключно на мені! І я сподіваюся, ти не зважишся зіграти зі мною в погану гру.

— Я взагалі не збираюся грати.

— Коротше кажучи, мушу тебе попередити, що я чотири рази брав перший приз у стрільбі в ціль з пістолета. І ти не встигнеш далеко втекти, якщо схочеш...

— Не маю настрою чогось хотіти,— сказав *той* різко.

— Гаразд! Більше не повертаюся до цього питання. Я сказав — ти мене чув. Але моя ідея, повторюю, здійсниться лише в тому разі, якщо ти згоден. Не випадає гуляти по місту всупереч бажанню. І наручники я на тебе не надіну, щоб тягати скутого.

— Навіщо ви це повторюєте? Якби я не хотів, то сказав би одразу. Я вислухав вашу ідею, і заперечень у мене нема.

Слідчий загасив цигарку. І додав:

— Тривалість прогулянки — одна година. Я думаю, це добре — одна година.

— Погодились на годині.

— Чудово! Перше, що ми маємо зробити, це вийти звідси, — сказав слідчий, відмикаючи двері. — Друге — поголитися. Це освіжить нас обох.

— А як щодо повторного гоління? — Він нахилився і сказав мені не таким тоном, наче питав: «А як щодо маріхуани?» Або: «А як щодо Лоліти?»

Коли він нахилився наді мною, його гаряче дихання залоскотало мені потилицю. Вологе й гаряче, як ті розпарені серветки, що їх незабаром після гоління він покладе мені на обличчя.

Я здригнувся, відчувши на собі його подих. Не від чогось іншого — від пахощів. Він пахнув м'ятою. Млосно!

У пластиковій зеленкуватого кольору коробочці біля умивальника в нього були стебельця м'яти. Поки він мене голив, усе смикав по листочку й жував. А розжувавши, спльовував на підлогу так люто, наче плював комусь у обличчя. І одразу смикав інший листочок.

Я не терплю запаху м'яти. В мене від нього алергія! А в цьому випадку алергія подвійна, бо переді мною не лише м'ята, а й зеленкуватий пластик, обляпаний напівзасохлою піною, схожою на старий крем на торті, або на слину, яку забули витерти, та ще якісь довгі жовто-руді змокрілі волосини. Ага, в нього ще медальйон на грудях. Золотий? Може, так — може, ні. Я подивився, що там на медальйоні, але не роз-

гледів. Раз мені здалося, що голуби, вдруге подивився — ні, то не голуби, то курчата.

— Ваш приятель практичніший од вас! — наспівував суб'єкт з бритвою, поліруючи мені праву щоку. — Ви бачите? Він скинув піджак і сидить собі спокійнісінько. А ви... Он який упертий!

Що я йому скажу? Не стану ж розповідати, що мені аж ніяк не можна скинути піджак, хоч би я й розтанув від спеки. Не тому, що я цього не хочу, я знаю, як мені жарко, а все через мого «приятеля», який тим часом сидить спокійний, наче ягнятко, і гортає ілюстровані журнали, чекаючи своєї черги голитися... Бо якщо цей мій «приятель» у якусь мить надумає чкурнути до виходу, мені доведеться вихопити пістолет. А пістолет у мене в піджаку, у лівій внутрішній кишені...

Якби я взявся все це йому розтлумачувати, він би, напевне, мене зрозумів. Але цього не можна було робити. Отож я дозволив йому співати про мій піджак, поки не набридне.

Коли ми вдвох зайшли до перукарні «Щирість», усі чотири крісла були зайняті. Ми нерішуче зупинилися. Лишитися? Піти в інше місце? Тим часом звільняється крісло, перше праворуч. Суб'єкт з бритвою, щось жуючи, — я ще не знав, що то була м'ята, якби знав, пішов би геть одразу, — запитально подивився на мене.

— Хто з панів сяде перший? — спитав він. — Ви чи ваш приятель?

Пішов я.

Сидячи, мов прикутий до крісла, я, звичайно, весь час стежив за *тим* у дзеркалі, яке займало цілу стіну. Я бачив його найнепомітніші рухи, вираз обличчя, очей, навіть відтінки виразу. Загалом, принаймні поки що, нічого підозрілого. Сидячи перед низьким овальним столиком у глибині перукарні, він гортав якісь журнали, що там були, іноді закурював — ні, закурював, мабуть, надто часто, частіше, ніж звичайно, — неуважно дивився на вулицю, на бульвар Ветеранів. Неуважно?

Двічі погладив кішку з перукарні, що крутилася біля нього. Спершу погладив тильним боком долоні, і кішка перекинулась догори лапами. Тоді, можливо, смикнув її за вуса — кішка пирснула на нього. Піджак він безтурботно кинув на сусідній стілець. Начебто нічого підозрілого. Але чи міг я бути певним на сто процентів? А що, як у нього на думці одне: втекти від мене? Вибрати зручний момент і кинутися до виходу, вислизнути, як живе срібло, крізь прочинені двері й змішатися з натовпом, розчинитись у людській масі, що заповнює тротуари бульвару Ветеранів. У мене не було ніяких гарантій, що він такого не замишляв. Отож мені лишалося єдине, і саме це я робив: ні на секунду не спускав з ока його відображення у дзеркалі.

— Ця спека паралізує мене! — бурчав суб'єкт з бритвою. І розстебнув четвертий і п'ятий гудзики. Потім рукою, на якій було трохи піни, потер собі груди й живіт до пупа. А може, й пуп.

— Справді, — озвався я. — У вашому місті страшенна спека.

Навіщо я, дурень, це сказав? Тільки дав йому привід розводити далі свої теревені.

— У нашому місті! — повторив він. — Отже, ви нетутешній?

«Ні», — відповів я очима.

— І ви, і ваш приятель?

«Так», — відповів я очима.

— І що вас привело до нашого міста? Бізнес?

«Так», — відповів я очима.

— Який?

Від нього годі відчепитися.

— Комівояжер, — сказав я. — У відрядженні.

— Комі? — вигукнув він, наче почув щось сенсаційне, як-от командир космічного корабля або приборкувач звірів.

— Вам це здається дивним? — спитав я.

— Ні, просто дуже мило. — І махнув рукою, наче ловив метелика. — Знаєте, колись і я мріяв стати комівояжером. Але зробився перукарем.

— Ет, не сумуйте! В житті ніколи не буває пізно!

— О, ви мене окрилюєте! — сказав він і знову зробив отой рух, ніби танцював, чи ловив метелика, чи щось таке. — Я дуже радий, що у нас майже однакові вподобання.

— О ні! — перебив його я, наляканий тим витанцьовуванням. — Ви, мабуть, перебільшуєте.

— А що саме ви рекламуєте?

Тієї хвилини, сам не знаю чому, мені спала на думку справа «Туалетний папір».

— Туалетний папір.

— О-о... — мовив він розчаровано.

— Предмет першої необхідності! — урочисто провадив я, щоб трохи його помучити. — Туалетний папір становить фундамент цивілізованого суспільства!..

— Гаразд, облишмо вашу рекламу, — урвав він мене. — Скажіть краще, що ви збираєтеся робити з вашим піджаком? Скинете його нарешті чи ні?

Я подав йому знак нахилитися. Він нахилився.

— Я вам відкрию, у чому справа! — по-змовницькому прошепотів я. — У лівій внутрішній кишені піджака у мене пістолет. Невеличкий, отакий завбільшки. І він може мені раптом знадобитися! Ви мене розумієте?

— Я розумію, що ви кепкуєте з мене! — невдоволено сказав він, начебто я його образив.

Так я нарешті здобув спокій, спекався цього суб'єкта з бритвою та його балачок. Але натомість до мене причепилася муха, бридка жовтозелена муха, яка сідала то на мою праву щоку, то на ліву й ласувала піною. Я підняв руку, щоб прогнати її, і тоді побачив у дзеркалі, що він дивиться на мене з-за «Ілюстрованої неділі», вдаючи, ніби не дивиться. Якраз тієї миті, тієї секунди, коли я підняв руку, він поглянув на мене. Отже, й він за мною стежив, удаючи, ніби заглибився в журнали! Це здалося мені вартим уваги. Мабуть, він готував мені якусь несподіванку. Я не відчув ні найменшої тривоги, не показав, що помітив його погляд. Але ще збільшив пильність. Та хоч я й зберігав зовнішній спокій, проте не міг не посміхнутися на думку, що зчинилося б у затишній і дуже респектабельній «Щирості», якби мій «приятель» зненацька чкурнув до виходу, а я за ним — із серветкою на шиї, з намиленою щокою і з пістолетом у руці.

Щойно поголені, ми вийшли із «Щирості» і постояли на тротуарі. Не перед самими дверима, а трохи праворуч.

Агресивне полудневе сонце засліпило нам очі. Ми відвикли від сонячного світла, поки сиділи в перукарні. Там спустили штори, і це незвично палюче вересневе сонце, що лютувало надворі, проникало до зали, наче крізь фільтр, перетворюючись на м'яке ніжне сяйво.

— У тебе трохи крові на шрамі,— сказав я йому. — Під вухом.

— Справді? Я й не помітив, що він мене порізав.

Він доторкнувся до шраму пальцем. Дуже обережно.

— Мабуть, він і сам не помітив, як тебе порізав. За його базіканням де йому помітити!

Він мені пояснив, що шрам дуже чутливий і боїться найменшої подряпини.

— На щастя, в мене добра кров, — додав він.— Скипається одразу. Ніколи не було кровотечі.

— Усе це дуже цікаво. Але вернімося до теми: прогулянка по місту. В нашому розпорядженні година.

Він подивився на мене і зауважив:

— Не ціла година. Мінус двадцять хвилин, які ми витратили на гоління.

— Ні, я не жартую. Наша прогулянка починається тільки тепер. Маємо п'ять хвилин на третю. Отже, звільнення до п'яти на четверту.

Здається, це йому сподобалося.

— Тим краще, — сказав він. — То почнемо?

— Хвилинку. Почнемо, але з чого? Ти можеш запропонувати щось конкретне? Куди ти думаєш піти?

— Не можу я над цим думати. Та й міста добре не знаю. Практично зовсім не знаю. Був у ньому лише тричі, та й то давно і недовго. Проїздом.

Тоді я запропонував піти будь-куди.

— Гадаю, це найкраще вирішення проблеми,— додав я.— Ходімо, куди нас виведе вулиця. Віддамося вуличному рухові. Наче ми на морі й покладаємось на течію.

— Чудово!— зрадів він.— Мені дуже подобається ваша ідея. Прогулянка без програми. Чудово! Це так цікаво — іти навмання! Мене приваблює невідомість.

— Гаразд. Я теж не знаю міста на сто процентів. Хоча колись тут бував.

«Щирість» містилася в будинку № 115 на бульварі Ветеранів. Ми рушили в напрямку зменшення номерів — до центру міста.

Ішли ми не поспішаючи. Не було потреби поспішати. Рух усе посилювався. Надвечір настане година пік.

Я ішов ліворуч, він — праворуч. Що ж ми робили? Багато й нічого. Те, що роблять на прогулянці в місті. Коли немає турбот, немає ніяких нагальних справ.

Ми розглядали вітрини. Іноді дивились на те, що справді привертало нашу увагу, а то й зупинялися перед найбільш розцяцькованими вітринами, наприклад, жіночих капелюшків або галантерейних виробів. Стоячи перед вітриною, прислухалися до розмов, висловлювали й свою думку. Побачивши жіночий капелюх, прикрашений кольоровим пір'ям, зі схожим на великого птаха наголовком, я сказав: «Феноменально! Саме для карнавалу!» — і він погодився: «Атож, хто його надіне, напевне одержить перший приз за ексцентричний вигляд».

Ішли ми дуже повільно. Прогулянка задля прогулянки, без програми й певної мети.

Немає сенсу описувати, якими вулицями ми пройшли, де саме зупинялися, що саме казали. Не дійшовши до початку бульвару Ветеранів, ми звернули ліворуч, на бульвар Акацій. Потім перейшли Теат-

ральну площу і вийшли на бульвар — не пам'ятаю, чи не звернув тоді уваги, на який саме. Попетляли якимись вуличками — і раптом знову опинились на бульварі Ветеранів, десь біля номера п'ятдесят п'ятого чи п'ятдесят сьомого, і рушили далі в напрямку до будинку номер один.

Ні, ми не мовчали. Розмовляли весь час, навіть коли не стояли перед вітриною і не обговорювали кумедних жіночих капелюшків або чогось іншого. На різні теми. То про дівчину, що йшла назустріч і справила на нас враження, то про який-небудь фільм.

Ми згаяли майже півгодини, поки дісталися до рогу бульвару Ветеранів і бульвару Тріумфів, — то був уже центр міста. Там ми простояли досить довго, близько десяти хвилин, бо поблизу зіткнулись автобус і таксі, а це зібрало багато глядачів. Ми також підійшли і спостерігали сварку між двома водіями. Справа ще не посунулася далі обміну компліментами, але події потроху розгортались, і водії напевно вчепилися б один в одного, якби не втрутилася поліція. За таких обставин завжди у критичний момент з'являється поліція і псує глядачам розвагу.

Проте глядачі — і ми двоє в тому числі — не поспішали розійтися, аж поки не втрутився ще один поліцай.

Що довше ми гуляли, то більше зігрівалася між нами атмосфера; звичайно, не так уже щоб дуже, але наша прогулянка потроху втрачала офіційний характер, який мала спочатку, і ставала все інтимнішою. Головний поштовх до цього дала розмова, що її завжди ведуть двоє чоловіків, коли прогулюються по місту: про жінок.

На Університетській площі ми зупинилися біля кіоска, з боку бульвару Тріумфів. Він хотів купити сигарет. Там я нарешті побачив іншого агента, десь метрів за двадцять. Він стояв біля вітрини і вдавав, ніби цікавиться нею.

— Панове, на мій превеликий жаль я мушу покинути ваше товариство! — сказав Менеджер таким тоном, наче виголошував промову на багатолюдних зборах.— Адже далі мені ніяк не можна затримуватись. Ні секунди!

І одним духом вихилив свій сік. Так поспішав, що трохи розлив на підлогу.

— Завжди зі мною таке! Коли нема в руці керма або револьвера, рука тремтить, як у паркінсоніка. Ну, та ви ж мені пробачите!

Він витер хусточкою піт, який заливав йому обличчя, а надто шию, переступив через розлитий сік і відчинив двері.

— Краще ти зателефонуй шефові,— сказав йому слідчий.— Не варто дзвонити звідси. Адже розмовляти доведеться через комутатор готелю, а їм не треба знати, що ми із служби безпеки.

— Гаразд! Я подзвоню з будки і повідомлю його, що ми взяли номер у «Великому Національному». А зараз — повний уперед! Знайду майстерню, доставимо машину, побачимо, що там за халепа з карбюратором. Я тобі зателефоную з майстерні, коли домовлюся про ремонт. От морока! І чом я не сказав «пара» замість «не пара»? Сидів би оце тихо й спокійно в номері і не гасав би по спеці, не мучився з карбюратором. Та всім іншим. Тобі пощастило!

І вийшов у коридор так енергійно, що налетів би на хлопця з бару

і вибив би в нього з рук тацю з напоями, якби той саме проходив повз номер 717. Але нічого такого не сталося, навіть навпаки: зачинивши за собою двері, Менеджер наче раптом утратив весь свій запал і поволі рушив до ліфта. А посеред коридору став і задивився на рослину у вазоні. То був якийсь кактус.

Зрештою Менеджер таки дійшов до ліфта і став терпляче чекати, коли він звільниться. Весь час зайнято. Чекав хвилин п'ять, а то й більше. В іншому випадку він би розлютився або й спустився пішки, щоб не чекати. А тепер не виявив і найменшого роздратування. Залишився спокійний навіть тоді, коли на четвертому поверсі до ліфта зайшла пані, напахчена такими міцними й екзотичними парфумами, що в маленькій кабінці не стало чим дихати.

Так само неквапливо він перейшов просторий хол «Великого Національного», вийшов на вулицю, купив сигарети в кіоску на розі і рушив через дорогу до бару «Шість пальців», що був якраз напроти готелю. Якщо сісти за столиком біля широкого вікна бару й дивитися на «Великий Національний», то можна повністю контролювати, хто входить до готелю і хто виходить.

Менеджер не пішов у глибину зали. Він попрямував до столика в кутку, біля широкого вікна, де якийсь чоловік уже пив томатний сік і читав «Хроніку» — одну з двох вечірніх газет, що виходили в місті. Друга називалася «Вечірні новини». Менеджер підсунув стільця і, не кажучи й слова, усівся поряд з тим чоловіком.

— Подайте-но чогось випити! — сказав він офіціантові, що заговорився з двома панами за сусіднім столиком і не звертав найменшої уваги на нового відвідувача.

— Чого бажаєте? — спитав офіціант, не рушаючи з місця і явно невдоволений, що його перебили.

— Щось випити. Принесіть, мабуть, коньяк. Подвійний.

Чоловік з томатним соком нахилився і сказав йому:

— Коли вже ти замовив подвійний коньяк, то лишається тільки попросити чорний олівець, витягти папір із сигаретної пачки і намалювати два маленькі кола.

Менеджер голосно засміявся.

— Ні, це не кафе «Спорт», і не чіпляйся!

— Які новини? Порядок?

— Порядок!

— Ну, розповідай нарешті! Я тут мало не здурів, чекаючи. Вже півтори години, як сиджу коло цього вікна і весь час п'ю томатний сік. Тільки зараз вирішив трохи перепочити, щоб не так часто бігати в туалет. Та й ділу воно шкодить...

— Та певно. Коли маєш стежити, не годиться, хай йому чорт, щохвилини туди бігати.

Офіціант приніс коньяк і зі стуком поставив келишок.

— Ну, розповідай! — сказав той чоловік Менеджерові.

— Чекай! Ось ковтну трохи і все тобі розповім. Увесь графік. Тепер у мене звільнення до п'ятої ранку, і я можу пити навіть алкогольні напої, не самий тільки апельсиновий сік, що я пив кілька хвилин тому, або томатний сік...

— Ну, то пий, що тобі заманеться! Коньяк — то й коньяк. А от мені не можна, я зараз на службі. Знаєш, я дістався сюди задовго до призначеного часу. Казав же тобі, що вже півтори години сиджу в цих «Шести пальцях». Дорогою забувся і йшов на ста тридцяти.

— Ми їхали зі швидкістю сто десять. Могли б розвинути і сто

тридцять або й сто сорок, але, як знаєш, сто десять призначив шеф і не можна було перевищувати. На двісті чотирнадцятому кілометрі ми мали бути хвилина в хвилину, з хронометричною точністю.

— А ти помітив, як я вас випередив відразу після перехрестя з Національною-сорок?

— Звісно, помітив. Тобто впізнав машину, а вже потім — тебе. Мало не послав тебе куди далі, коли ти нас трохи не зачепив. Якби я не взяв ліворуч, ми б зіткнулися. Ну, поки що все йде як по маслу. Про слідчого нема чого й казати. Ас!

— Добре грає, еге?

— Кажу ж тобі, ас! Він з ним так м'яко, наче нічого не відбувається. Де тому вгадати, що це вистава!

— Отже, закрутилося?

— Ще й як!

— То будемо чекати продовження. Ти двічі подзвониш, потім вони вийдуть на прогулянку, а тоді вже й я увійду в танець.

— Атож, вийдеш на сцену й ти. Щоправда, роль у тебе німа.

— Але не в мого пістолета, якщо трапиться нагода.

— Одне слово, поки що працюємо, як годинник. Хоча в дорозі таки сталася одна несподіванка. Трохи не влипли.

— Що там сталося?

— Коли я зупинив машину на двісті чотирнадцятому Національної-сорок і нібито почав шукати несправність у моторі, а потім оголосив, що зіпсувався карбюратор, з'являється автоінспектор. На мотоциклі. Дуб. За кілометр видно, який то дуб. «Що тут таке?» — питає, підозріливо дивлячись на нас, і витягує блокнот записати порушення. «Карбюратор, ми сіли на карбюраторі», — кажу йому. Дурень хіба второпає? Ступає крок уперед, щоб самому подивитися мотор. У мене мало серце не луснуло. Двісті ударів на хвилину. Ми переглянулися зі слідчим, і він теж похолов. Звичайно, якби ми сказали, що ми із служби безпеки, якби показали йому посвідчення, то ледве побачивши жовті обкладинки, він би зомлів. І попросив би пробачення. Але хіба ми могли на таке зважитися? Хлопець із кафе «Спорт» не зводить з нас очей. Він би одразу зрозумів, що пошкодження в моторі—це вистава! А якби ми не дозволили автоінспекторові подивитись машину, це була б катастрофа. На щастя, ми врятувалися в останню мить. Радіотелефоном його викликали на триста п'ятий кілометр, де сталося зіткнення, і йому довелося, явно незадоволеному, нас покинути.

— Мало не катастрофа! І з нічого. Хіба передбачиш таку несподіванку!

— Зрештою, найголовніше, що катастрофи ми уникли. Все поки що йде чудово, сподіваюся, що так ітиме й до кінця. Я їх залишив у сімсот сімнадцятому номері. Ми замовили три пляшки апельсинового соку, і я так квапився нібито шукати майстерню, що навіть розлив свій сік. Навмисне. Імпровізація! Тепер вони мають грати в шахи. Якщо наш хлопець уміє грати і має настрій. Може, й не має. Якщо не грають у шахи, то розмовляють. Про погоду або природу. Слідчий чекає від мене дзвінка — першого,— вважається, що з майстерні. Так, уже пора й подзвонити.

Другий узяв свою склянку — томатного соку було там трохи менше половини,— підняв, наче збираючись випити, і зразу поставив на столик. Навіть не пригубив.

— Критичний момент,— сказав він, звертаючись наче не до Менеджера, а в простір, — настане, коли слідчий запропонує йому прогу-

лянку по місту. Будемо сподіватися, що наш хлопець не скаже «ні». Але не виключено й таке! Або здогадається, що ми на нього ставимо пастку,— це навряд,— або просто не матиме настрою гуляти.

Менеджер посміхнувся.

— Непоганий коньяк! — сказав він, зробивши ще два ковтки. — Що тобі сказати? Я цілком покладаюсь на слідчого. Побачив би ти, як він монтує справу! Акуратно так, просто й природно.

— Цікаво все-таки, чим закінчиться справа «Кафе «Спорт»?

Менеджер припинив обговорення. Підвівся й попрямував до телефону, праворуч від туалету. Вентилятор старої моделі гуркотів, наче верстат.

— Це Менеджер! — сказав він у трубку.— Я в майстерні і дзвоню тобі, як ми умовилися. Незабаром ми вирушимо, щоб притягти сюди нашу машину. Коли повернемось, я зателефоную і розповім тобі всі подробиці про ремонт. Що за грюкіт? Ти мене дивуєш! Це ж ремонтна майстерня, а не клініка з табличками «Додержуйте тиші!»

Подзвонивши, він повернувся на місце.

— Усе йде добре! — сказав він.— Вони грають у шахи.

— Що він тобі ще сказав?

— Ще? Та була комедія, коли він спитав, що тут за грюкіт, нічого, мовляв, не чути. Бач який збіг, вентилятор біля телефону гуркоче, ніби верстат. Наш хлопець, який, звісно, сидить недалеко від слідчого, почув, мабуть, шум і тепер не має жодного сумніву, що я в майстерні. Почекаємо ще півгодини, і я подзвоню вдруге. А тим часом, думаю, можна ще хильнути коньяку.

— Я затримаюся недовго, хвилин десять, ну чверть години,— сказав нам шеф, коли з фотолабораторії повідомили, що мікрофільми — які мікрофільми? — проявлено і він може їх подивитися.

Поки шеф був відсутній, Менеджер і я лишалися в його кабінеті — він не дозволив нам піти. Мушу признатися, що справа «Кафе «Спорт» неабияк мене зацікавила.

Чверть години подвоїлась і майже потроїлась. Мабуть, ті мікрофільми справді виявилися дуже цікавими! Нарешті він відчинив двері — так рвучко, наче хотів надолужити хоч кілька секунд запізнення. Входячи, він спіткнувся.

— Який дідько мені наврочив сьогодні! — пробурчав шеф. — Усе спотикаюся. То на чому ми зупинилися?

— На поромі,— підхопився Менеджер.— Коли нас урвали, ви казали нам, що вже повідомили хлопця з кафе «Спорт», що його переводять до Центру. Конкретно, ми повинні вирушити вранці машиною служби безпеки і переправитися поромом об одинадцятій десять, щоб у той таки день дістатися в столицю.

Я побачив, як шеф посміхається. І дивиться на нас поверх окулярів, можливо, фальшивих. Він спустив їх майже на кінчик носа.

— Так, саме це я сказав нашому хлопцеві. Але вам я скажу ще дещо: ви вирушите вранці о сьомій годині з метою дістатися пополудні до столиці, у Центр, але ви туди *не* дістанетесь.

Ми здивовано поглянули на нього.

— Усе дуже просто! — провадив він.— Ви не дістанетесь пополудні до Центру, бо спізнитеся на пором. На двісті чотирнадцятому кілометрі Національної-сорок ваша машина зламається. Відмовить карбюратор. Ось що передбачає План.

Він підійшов до столу, пошукав якісь папери, потім зняв трубку, наче збирався набрати номер. Але не подзвонив, а тільки розкрутив шнур, який зав'язався вузлом.

— Про План ви довідаєтеся трохи згодом, причому в усіх подробицях. Можете задавати запитання, коли щось буде незрозуміло. Але спершу я трохи уточню те, що розповів вам до перерви: другий із кафе «Спорт», той, що на фотографії, був також схоплений, як я вам уже казав, але з маленькою різницею: неживий.

Неможливо! Мене так приголомшила ця несподіванка, що я забув про сигарету в роті, і вона мене обпекла. З того, як нам досі шеф розповідав про справу «Кафе «Спорт», годі було припустити таку можливість — не лише мені, а й кому завгодно.

— А тепер я викладу події по порядку, як вони відбувалися. Коли заарештували одного, два агенти пішли за другим, тим, що на фотографії. Не було певності, що хлопець із подвійним коньяком — це саме той, з ким мав зустрітися перший. А що, коли їхня коротка зустріч, тобто коли один наступив другому на ногу й вони обмінялися парою слів, — коли ця зустріч не мала зашифрованого значення і була цілком випадковою? Можливо, запідозрений з фотографії шукав контакту не з тим, кого ми заарештували, а з кимось іншим, невідомим для нас. Отож два агенти дозволили йому вийти з кафе «Спорт». Він звернув ліворуч, на бульвар Незалежності. Ішов не поспішаючи, потім зупинився біля переходу на вулицю Національної бібліотеки. Перед світлофором. Постояв там дві-три хвилини, хоча за той час двічі давали зелене світло і він міг, якби хотів, перейти. Це також підозріло! Чому він не перейшов одразу? Чого він чекав? Кого він чекав? Агенти дали йому змогу постояти біля світлофора — ану ж як у цьому місці до нього підійде хтось третій, що має з ним зустрітися? На кого він чекав? На чоловіка з подвійним коньяком, що вийшов би з кав'ярні і зустрівся з ним удруге, якби не був заарештований? Чи, може, на когось іншого? Нарешті він рушив далі бульваром Незалежності, тепер уже швидкою ходою. Агенти наздогнали його і, не зупиняючись, затисли між собою. Наказали йому йти з ними. Дивно, що він не виявив ніяких емоцій, наче підкорився своїй долі. Сказав тільки: «Гаразд», — і більше нічого. Не пройшли вони й десяти метрів у напрямку до машини, що стояла трохи далі, як затриманий побіг. Наші агенти не стояли, склавши руки. Вони погналися за ним і кричали, щоб зупинився, бо стрілятимуть. Він не послухався й побіг ще швидше. Тоді один з них вистрелив, цілячись в ноги. Але в цей момент утікач спіткнувся. Щось там було таке на тротуарі, може, якийсь камінь, не знаю, що саме, та це й не має значення. Він заточився, мало не зламавшись у колінах, і куля — єдина куля — влучила йому не в ноги, а вище. Настільки вище, що він упав мертвий на тротуар перед кінотеатром «Зоря».

— Нещасливий випадок, — сказав я.

— Нещасливий випадок для служби безпеки! — уточнив він, наче я мав на увазі щось інше. — Непоправний нещасливий випадок! А найгірше, що в нього нічогісінько не знайшли. Ні в кишенях, ні в підошвах або підборах. Не було при ньому ані посвідчення, ані чогось іншого, що допомогло б установити його особу.

— Тобто ми не знаємо, хто він? — спитав Менеджер.

Шеф відповів очима: ні. І вів далі:

— Не треба, думаю, вам пояснювати, що я не сповістив про його смерть другого затриманого з кафе «Спорт». Навпаки, я навіяв йому враження, певність, що його співучасника заарештовано і що ми весь

час його допитуємо. А ще я зауважив, наче випадково, ніби з допиту другого випливають дуже цікаві дані. Він вислухав це повідомлення без емоцій і спитав, які ж дані. «І взагалі, йдеться не про мого співучасника», — мовив він ще раз. Я не став розтягувати цю розмову і лише сказав: «Тільки-но його допитають окремо, я накажу привести вас обох до мого кабінету і влаштую вам очну ставку». Він не виявив ніякого хвилювання. «Саме цього я й прошу, щоб ви влаштували мені з ним очну ставку», — сказав він.

— Ви його повідомили, що завтра ми доставимо його в Центр? — спитав я.

— Не поспішай! — урвав мене шеф. — Спершу розповім вам, як я починав допит. Я був скутий, тяжко скутий тим фактом, що один із двох більше не може дати мені найменшої інформації. До того ж його співучасник — бо для початку його слід розглядати як співучасника — заперечував, що має хоч якісь зв'язки з тим другим. Нічого не знайшлося під час домашнього обшуку, опитування сусідів і знайомих теж не дало наслідків. Тим часом я постійно тримав телефонний зв'язок із Центром. Яке рішення прийняти? Відпустити його на волю? Ні, це виключається. Допитати його не таким благородним методом, як дотепер? Звісно, можна було б чудово влаштувати новий допит з нових позицій. Тобто іншим методом, у іншій атмосфері. Але Центр відповів: ні. І дав мені директиву застосувати План. Тут я роблю відступ і повертаюся до нашого хлопця. Коли я про все домовився з Центром, то звелів привести його і сказав, що завтра ми переводимо його до Центру, в столицю. І що його співучасника ми вже туди відправили без будь-якої затримки, згідно з вказівкою Центру. Отже, наступний допит відбудеться там. І знову він повівся спокійно. «Нема ніякого сенсу мене мучити, з цього нічого не вийде». — тільки й сказав. На цьому закінчуються мої безпосередні, особисті контакти з хлопцем із кафе «Спорт». Затриманого відвели до «чекальні», і, як мене повідомили тепер, коли я повертався з фотолабораторії, він ходить від стіни до стіни й безперервно курить. За ним стежать і фотографують усі його рухи крізь фальшиву фотографію на стіні.

— Мені не терпиться почути про План, — сказав Менеджер.

— План — це витвір Центру. Хто його автор, не знаю. Може, навіть електронний мозок, а може, це плід колективної творчості. Я знаю тільки те, що це План геніальний за своїм задумом, винятковий за довершеністю. Це досконалий План. Атож, це його найточніша характеристика.

Він пішов і сів у крісло за столом. Трохи помовчав із сигаретою в роті, потім провадив:

— А тепер я знову зроблю відступ. Багато зигзагів, але інакше, мабуть, не можна. Бо нам треба побачити ясно, з усією повнотою той простір, у якому він рухатиметься, в якому будемо рухати його ми та План. Розгляньмо, які в нас є дані, чи слушно вирішив Центр застосувати в цьому конкретному випадку План. Передусім маємо лист, якого я одержав уранці від невідомого інформатора. Ви це знаєте. Поки що неможливо вирішити, чи цей лист обгрунтований, чи це жарт. Людина, фото якої ми маємо, справді прийшла до кафе «Спорт». Через нещасливий випадок вона не попала нам у руки живою. Припустімо, що цей — назвімо його «номер один» — був справді злочинцем. Але й у цьому випадку щодо номера другого я не можу бути певний. Є ймовірність, що його зустріч у кафе з першим була випадковою. Друга ймовірність — що вона не була випадковою, і тоді він саме той, з ким мав зустрі-

тися перший, тобто його співучасник. Але в нас немає проти нього конкретних даних. Не тільки конкретних, а й узагалі ніяких! Отакі справи. Без кінця відтягувати очну ставку не годиться. Він може запідозрити, що очної ставки нема з ким робити. Або що того другого не заарештовано, або що сталося те, що сталось насправді. Ніяких даних, повторюю, в нас немає. Можна звільнити його і потім тримати під систематичним наглядом. Чи допитати в інший спосіб. Застосувавши всі засоби, що є в нашому розпорядженні. Проте, якщо він хитрий, — а це не виключено, — то бачачи, що другий не з'являється, він зрозуміє, що в нас немає проти нього ніяких доказів, і чинитиме опір. Може, й не розколотися на жодному допиті, хоч би якому жорстокому. Поки й він не залишиться мертвим у наших руках після чергового допиту. Тоді знову наслідок — нуль. Бачите, скільки тут проблем і загадок. Отже, втручається Центр і дає вказівку застосувати План. План, який буде застосовано вперше, і саме в нас. Так, я давно знав про цей План. Ще минулого лютого начальників відділень служби безпеки скликали до столиці на спеціальні збори, познайомили з Планом і пояснили, як його застосовувати. І це вперше, повторюю і підкреслюю, План буде застосовано, випробувано на всі майбутні випадки. Честь для нас величезна, але велика й відповідальність. Я певен, ви мене розумієте! Я не знаю, хто автор чи автори Плану. Не виключено, що електронний мозок, здається, я це вже казав. Я дуже захопився Планом, що його саме ми маємо застосувати вперше і, може, тому весь час до нього повертаюсь. Не має значення. Те, що має значення,— це геніальність Плану. Я це кажу з абсолютною переконаністю! Завтра вранці ви вирушаєте на машині служби безпеки, щоб доставити затриманого в Центр у той-таки день — начебто в той-таки день. Я вже повідомив нашого хлопця, що його доставлять у Центр завтра ж. Він тепер спокійний. І буде спокійний, коли його виведуть у внутрішній двір до машини. Ви обоє абсолютно невідомі нашому хлопцеві. Ви уперше познайомитеся з ним уранці. Ти вдаватимеш, ніби ти просто агент, один з багатьох агентів служби безпеки, так само як і Менеджер. Зауваж! Це має велике значення! Він не повинен помітити, що ти не просто агент, як Менеджер, що ти — слідчий. Ти зватимеш Менеджера колегою, так само і Менеджер тебе. Дорогою ти вибереш момент і скажеш нашому хлопцеві, що ви домовилися між собою поділити кермо: тобто, до порома машину веде Менеджер, а від порома до столиці — ти. З моменту від'їзду ви обоє виявлятимете до нього те, що називається «дружніми намірами». Але уважно! Без перебільшень! Не занадто, щоб не викликати в нього підозри. Усе мусить робитися природно, умотивовано. Будьте обачні. План ви повинні застосувати віртуозно. Увага до дрібниць! Якщо ми кинемо на План перший поквапливий погляд, він може здатися дивним, аж надто дивним. Навіть абсурдним. І саме в цьому його сила. Це наче удар, якого завдаєш зі спокійним обличчям у момент, коли противник цього не чекає. Такий несподіваний удар доконає його набагато певніше, ніж лобова атака. Отже, викладаю вам суть Плану.

Він підійшов до батарей опалення, майже пестливо провів по них рукою і повернувся до мене.

— Центр ваги лягає на тебе, — сказав він мені. — Спочатку ви обидва, Менеджер і ти, працюватимете разом для Плану. Помалу ви створите, як я вже казав, нехай і не зовсім дружню, але досить людяну атмосферу. А потім ти залишишся з нашим хлопцем сам, і вся відповідальність буде на тобі. Згідно з Планом, ми піддаємо затриманого різким змінам температури. Конкретніше: цього чоловіка заарештували

несподівано, коли він пив коньяк у кафе «Спорт». Винний? Ні? Ми не можемо з певністю цього сказати. Одразу після арешту він потрапляє в службу безпеки. Це наче він різко перейшов від високої температури до низької. Об'єкт наче швидко заморожується. Тепер його мучить одне питання: «Що мені зроблять у Центрі?» Його переведення до Центру має бути — так передбачає План — несподіваним для нього підвищенням температури. Сердечна атмосфера, яку ви створите навколо нього, наче нічого й не сталося, зігріє його знову. А потім знову холод — коли, зрештою, він потрапить у столицю, у Центр. От на це ми й б'ємо. Так ніби ми беремо трубу і піддаємо її різким змінам температури — жар, холод, жар, холод. Труба кінець кінцем трісне. План переносить дослід з трубою на хлопця з кафе «Спорт». Наша труба — це заарештований. Ми створюємо для нього перегрів, а потім різко охолоджуємо. І чекаємо, коли наша труба, тобто заарештований, трісне. Отож, попавши завтра — тобто я хотів сказати післязавтра — в Центр, а може, й раніше, наш хлопець розколеться. На першому ж допиті в Центрі, а то й без допиту, із щілини, яка в ньому утворилася, витече інформація, що її ми досі не могли одержати в інший спосіб. Бо ж у наших руках нема ніяких доказів його провини, а другий з кафе «Спорт» через нещасливий випадок — нещасливий для служби безпеки, я це підкреслюю знову, — передчасно помер.

— Я відчуваю, як у мені План уже почав діяти, — сказав я. — Це грандіозно!

— Грандіозно! — погодився й Менеджер.

— Я дуже радий! — мовив шеф.— Не треба й казати, що в разі успіху Плану, це означатиме й безпосередній успіх для кожного з вас. Я думаю, ви мене розумієте. Служба безпеки вміє винагороджувати здібних і відданих нашій справі людей.

— Усе буде гаразд! — запевнив я його.

— Одна з головних передумов успіху Плану, може, й найголовніша, така: для того, щоб щось сталося, не повинно нічого статися.

Я подивився на нього запитливо.

— Це останнє я просив би вас пояснити.

Він не квапився відповідати. Дістав із шухляди зубочистку і, не затуляючись долонею, почав копирсатись у зубах. Мені стало неприємно. Якби це був не шеф, я зробив би йому зауваження.

— Це дуже просто,— провадив він із зубочисткою в роті, наче з сигаретою. — План треба виконувати обачно, я вам це й раніше казав. Ти гратимеш першу роль, і твоє завдання — якомога послабити напругу, створити невимушену атмосферу. Щодо успіху, то він прийде сам. Я певен. Якщо ти будеш уважний і уникнеш небезпеки номер один для Плану, тобто чогось надмірного. Все має робитися так, наче нічого не сталося. Тому я й казав тобі, що для успіху Плану найголовніше, щоб нічого не сталося. Нічого особливого. Якщо це тобі вдасться, ти забезпечиш успіх. План — це не шквал, не буря, що налітає, шарпає і зникає. Ні, це тихий тривалий дощик, який капає потихеньку і глибоко зволожує землю. І раптом, коли ти цього не чекаєш, відбувається зсув. Саме такий зсув ми викличемо в хлопця з кафе «Спорт». Щоб він у певний момент похитнувся, втратив рівновагу й заговорив. Це, звичайно, гра в карти, і ми не знаємо, що в нашого партнера на руках. Але в житті — і в нашій службі — треба ризикувати. Що вам ще сказати? Гадаю, я все виклав, принаймні основне. Отож дійте, скоряючись Планові, а в деталях — своєму натхненню. План — це основа. На цій основі й будуйте. Самі вирішуйте всякі технічні дрібниці, на-

приклад, як повідомити нашому хлопцеві, що нібито зіпсувався карбюратор, або що робити потім, де ходити в місті, де зупинитися... Ми замовили номер у готелі «Великий Національний», абсолютно секретно. Цей готель має наше довір'я. Номер зручний для даного випадку, на останньому поверсі, на сьомому. Номер сімсот сімнадцятий. Зрештою, всі подробиці ми невдовзі розглянемо й обговоримо. Вчотирьох. Так, учотирьох. Я, ви обидва і ще один агент, якого я теж залучу до справи і який, поки Менеджер буде нібито в ремонтній майстерні, ходитиме за тобою та хлопцем із кафе «Спорт» під час вашої прогулянки по місту. Під час цієї прогулянки ти виконуватимеш свою роль з усією можливою досконалістю. Удаватимеш, що ти теж людина і ніщо людське тобі не чуже, тобто гратимеш роль людини. Повторюю: обережно, без перебільшень, наче ти зустрівся з приятелем, і ви вийшли на прогулянку в місто. Не вигадуй нічого надмірного, незвичного. Ні в якому разі він не повинен запідозрити, що все це запрограмоване. Чим воно закінчиться, я не можу знати. Є імовірність, звичайно, що в якийсь момент він спробує втекти. Мені не треба тебе вчити, щó робити в такому разі. Тебе весь час страхуватиме інший, який ітиме за вами непомітно, готовий втрутитися в разі потреби. Дивіться, щоб не сталося нещасливого випадку, як з його співучасником. Якщо не зможете уникнути стрілянини, цільте в ноги. Схопіть його пораненим. Висновок такий: хоч би що сталося, Планові забезпечений успіх! Чи то наш хлопець розколеться від різких температурних змін — тобто під впливом твого нібито дружнього ставлення розкриє рота під час прогулянки по місту, або пізніше, в Центрі,— чи спробує втекти,— усе це на нашу користь. Спробою втекти він дасть нам незаперечний доказ своєї причетності до справи. А тоді, хоч-не-хоч, йому доведеться викласти все. Тобто в будь-якому разі виграємо ми. Я вже казав, і завжди казатиму — це досконалий План.

— А чи не взяти нам по ще одному бутерброду?

Ми були якраз перед вітриною бутербродної, коли він зробив мені цю пропозицію.

— Чудова ідея! — відповів я.

Він пішов купувати, але я його випередив.

— Тобі з сиром чи з шинкою?

— З сиром. Але наступного разу платитиму я,— сказав він.

— Гаразд. Наступного разу частуєш ти.

На першому перехресті ми зупинилися перед червоним світлом. Поки стояли й чекали, я озирнувся і побачив, як наш третій щось бере в бутербродній. Навряд чи то був бутерброд. Тепер я заспокоївся, знаючи, що він поруч і в разі потреби я не буду сам один.

— Може, сядемо й вип'ємо чогось прохолодного,— сказав я.— У нашому розпорядженні ще десять хвилин від години, призначеної на прогулянку. Що скажеш?

— Гаразд. Після бутербродів, звичайно, захочеться пити, і я з радістю почастую вас охолодженим апельсиновим соком.

— Нехай і так! — посміхнувся я.— Пропозицію прийнято, тільки я візьму не апельсиновий сік, а охолоджену каву.

Через вулицю була ціла низка кав'ярень із столиками просто неба під барвистими парасольками. Парасольки рекламні — та чи та марка пива або апельсинового соку, леза, що витримують п'ятнадцять голінь, і таке інше.

Ми пішли і зайняли столик. У кафе «Поступ».

Цей апельсиновий сік без газу був аж надто охолоджений. Тільки-но він випив його в кафе «Поступ» — вихилив одним духом більш ніж півсклянки,— як відчув щось у горлі. «Хоч би не ангіна»,— сказав про себе. Потім подумав, що безглуздо боятися ангіни, коли його пригода заходить у глибоку і повну безвихідь. І яким темпом! Завтра вранці він буде в столиці. Як він вистоїть проти тих людожерів, що чатують на нього в Центрі?

Умостившись у напрочуд зручному брезентовому кріселку, він дивився, як слідчий помалу п'є через соломинку свою охолоджену каву. Потім махнув рукою, проганяючи муху, яка, стартувавши з носа слідчого, прилетіла до нього. І примружив праве око. Ще з дитинства, коли він замислювався, зосереджувався, то робив такий рух. Тобто цілком автоматично — тик — у нього примружувалося праве око.

Після обіймів на підлозі він пішов до дзеркала одягатися. В іншому кутку вона, також зім'ята у двобої, намагалася застебнути ліфчик.

— Чого ти уткнувся в дзеркало?— спитала його.

— Мій шрам під вухом... там кров. Небагато, але помітно. Здається, це чиїсь зубки. Дуже гострі, безжальні зубки.

Вона йому нічого не сказала. Тільки засміялася, наче полоскала горло, а тоді ввімкнула настільну лампу. Кімната була на першому поверсі, і вікно — єдине — виходило на вулицю. Та вони заслонили його шторою. Інакше перший же перехожий обікрав би їх і очима, й вухами.

Вона взяла панчоху — другу, одну вона вже натягла — й подивилася проти світла.

— Катастрофа! — сказала скрушно.— Спустилося не менш як десять петельок. А скажи-но, любий, ти чого вкусив мене? Отже, це моє право — також укусити тебе куди хочу. Ще подякуй, що я вкусила тебе тільки біля вуха. Тепер ми зрівняли рахунок!

Потім вони умовлялися, коли зустрінуться. Це була її ідея — побачитися ще раз того самого дня. Звичайно, він захоплено вітав цю ідею. Тобто: ввечері мала повторитися чудова вистава, прем'єра якої відбулася щойно, між третьою і п'ятою годинами.

— А зараз ти куди? — спитав він її.

— До кравчині. У мене примірка осіннього костюма. Першого на цей сезон. Пам'ятаєш, оте зелене з коричневим, що ми вибирали разом минулого тижня. А ти куди?

— Куди мені? До понеділка конкретних справ у мене ніяких, я у відпустці. Отже, просто пройдуся. Позазираю у вітрини, на кіноафіші... Я ще не знаю, куди піду. Знаю тільки те, що мені треба прогулятися, отямитися після шторму.

Вони переглянулися, як змовники.

— То о котрій годині ми зустрінемось? У кравчині я затримаюся на годину-півтори. О пів на сьому або за чверть до сьомої я, напевне, звільнюся. Скажімо, о сьомій рівно. Можемо зустрітися?

— Гаразд. На поштамті?

— Чому б ні?

— Домовились! О сьомій годині на поштамті перед віконечком

«Міжнародні рекомендовані». Трохи змінимо місце. Щоб не щоразу перед «Бандеролями».

Вона вийшла перша. Він підійшов до вікна, трохи відхилив штору — побачив, що протерлася в кількох місцях, треба підлатати,— і визирнув. Вона якраз переходила вулицю Хризантем по діагоналі, потім звернула праворуч на другому перехресті. Ні не на другому — на третьому.

Незабаром він також вийшов і одразу попрямував до кафе «Спорт». До сьомої, коли вони мали зустрітися на поштамті, у нього таки була одна справа. Дуже конкретна і дуже секретна.

Найпростіше було б сісти за один із столиків біля входу. Але інструкція була недвозначна: сісти за столик у глибині зали, біля великого дзеркала, і виставити праву ногу. Так, щоб хтось, йому невідомий, міг, проходячи мимо, перечепитися об ту ногу.

Усе якнайкраще. Є вільні столики в глибині зали, і біля дзеркала. Повно людей у кав'ярні буває тільки після восьмої.

Він сидів і чекав. Згідно з інструкцією: сісти й чекати. Хоча інструкція цим не вичерпувалась: він мав замовити подвійний коньяк, витягти папір із сигаретної пачки і малювати. Що завгодно. Той другий мав з'явитися між шостою п'ятнадцять і шостою тридцять.

Ні, той другий був йому незнайомий. І він так само був незнайомий тому. Але існувало багато ознак, щоб вони впізнали один одного: столик у глибині зали, біля дзеркала, виставлена права нога, подвійний коньяк, малюнок на цигарковому папері, і — головне — діалог. Діалог-пароль, що мав відбутися між ними, коли той другий ніби випадково наступить йому на ногу.

Він вивчив той діалог напам'ять. Коли другий відповідатиме як належить, слово в слово, тоді це той, кого він чекає.

Він має почекати, поки той вийде з кафе «Спорт», щоб звернути ліворуч і бульваром Незалежності підійти до перехрестя з вулицею Національної бібліотеки. На переході, перед світлофором, той другий має постояти і почекати його. Тим часом він розрахується за подвійний коньяк, у свою чергу вийде з кав'ярні і поволі рушить у тому ж напрямку. Так вони знов опиняться поруч. Разом перейдуть вулицю, вдаючи, ніби між ними нічого немає, і за цей час той другий має прошепотіти йому час і місце завтрашньої зустрічі керівників підпільної організації, дуже важливої зустрічі, давно планованої в суворій конспірації. Одразу по переході вони так само непомітно розійдуться. І він швидко піде на поштамт, до віконця «Міжнародні рекомендовані».

О шостій двадцять він почав думати, що зустріч не відбудеться. Що той другий не прийде. Мало що може бути. Скажімо, раптом виникла якась небезпека. Якщо того не буде до пів на сьому, то за хвилину він може підвестися й піти собі. Організація знайде спосіб сповістити його про дальші дії. Та поки що рано про це думати. У того другого в резерві ще десять хвилин.

Раптом він відчув, що йому наступили на праву ногу. Був певен, що це той, кого він чекає. Але впізнати один одного вони мали точно за інструкцією. Основним елементом був діалог.

— Ви наступили мені на ногу, пане! — обурено сказав він.

Той подивився на нього, наче не знав, як виправдатися.

— Я? — спитав він.

Поки що все правильно. Це «я» було першим словом, яке мав сказати той другий.

— Так, ви! Ви наступили мені на праву ногу...

— Пробачте! — перебив той.— Ви знаєте, я короткозорий, три діоптрії. А останнім часом...

Далі він уже не слухав. Це був не той, на кого він чекав.

Шоста двадцять п'ять, час іще є! Чи з'явиться він з вулиці, чи він уже в кафе «Спорт»? Може, й так. Може, сидить уже за столиком і виявить свою присутність у хвилину, яка здасться йому слушною.

З удаваною неуважністю він окинув поглядом залу. Може, це один з трьох юнаків, що обговорюють фільм «Красуня ночі». Чому б ні? Він може бути й не сам у кафе «Спорт», а в компанії. А може, це хтось з отих одинаків. Цілком імовірно. Чи може один із двох комерсантів, що ведуть нескінченну розмову про ціни на кулінарний жир, і жестикулюють, і пишуть та щось закреслюють у засмальцьованих блокнотах? У такому разі вся їхня розмова про ціни на кулінарний жир — просто камуфляж. Міг ним бути навіть один з двох старих, які нишком — удавано? — розглядали фотографії.

6.29 за годинником кафе «Спорт». 6.31 за його власним. Він не був певен, котрий з двох показує правильно. Збільшилася ймовірність, що той другий узагалі не прийде. Може, з ним сталося щось несподіване. А може, сидячи вже у кав'ярні, він помітив, що в залі влаштували засідку агенти служби безпеки, і не хоче викрити себе.

У цю мить хтось вийшов з туалету — він не так побачив це, як відчув,— і лишив двері непричинені. Знервований марним чеканням, він уже хотів був зробити тому зауваження, але змінив думку і не сказав нічого. Той, хто вийшов з туалету, рушив проходом між столиками і, проминаючи його, наступив йому на праву ногу. Він аж зойкнув від болю.

— Ви наступили мені на ногу, пане! — сказав він тому, і думка почала напружено працювати.

— Я? — спитав високий чоловік років сорока, з невиразним обличчям, в окулярах.

— Так, ви! Ви наступили мені на праву ногу, а в мене там мозоль!

— Та що ви кажете? — іронічно озвався той.— Повірте, я думав, що це у вас ліва.

І пішов між столиками до виходу. Він зачекав, поки той вийде, підготував гроші за коньяк і пошукав очима офіціанта. Згідно з інструкцією, він мав вийти через дві хвилини, підійти до того на перехресті бульвару Незалежності і вулиці Національної бібліотеки... Тоді раптом побачив над собою одного з двох торговців кулінарним жиром, а жовтого кольору посвідчення, яке той витяг із кишені, одразу пояснило йому, що й до чого.

Поки вони йшли до виходу з кафе «Спорт» — агент праворуч — він згадав про свій малюнок. Усе сталося так швидко, що він його забув. Але тепер йому захотілося, палко захотілося мати їх при собі, ті два маленькі кола — *її* груди. Не можна залишити їх напризволяще на холодному мармурі столика, щоб їх забруднив своєю серветкою офіціант, змітаючи недокурки й витираючи воду.

Хотів був попросити агента, щоб вони повернулися і він забрав би малюнок, але тієї ж миті відмовився від цього наміру. Ні, не треба наражатись на небезпеку, наражати на небезпеку *її*. Агент побачив би малюнок, подумав би, що ці два маленькі кола означають якісь підривні антидержавні групи або щось подібне, і він би ще більше заплутався. Бо ж якби сказав їм, що це її груди, вони зажадали б побачити їх, оглянути, виміряти, чи справді вони такі, як і на малюнку, трохи неоднакові, ліва більша.

Підходячи до обертових дверей кафе «Спорт», агент прошепотів:

— Ми вмістимося вдвох в одне відділення. Буде трохи тісно, та нехай.— Так і зробили. Втиснулися в одне відділення. Від агента смерділо — не кулінарним жиром, а потом.

— На нас чекає машина,— повідомив агент, коли вони вийшли на вулицю.— Тільки вона на стоянці, за два квартали.

Пішли бульваром Незалежності, агент, як і раніше, праворуч. І він не одразу помітив, що зліва з'явився ще один агент, і тепер вони затиснули його між собою. Другий агент виринув, мов з-під землі, і, здавалося, цілком випадково йде поруч.

Коли дісталися до першого перехрестя, йому здалося, ніби по той бік бульвару, біля кінотеатру «Зоря» зчинилася якась метушня.

Після першої несподіванки від втручання агентів служби безпеки всі його нерви напружились. За всяку ціну йому треба зберегти спокій, внутрішню рівновагу, повний контроль над нервами. Бо, передусім, він не знав, що означає його арешт. Їх викрито? Можливо. Найімовірніше, що їх зрадили. Що сталося з тим другим? Утік? Чи його також заарештували по виході з кафе «Спорт»? Він бачив, як той ішов проходом, як зник за дверима. Мабуть, його схопили, коли він вийшов на тротуар. А може, йому пощастило втекти? Запитання шалено крутилися в мозку. Як їх застукали? Чи служба безпеки знала усе? Чи заздалегідь зробили засідку в кафе «Спорт»? Чи сталося щось інше? Що саме?.. Простуючи між двома агентами до машини, він намагався зрозуміти, що ж сталося. Зважив і таку можливість, що його арешт зовсім не пов'язаний із зустріччю в кафе «Спорт» і з організацією. Може, втрутилося щось інше, чого він не знає і про що довідається, коли його привезуть у службу безпеки. Але в будь-якому разі йому конче треба зберігати цілковитий спокій. Він ризикує викрити сам себе, якщо втратить контроль над собою. Таке часто траплялося. Заарештовують людину, причетну до справи «А», але заарештовують не з цього приводу, заарештовують випадково або в справі «Б», а вона втрачає рівновагу, нервує, заплутується і зрештою сама виказує, що вона причетна до справи «А», тоді як слідчий навіть не підозрював, що до них потрапила людина, яку вони марно розшукували стільки часу.

— Оце вона! — сказав агент, який його заарештував, перед чотиримісною машиною з двома дверцятами.

Він сів на заднє сидіння, куди йому показали, і поруч сів другий агент.

На машині не було ніяких особливих знаків. Номер звичайний, усе звичайне.

Коли перетинали бульвар Незалежності, він одразу впізнав модерний будинок служби безпеки на Театральній площі. Здавалось, що там міститься дирекція якоїсь комерційної компанії або щось подібне. Перетинаючи бульвар, вони проминули й поштамт, і тієї миті він відчув гострий біль. Подумав, що якби не ця несподіванка, він був би зараз на поштамті, а не проминав його в машині під охороною. Стояв би в залі коло віконця «Міжнародні рекомендовані». Він подивився туди крізь зачинене, попри спеку, вікно машини. Якби побачити *її*, хоча б на секунду! Та ні! Нехай краще вона в цей час не проходить. Якби раптом побачила його в незнайомій машині, з двома невідомими, якби побачила, що він сидить нерухомо і не озирається до неї, навіть не вітає її рукою або поглядом, вона збожеволіла б. Не знала б, що подумати.

Він нишком подивився на свій годинник: 19.02.

— У вас побачення? — іронічно спитав агент, що сидів праворуч від нього.

— Та ні! Яке побачення? Просто машинально подивився на годинник.

Він відчув сором, що поквапився спростувати, ніби має побачення. Так ніби зрікся *її*. Зрадив. Але що він міг сказати? За всяку ціну мусив її прикрити, залишити в тіні. Не вплутувати в свою пригоду. Вона ж не знала анічогісінько. Думала, що до сьомої години, до їхнього побачення, він ходитиме просто так. Без мети. Він не сказав їй правди, бо не міг цього зробити.

Перед будинком служби безпеки вони повернули і під малою аркою — малою, як порівняти до центральної,— в'їхали у внутрішній двір. Там були ще машини, чотири або п'ять.

— Далі квитки не дійсні! — пожартував агент, який заарештував його.

Тепер, після його арешту, неможливо передбачити, як розвиватимуться події,— хоч би як він крився. Служба безпеки, єдиною метою і призначенням якої є охорона Режиму,— це найвища влада на місці, і сила її безмежна. Якщо лиха доля кинула тебе в її руки, нехай навіть випадково, тобі не врятуватися.

«Спокійно!» — ще раз скомандував він собі, коли в'їжджали в двір.

У супроводі двох агентів він пішов до ліфта.

— Я сподіваюся, ви одразу ж відведете мене до начальника,— сказав «комерсантові».

Відповіді не дістав.

Піднялися на третій поверх. Зупинилися біля передостанніх дверей праворуч, у глибині коридору. Агент — не «комерсант» — відчинив незамкнені двері і завів його до кімнати, схожої на приймальню у лікаря або щось подібне.

Агент запропонував йому сісти.

— Це не наказ,— поспішив він додати.— Як хочете...

— Ні, я постою. Я не можу сидіти, хочу негайно побачити начальника. Я не розумію, в чому справа, за що ви мене схопили.

Агент мовчки подивився на нього, потім розгорнув журнал, один з багатьох, що лежали на низькому столику в кутку біля батареї, і почав його гортати. Другий агент, «комерсант», покинув їх, тільки-но вони підійшли до дверей. Проте він не забарився і прийшов із зміною одягу — костюмом, білизною — і парою черевиків.

— Вам доведеться роздягтися,— сказав він.— Це наказ.

Заарештований хотів запротестувати, але що б це дало?

Поки роздягався, обидва агенти не спускали з нього очей.

— І білизну? — спитав він.

— Так. І годинник.

Він надяг білизну, яку йому дали. І костюм. Штани були йому заширокі, і він здався собі кумедним у цьому костюмі, в якому просто потонув. Черевики були кращі. Майже по нозі.

Агенти взяли його одяг і черевики.

— Ми залишаємо вас самого, ненадовго,— сказав йому «комерсант».— Незабаром ми повернемось і відведемо вас до шефа. Майте на увазі, що вікно не відчиняється. Отже, я вас попереджаю, не пробуйте... Двері не замкнено, але відчинити їх вам також не вдасться! Якщо чогось забажаєте, то ось у кутку над розеткою кнопка. Можете подзвонити.

Вони пішли до виходу. В дверях «комерсант» оглянувся і мовив:

— Якщо хочете в туалет, кажіть зараз.

Він сказав: ні, не спішно. Тоді двері зачинилися, і кроки в коридорі незабаром стихли.

Він трохи постояв, потім підійшов до вікна. Стулки були зачинені. Чи міг би він відчинити його зсередини? Не видно на вікні ніяких пристроїв, що не давали б йому відчинятися. Але, може, подумав він, там пропускають струм. Такий сильний, що як візьмешся за ручку, то відлетиш далеко.

З сусідніх кімнат не долинало жодного звуку. Чи є там хтось? Чи, може, стіни тут не пропускають звуків? Тільки в коридорі іноді чулася хода.

Побачив фотографії на стінах. Чотири. Такі собі туристські знімки, зимові пейзажі, весняні пейзажі тощо.

Він підійшов і по черзі роздивився їх.

Може, в одній із цих невинних фотографій — а може, й не в одній — є малесенький отвір, якого, проте, досить, щоб стежити за ним із сусідньої кімнати. Фотографувати кожен його найменший рух, найтонші зміни виразу в очах та на обличчі. Він не міг тут бути певним ні в чому.

Сів на стілець неподалік вікна. Треба зберігати спокій, навіть не ворушити пальцями. Чекати абсолютно спокійно, наче йому нема чого непокоїтись — як людині, що має чисте сумління і не боїться. Незабаром його відведуть до начальника, і справа з'ясується. Чи його заарештовано за участь в антиурядовій організації, чи за щось зовсім інше. Найвірогідніше, що заарештували його за зустріч із тим, другим. Їх викрили, невідомо хто й коли. І чому.

Двері відчинилися. Дивно, але він не чув кроків у коридорі.

— Шеф чекає вас у себе в кабінеті,— сказав йому агент, уже інший, незнайомий.

Ні, він не міг нічого закинути собі за весь допит, який вчинив йому шеф, схожий на дрібного службовця в окулярах,— з першої ж хвилини тримався абсолютно спокійно.

— Отже, я чекаю й вашої думки про те, що сталося! — Це були перші слова, які сказав йому шеф.— Ваш співучасник уже виклав нам свою думку. З попереднього допиту випливають дуже цікаві факти. Проте я хотів би зіставити їх з вашою думкою.

— Мій співучасник?! — спитав він з подивом, дивлячись просто на шефа.— Я не розумію, що ви хочете сказати.

— То треба, мабуть, спочатку чітко встановити наші позиції,— вів далі шеф.— Може, я не зовсім ясно висловився. Напевне, це моя провина. Справа в тому, що ви мали зустріч у кафе «Спорт». Їй передувала дрібна подія: хтось необачний наступив вам на праву ногу.

— А, он ви про кого! Він потім перепросив, сказав, що короткозорий, три діоптрії...

— Ні! — урвали його.— Я маю на увазі не першого, що перечепився об вашу ногу. Мене цікавить *другий*.

Щось прослизнуло йому по хребті, немов живе срібло. Блискавкою майнула думка, що він зробив дурницю: не треба було взагалі говорити про першого, намагаючись у такий спосіб прикрити другого, треба було одразу спитати: «Котрого з двох ви маєте на увазі? Бачте, я мав сьогодні у кафе «Спорт» винятковий успіх: мені наступили на ногу двоє».

— Сподіваюся, тепер я висловився зрозуміло,— провадив шеф і витер окуляри об штору.

— Так, тобто я розумію, що цей другий вас дуже цікавить, але чому — я, природно, знати не можу.

— Що значить «природно»? Але припустімо на хвилину, що так воно і є. Тобто, що ви не можете і таке інше. Але ж ви напевне пам'ятаєте, що ви сказали тому чоловікові і що сказав вам він?

Як бути? Переказати діалог, трохи змінивши його, чи викласти слово в слово? Якщо служба безпеки знає про діалог-пароль, тоді в нього скрутне становище. Якщо ні, але агенти — «комерсанти» та інші — чули діалог слово в слово, то шеф просто наставляє на нього пастку: змінить щось він чи ні,— і отже...

— Здається, пам'ятаю і спробую переказати вам точно. Так от, коли той чоловік вийшов з туалету — а мій столик був недалеко від туалету, і мене нервувало, що всі, хто виходив,— вісім, дев'ять, а може, й десять осіб,— не причиняли за собою як слід дверей... Що пак я казав? Ага, то він вийшов з туалету, не причинивши добре дверей. Я вже хотів був зробити йому зауваження, але змовчав — не хотів псувати собі нерви. Потім він пішов між столиками і наступив мені на праву ногу, як і перший. Я саме нахилився над столиком і відраховував гроші за коньяк.

— І що ж ви сказали?

— Це не так важко згадати! Я мовив до нього сердито: «Ви наступили мені на ногу, пане!» — «Я?» — спитав він, наче не зрозумівши. «Так, ви! Ви наступили мені на праву ногу, а в мене там мозоль!» Він іронічно посміхнувся і мовить мені: «Та що ви кажете? Повірте, я думав, що це у вас ліва». Відвертається й іде геть!..

Шеф трохи помовчав, потім розкрив папку на столі і щось прочитав.

— Дуже добре! — сказав він.— Діалог був саме такий, як ви розповіли. Наші агенти зафіксували його дослівно. Нема ніяких відхилень. Але виникає одне запитання: чому ви дозволили йому піти, не давши належної відсічі, бо він же з вас ще й кепкував?

— Бракувало тільки з ним сперечатися! Я хотів був, але потім передумав. Не люблю сварок...

— Отже, ви наполягаєте, що той чоловік вам незнайомий?

— Так.

— Куди б ви пішли з кав'ярні?

— Додому,— сказав він різко.— До своєї кімнати.

— Припустімо, що так. Отже, ви наполягаєте на цілковитому незнанні. Чоловік, що наступив вам на праву ногу, отой другий, вам незнайомий і ви з ним не домовлялися. Так ви кажете?

— Так.

— А що ви скажете, коли довідаєтеся, що той, про кого йдеться, входить до антиурядової організації, і ми за ним стежили? Ви єдиний, з ким він мав контакт у кафе «Спорт».

— Я не можу нічого додати. Мене не стосується його антиурядова діяльність. Я особисто не втручаюся в такі справи. Повторюю: я до цього непричетний.

— Ось тут у нас починаються непорозуміння! — сказав шеф.— «Я непричетний» ще аж ніяк не означає: «я невинний». Ви це розумієте?

— Ні.

Шеф поплескав руками, наче аплодував.

— Це дуже просто,— провадив він.— «Я непричетний» — вислів

заперечний, тобто ви твердите, що не робили чогось конкретного. Але коли йдеться про захист інтересів Режиму, то питання не в тому, причетний ви чи ні до антидержавної діяльності, а в тому, чи ви невинний. Я не хочу бути двозначним. Невинний — це той, хто може довести свою позитивну діяльність на користь Режимові. Ви можете не бути злочинцем, бути непричетним до того чи іншого злочину, але це ще не доводить вашої невинності.

— Я просто мирний громадянин, — сказав *той,* наче читаючи з тексту.

— Із сумом констатую, що непорозуміння триває. Я не заперечую, що ви мирний громадянин. Інформація, яку поки що зібрали наші агенти, справді приводить до такого висновку. Але це не доводить, що ви — не винний. Навпаки — заплутує справу ще більше. Отож я вас питаю: яку конкретну діяльність на користь Режимові ви можете пред'явити?

— Наведіть якийсь приклад, щоб я міг зорієнтуватися. Чогось такого, що я міг би зробити, але не зробив.

Шеф пішов і сів за свій стіл.

— Ви не можете навести жодного факту вашої позитивної діяльності на користь Режимові. Ось у чім справа! — мовив він, підперши голову руками.

— Я ніколи не давав жодного приводу. Кажу ж вам, я мирний громадянин.

— Годі! — вигукнув шеф, стукнувши кулаком по столу.— Я теж вам кажу: цього не досить. Не досить бути мирним громадянином. Опора Режиму не «мирні громадяни», а ті, хто активно працює на користь Режимові. Ось приклад, якого ви хочете: скільки осіб ви виказали на сьогодні службі безпеки за їхню діяльність або просто ідеологічну чи моральну позицію, що не відповідає інтересам Режиму і таким чином шкодить Режимові?

Той нічого не відповів на це запитання.

— Можете не квапитись! Я розумію, ви хочете точно підрахувати, скільки осіб ви виказали і, природно, вам потрібний час.

— Ні, не потрібний.

— Тобто?

— Я нікого і ніколи не виказував. Мені шкода, але це таки правда.

Тепер мовчав шеф.

— Чому ж так? — спитав він за хвилину дуже ввічливим тоном, наче боявся образити *того.*

— Я не потрапляв у такі ситуації. Я ж просто...

— ...мирний громадянин,— докінчив шеф.— Ми це знаємо, але що з того! І, найголовніше, це не доводить, що ви — не винний. Для служби безпеки люди поділяються тільки на дві категорії: корисні Режимові й не корисні Режимові. Не обов'язково бути відвертим ворогом Режиму, досить не бути на його боці, і тоді ви автоматично робитесь його ворогом.

Він побачив, що очі шефа так і вп'ялися в нього.

— Знаєте, хто ще так міркував? — спитав шеф.

— Атож, Гітлер.

Шеф голосно засміявся.

— Ні, не Гітлер. Усього лиш Христос. Не витріщайтесь так на мене! Справді Христос.

— Я цього не знав. Проте однаково не розумію, у чому ви мене звинувачуєте.

— А це що таке?

Той аж похолов, побачивши два маленькі кола, адже думав, що папірець лишився на столі в кафе «Спорт». «Мабуть, після мого арешту малюнок узяв якийсь інший агент, може, другий «комерсант»,— подумав він і силувано усміхнувся.

— Два маленькі кола,— сказав він.

— Щиро дякую! Я бачу, що це два маленькі кола. А що вони означають, ці два маленькі кола?

— Нічого не означають. Просто два маленькі кола, які я накреслив, щоб згаяти час... Тільки не кажіть мені, що вони здаються вам підозрілими! Так само я міг би накреслити два маленькі квадрати або два ромби.

Шеф скинув оком на малюнок і, мабуть, не вдовольнився.

— А хто мені може довести, що це не якийсь шифр? Скажімо, два таємні склади зброї, яку певної години буде використано проти Режиму.

— Це два маленькі кола.

— Зніміть правий черевик. І шкарпетку.

Він подивився на шефа, наче не розчув, що той сказав, і чекав, коли він повторить свій наказ.

— Я сказав, зніміть правий черевик і шкарпетку. А також лівий. І шкарпетку.

Він зробив те, що звелів шеф. Той підійшов до нього і пильно оглянув його ноги — спершу праву, потім ліву.

— Так, у вас справді на правій нозі мозоль,— сказав він.— А на лівій нема. Отже, поки шо більш не маю чого сказати.

Усю ніч він не склепив очей. Та й як було заснути після того, що сказав йому шеф, коли його знов завели до того кабінету вже по десятій годині? «Завтра вранці вас перевезуть у столицю. Наказ Центру. Ваш співучасник уже вирушив туди, звичайно, під вартою. Інформація, яку ми одержали на його допиті, така важлива, що вирішено негайно перевести його до Центру. Я особисто більше не втручаюся у справу «Кафе «Спорт». Центр вирішив узяти все на себе».

Ні, такого він не чекав! Тільки-но почув, що його виряджають у Центр, як ще дужче внутрішньо мобілізувався. У ньому спалахнув інстинкт: не дати їм відправити себе в Центр! Там уже безвихідь, повна безвихідь. Хай там хоч як, а це не віщувало нічого доброго. Що сталося? Чому їм не влаштували очної ставки? Він намагався зорієнтуватися в темряві, перебрав усі можливі припущення. Невже той справді заговорив, і інформація, яку від нього одержали, була або здалася такою важливою, що Центр викликав його негайно? Не виключено. А служба безпеки не має звичаю вести допити в рукавичках, аж ніяк! Його не приспав спосіб, яким допитували його досі. Навпаки, ця підкреслена ввічливість навела його на думку, що йому готують сильний удар. Може, на допиті того другого вдавалися до інших методів. Може, його мучили, і він зрештою здався. А може, знайшли в його кишенях безпосередні дані про діяльність... Про діяльність їх обох і про належність до організації? А може, той спіймався на дрібничці і потім не зумів викрутитись. А що, як той другий,— навіть таке припущення спало йому на думку і не давало спокою,— що, як той другий грає в подвійну гру і насправді працює на службу безпеки? Він намагався

прогнати цю підозру, але марно. Вона вчепилась у нього мертвою хваткою, і то був кошмар. Якщо той — із служби безпеки, агент...

Він хотів відчинити вікно і виглянути надвір — може б, здогадався, котра година, скільки ще лишилося до ранку. «Майте на увазі, що вікно не відчиняється...»— так його попередили, коли вперше привели до цієї кімнати. Ні, не можна давати найменшого приводу до підозри. А при першій же нагоді він зробить стрибок — один тільки стрибок — і втече. Подорож до столиці не може не дати такої нагоди.

Коли він почув від шефа, що вранці його повезуть до столиці, то мало не зірвався. Але вдав байдужого, ні, не байдужого, а невдоволеного тим, що його справа затягується. Та шеф, мов не почувши його протесту, нахилився до селектора й повідомив двох агентів, що ті мають завтра супроводжувати до столиці заарештованого. Спершу він переговорив з одним, якого називав «Менеджер», а потім з другим. З цим другим вони спершу розмовляли про якусь справу «Туалетний папір», а тоді шеф викликав його до себе в кабінет у справі «Кафе «Спорт»...

Ну що ж, під час цієї подорожі він удаватиме з себе сумирне ягнятко, аж поки вибере слушний момент і втече. Найкраще, чого він може сподіватися від Центру, — це смерть. Але як і коли настане ця смерть? Їй передуватиме ціла низка допитів за особливим методом, розробленим, як він чув, у Центрі.

Усе ж таки він не витримав і заснув — на дуже короткий час. Він сидів на стільці, коли прийшов і здолав його сон — нечутний, тихий, як у дитини. Він це зрозумів, коли прокинувся: десь грюкнули двері й урвали йому сон. Так, він бачив і сон: ніби він заснув і бачить сон. Але грюкнули, наче постріл з гармати, двері, і розтанув, розвіявся, не лишивши сліду, той сон уві сні.

— Уже десять хвилин на четверту. Отже, наша прогулянка закінчилася. Ми навіть гуляли п'ять хвилин зайвих. Я зумисне вирішив повідомити вас про це, щоб ніхто потім не закинув мені, ніби я зловживаю....

Слідчий засміявся. Тоді взяв соломинку, крізь яку пив каву, покрутив її в пальцях.

— Не турбуйся! — сказав він.— Хто міг би тебе звинуватити? Уся відповідальність за нашу прогулянку лежить на мені. Це була моя ідея. Отже, ти матимеш справу тільки зі мною.

— Я не можу зрозуміти, куди подівся час.

— Офіціанте, скільки ми винні?

— Офіціанте, скільки ми винні? — *Той* повторив і рух, і запитання слідчого.

Офіціант став між ними і не знав, у кого брати.

— Ти не дозволиш мені заплатити?

— Е ні! — запротестував *той*.— Сподіваюся, ви додержите нашої угоди. Хіба ми не умовилися, що цього разу платитиму я?

— Якщо наполягаєш, хай буде так!

Поки хлопець із кафе «Спорт» розраховувався, слідчий вибрав момент і поправив пістолет, який зсунувся і лежав незручно. Він не хотів, щоб *той* помітив цей рух. Згідно з Планом, треба уникати всяких дій, які можуть нагадати йому, що він затриманий і має поруч себе озброєного охоронця, щомиті готового всадити у нього в разі потреби маленьку невблаганну кулю.

— Я розрахувався, можемо йти.

На розі вулиці слідчий зупинився.

— У мене ще пропозиція,— сказав він.— Продовжимо нашу прогулянку. Скажімо, на годину. Ти згоден?

— Не заперечую. Здаюся на вас. Якщо хочете, будемо гуляти, якщо ні, повертаймося одразу до «Великого Національного».

— Тоді не гаймо часу. Наша прогулянка продовжується ще на годину.

— Гаразд.

— А куди підемо? У тебе є якісь конкретні пропозиції?

— Ні, немає.

— Ну, то будемо гуляти без програми, як гуляли досі.

Вони пройшлися Університетським бульваром, потім звернули праворуч на бульвар Перемоги і пішли лівим тротуаром, де не було сонця. Розмовляли то про те, то про се, перескакували від теми до теми.

— Хочу запропонувати тобі ще одне,— сказав слідчий.— Щось я сьогодні багатий на пропозиції.

— Я слухаю.

— Кажи мені «ти». Не знаю, але мене чогось дратує це «ви». Згода?

— Згода! З приємністю приймаю вашу, тобто твою, пропозицію.

В однієї волосся іржавого кольору, і в другої волосся іржавого кольору. З маленькою різницею: друга, тобто одна з двох, коли я вчинив їй побіжний допит, зрештою зізналася, що своє вона пофарбувала. Вона вперто відмовлялася сказати, який колір мала спочатку, а пофарбувалася, мовляв, просто так, щоб бути схожою на подругу, а в тієї це природний колір і таке інше. Треба зауважити, що все це відбулося не зразу, а пізніше, за півтори години нашого знайомства, коли ми вчотирьох лежали ницьма — а може, горілиць — на розжареному пляжі, де був і пісок найвищого гатунку, але й чимало сміття, консервних бляшанок, засмальцьованих газет з недоїдками тощо.

Якщо йти в хронологічному порядку, то найперше ми, звичайно, познайомились. У цьому не було нічого надзвичайного. Все сталося дуже просто й природно, як звичайно знайомляться двоє молодиків, що блукають без мети по вулицях, з двома дівчатами, які блукають по тих самих вулицях.

Я не міг би багато розповісти про те, як ми познайомились і як із двох наша компанія зненацька зросла до чотирьох. Не тому, що не хочу, а тому, що розповісти, власне, нема про що. Почалося з того, що ми стояли вдвох перед вітриною — сотою, а може, й тисячною за цей день — і розглядали її. «Усе для курців». Запальнички, портсигари, люльки, щіточки для люльок, кальяни і таке інше.

Він стояв праворуч від мене. Я накинув оком на газову запальничку, дуже модерного зразка. Вона мені сподобалась, і я хотів був зайти купити її.

— Як тобі ота запальничка в правому кутку? — спитав я в нього, не обертаючись.— Подобається?

— Ще й як подобається!

Відповідь мені дав жіночий голос. Одна з двох подруг — та, що з пофарбованим волоссям,— випадково нахилилась між нами і таким чином адресувала моє запитання собі.

— Але якщо ви хочете подарувати її мені, то я не візьму,— докинула дівчина, перше ніж я встиг сказати слово.

Те, що сталося потім, відбулося само собою. Ми обмінялися жартами й усмішками, нічого особливого, і запитали їх,— тобто я запитав, — чи вони не проти, щоб ми трохи їх провели. Вони блискавично порозумілися очима,— цікаво, як жінки вміють мовчки порозумітися за подібних обставин! — і тоді одна, тобто друга, в якої іржавий колір волосся був від природи, дала мені відповідь:

— Узагалі ми не проти. Але в нас є програма — ми зібралися на пляж. Цей вересень такий теплий, що досі можна купатися.

— Що скажеш? — спитав я *того*.— Гадаю, ми вчотирьох можемо скласти добру компанію, хоча ми й не купатимемось.

Дівчата сказали, що не біда, як у нас нема плавок, можна взяти напрокат на пляжі. Я відповів, що ми не маємо охоти купатися. Так ми, усі вчотирьох, вирушили до моря.

Ця несподівана поява двох юних дівчат, веселих і життєрадісних, була для мене дуже до речі. Чи не помилився я, допустивши до того, до чого ми дійшли? Не думаю. Цей новий розвиток подій сприяв Планові якнайкраще. За якусь секунду я обмізкував усе ще біля вітрини. Навіть імовірність того, що дівчата підіслані навмисне, щоб у певний момент полегшити втечу заарештованого. Це вже занадто? Зовсім ні. Можливо, зустріч із двома дівчатами не випадкова. Можливо, їхня організація теж має свій план визволення нашого хлопця. І двійко оцих веселих дівчат виконують у ньому певну роль. Щось подібне до того, що роблю я. Але зрештою я відкинув цю можливість. Наш План був секретний на сто процентів. Отже, зустріч з двома дівчатами не могла бути пасткою. Отже, геть підозри, і треба використати цю нагоду, яка виникла так несподівано і в таку слушну мить. Нагоду ще більше підігріти атмосферу нашої прогулянки, яку ми досі робили вдвох — з невидимою, мовчазною присутністю третього. Відтоді, як ми вийшли вдвох з кафе «Поступ» і продовжили нашу прогулянку, я його більше не помічав. Проте був певний, що він весь час іде близько за нами, маскуючись у натовпі і не зводячи з нас очей, готовий, якщо буде треба, втрутитися... Нехай навіть ці двоє дівчат познайомилися з нами зумисне, а все ж таки я не сам. Третій заявив би про себе в критичний момент.

Ні, не треба таксі! Але пляж досить далеко. Пішки туди не менш як три чверті години. Але й таксі брати не можна, бо тоді є небезпека, що нас загубить третій, а це небажано.

— Коли вже ми вирішили всі разом поїхати до моря,— сказав *той*, — не гаймо часу. Ходім на автобус.

До автобуса ми йшли парами. Попереду *той* з дівчиною, позаду я з другою. Я не знав, який автобус іде на пляж, мені підказали дівчата. Від вітрини до зупинки треба було йти щось із десять хвилин.

Коли ми звертали на розі вулиці, я помітив, що третій простує за нами. Коли наші погляди зустрілися, він посміхнувся. Звичайно, для Плану це був дуже несподіваний розвиток подій — оті двоє дівчат. Але й дуже корисний для того ж таки Плану.

До автобусної зупинки ми дійшли без особливих пригод. Більше не зупинялися перед вітринами і не роздивлялись на щось цікаве, бо дівчата сказали, що треба поспішати, сонце заходить одразу по шостій.

Розмова, яку я мав зі своєю дівчиною,— з пофарбованим волоссям, — як і розмова між тими двома, яку я чув дуже виразно, бо ми йшли слідом за ними, була дуже звичайною, буденною розмовою, тим, що говориться за подібних обставин. «Який приємний випадок, що ми зуст-

рілися». «У нас буде дуже мила прогулянка». «Ви багато купалися цього літа?» І всяке таке інше.

Я чув, що він розмовляє зі своєю дівчиною не вмовкаючи, в нього наче розв'язався язик. І подумав, якою надзвичайною нагодою стала ця зустріч з дівчатами. Про це нам слід було поміркувати раніше і влаштувати подібну зустріч із *нашими* дівчатами. Ніщо так не зігріває, як присутність жінок. Проте, хоч ми цього й не передбачили, втрутився випадок і все влаштував.

Якби шеф опинився десь тут близько і побачив, як розвиваються події, він був би, напевне, в захваті.

Тільки-но ми відійшли від вітрини, як я поспішив повідомити своїй дівчині, що і я, і мій приятель — я підкреслив це «мій приятель» — не тутешні і прибули до міста у справах. І швиденько докинув, щоб уникнути непорозумінь, якби раптом *той* дав інші відомості, що ми комерсанти і займаємось автомашинами. Я все це сказав голосно, так, щоб мене почув *той*, але щоб воно не здалося навмисним.

Ми вже пройшли чимало в напрямку до автобусної зупинки, коли, розмовляючи з дівчиною, я раптом знову подумав: а що, як ці двоє дівчат не випадкові вуличні знайомі, а агенти організації і мають на меті допомогти втекти хлопцеві з кафе «Спорт»? Мене дуже пригнічувала ця думка, але зрештою я її відкинув і вдруге. Вони не могли — імовірність одна мільярдна — довідатися про наш План і підготувати зустріч з цими двома дівчатами. Я не лише відкинув таку можливість, а й остаточно пригасив у собі всяку тривогу і віддався радості, яку завжди відчуваю в товаристві молодої жінки.

Уже небагато лишилося до зупинки, як моя дівчина спіткнулася — і її каблучок зачепився за решітку стічного отвору й наче відклеївся. Вона скрикнула, і ми всі зупинилися, а я нахилився поглянути, що там сталося. Намагаючись приладнати її каблучок,— там не було нічого серйозного,— я з необхідності узяв її за ногу, спершу за гомілку, потім вище. Мені було приємно торкатися цього тіла, засмаглого й тугого, як пшеничний хліб.

Поки ми вчотирьох простували до автобуса, третій ішов оддалік за нами — не так далеко, щоб його втручання в разі потреби було неефективним, і не так близько, щоб наражати План на небезпеку. Признаюся, на мене справили велике враження його здібності, вміння бути невидимим і водночас завжди присутнім під час наших блукань по місту, коли ми так часто змінювали напрям. Тільки-но подумаю, що він нас загубив, як знову помічаю його у натовпі, або за рогом, або перед вітриною.

На автобусній зупинці стояла велика черга. Ми стали парами, кожен із своєю дівчиною. Я не побачив тоді у черзі третього, але не тривожився. Я був певний, що він іде за нами, як тінь.

Коли зайшли в автобус, понад чверть години простоявши на зупинці, я дав знак хлопцеві з кафе «Спорт», щоб він сів з дівчиною праворуч від проходу. Одразу за ними всілися й ми. Отже, я мав його під безпосереднім наглядом.

В автобусі не сталося нічого особливого. Спершу ми проїхали квартал, де жив простолюд, потім вибралися на великий об'їзний бульвар, що вів просто до моря.

Хоча я вже тричі побував у цьому місті і знав його досить добре, проте приморських кварталів і пляжу ще не бачив. Так виходило,

що раніше мені доводилося бувати тут узимку або пізньої осені, а не в такому чарівному вересні.

Не знаю чому, але в автобусі мене знов почали мучити сумніви в доцільності цієї несподіваної поїздки в товаристві двох незнайомих дівчат, яких ми випадково — а чи випадково? — зустріли на вулиці. Може, я виявив зайву ініціативу? І знову мене обсіли чорні думки. А що, як дівчата — не випадкові знайомі? А що, як цю зустріч перед вітриною «Все для курців» запрограмовано? А може, її вставила у свій сценарій організація, членом якої є хлопець із кафе «Спорт», щоб полегшити йому втечу? Я не міг дати певної відповіді на ці запитання, що виникали знов і знов.

Вони нізащо не хотіли плавати, якщо ми також не підемо у воду.

— Це неможливо,— особливо наполягала моя.— Нас четверо в компанії, ми разом приїхали на пляж, разом і підемо в море.

Вони так набридали, що я вже почав нервуватися.

— Так можна ж узяти плавки напрокат! — пояснила друга, наче ми того не знали.

— Я це знаю! — урвав я її.

— Ну то візьміть плавки і ведіть нас у воду, як добрі кавалери!

— Ні,— урвав я її вдруге, давши зрозуміти, що питання вичерпано.

— А, зрозуміла! — сказала вона з натяком. —Ви боїтеся захворіти! Нема підстав для хвилювання, їх пастеризують...

— Стерилізують! — поправила її подруга.

Так дівчина сама подала мені ідею, як позбутись її прискіпувань, що почали мене не на жарт дратувати.

— Ти правильно здогадалася! — сказав я.— Знаєш, я тобі відкрию дещо, хоча було це не зі мною, а з моїм приятелем. Якось позаторік в одному басейні в нашому місті — там, бачиш, немає моря, і ми купаємося в басейнах,— так от, в одному басейні він узяв плавки і потім три місяці мучився від хвороби, яка до нього причепилася. Після того випадку ми обидва заприсяглися більше такого не робити.

— У цьому весь секрет.— сказав хлопець із кафе «Спорт».— То була історія! А які болючі уколи! Як згадаю, то й зараз болить.

— Ну, коли так, то ми не наполягаємо,— сказала одна з дівчат, не пригадую, моя чи його.

Нарешті вони дали нам спокій і, взявшись за руки, побігли переодягатися в кабінку.

Сонце витопило з нас мозок — і чому, в біса, воно так пекло? — поки ми сиділи на березі й чекали, коли вони вийдуть з води. Але за розвагами, за стрибками дівчата ніби забули про нас... А ми все сиділи, мов розіп'яті, на піску.

— От лихо! Не так просто втриматися від спокуси і не скупатися, коли ти в компанії з двома гарненькими дівчатами, та ще сидячи поруч із морем — майже літнім морем.

Це я сказав.

— А то вже твоя справа вирішувати. Я не маю права голосу.

— Ні, я гадаю, нам краще лишитися як ми є,— вів я далі.— І так приємно. Море, човни, яхточки, що наче літають, кораблі на обрії, бля-

шанки від сардин, клапті брудного паперу і малюки, які верещать і пудять у всіх на очах...

— Клаптик життя! Нехай воно навіть нас дратує, але це справжній клаптик життя — гарячого, стихійного, не за інструкцією.

Мене змусило замислитися оте «не за інструкцією». Чому він так сказав? Якого значення надав цим словам? Якщо надав якогось значення.

Зрештою ми також скуштували моря. Дівчата і не думали виходити з води й були вже так далеко, що то з'являлися, то зникали за хвилями. Якоїсь хвилини,— не пригадую, хто був перший, я чи хлопець із кафе «Спорт», а може, обидва разом,— ми підвелися з дуже незручної пози, в якій сиділи на піску, скинули черевики, потім шкарпетки і забрели у воду.

Мабуть, ми мали дуже кумедний вигляд, бо я помітив, що люди навколо посміхаються і шепочуться. Але що нам було до того? Ми робили, як нам подобалось і не мали нікому за це звітувати. Так нам хотілося — забрести в море у піджаках та краватках і побрьохатись у воді. Ми тільки закасали штани до коліна,— може, трохи вище чи нижче. І більш нічого. Але *той* ще мав на собі довгі кальсони в зелену смужку. Я так тішився, дивлячись, як він мучиться, силкуючись закасати ті кальсони до коліна. Після багатьох марних спроб йому це вдалося.

«Розваги біля берега» — таку назву я дав би сцені, що відбулася потім, якби я був митцем і змалював це на полотно або зняв на плівку: як ми обоє,— в оточенні натовпу, мало не сказав, канібалів,— спершу побродили на мілкому, але зрештою замочили й штани, потім стали підбирати пласкі камінці й кидати їх по черзі — хто далі кине, або чий довше стрибатиме. Він мене переміг, хоч як я старався. Його камінці летіли дуже далеко, і він міг також незрівнянно пускати їх вистрибом по воді. Ще ми залазили на дві кам'яні брили, які стриміли з води, змагалися, хто видряпається перший.

Ну, а далі не було нічого особливого. «Нічого вартого уваги», як писали колись у повідомленнях з фронту. Ми натішилися досхочу у свій спосіб із морем. Був і нещасливий випадок: *той* наступив на морського їжака, і голки вп'ялися йому в праву ногу. Після цього ми вирішили вилазити.

Обсушилися на сонці й натягли шкарпетки та черевики. Незабаром повернулися й наші дівчата, вони знову нарікали, що ми не супроводжували їх у море, потім сміялися, довідавшись, що *той* наступив на їжака, і нарешті лягли загорати.

То було кумедне видовище: лежать на піску дві майже голі дівчини — то ницьма, то горілиць, то на боку, — а поруч сидять у піджаках і краватках двоє чоловіків. Аж раптом одна з дівчат — його дівчина — сказала, перевертаючись чи то на спину, чи то на живіт:

— Я піду в туалет. Сподіваюся, *туди* ти мене проведеш? Це загальний пляж і до самотніх дівчат тут весь час чіпляються чоловіки. Невже ти мені відмовиш?

Той подивився на мене майже безумним поглядом.

— Послухай-но,— сказав я своїй дівчині.— Може, й ти, за збігом обставин, хочеш прогулятися в туалет?

Вона засміялася.

— Я про це не думала,— призналася вона мені.— Тобто не відчувала потреби. Та коли ти вже подав мені таку ідею, то охоче піду.

Отож проблему було розв'язано. Звичайно, я не міг дозволити йому піти туди самому. Туалети були на протилежному кінці пляжу, далеко і від нас, і від бару, куди причалив наш третій.

Незабаром хлопець із кафе «Спорт» та я стали на варті перед туалетами. Я ще й тримав сумку своєї дівчини — величезну, солом'яну, оранжевого кольору... Дуже яскравого оранжевого кольору.

Потім вони вийшли на середину площі і стали роздивлятися фонтан.

— Це, напевно, одна з дивовиж цього міста,— сказав *той*.— Якщо судити з натовпу роззяв, що тут зібралися. І ми в тому числі.

— В місті не так уже й багато архітектурних пам'ятників,— пояснив йому слідчий.— Окрім порту та прилеглих до нього кварталів, це місто досить нове. Через те й фонтан на площі... Як же пак він називається? Отож цей фонтан вважається архітектурною пам'яткою. Туристи весь час фотографують його. А що їм тут ще фотографувати?

— В усякому разі, гарний сучасний фонтан. Абстрактні форми, величний і водночас легкий. Продумано до дрібниць.

— Побачив би ти його ввечері у світлі прожекторів! Які розкішні барви! Неймовірні сполучення кольорів.

— Увечері? А, справді, ти ж казав мені, що був уже тут. Двічі.

— Тричі.

— Коли засвітяться прожектори, наша прогулянка, напевне, вже закінчиться.

Слідчий узяв плоский камінь і кинув у воду.

— Так, закінчиться,— сказав він і зробив такий рух, наче поставив печатку на справу, яка не підлягає переглядові.— Наша прогулянка закінчиться, коли сяде сонце. Так ми умовились. Але ще маємо час. Зараз двадцять дві хвилини на шосту.

Оглянувши площу й фонтан, вони вирішили піти на другий кінець міста, куди ще не ходили. Це була ідея слідчого, що не викликала заперечень.

— Квартали, куди ми незабаром потрапимо,— сказав *тому* слідчий,— мають зовсім інший вигляд, ніж центр міста. Там живуть бідняки, там найбільша вулиця не має і трьох метрів завширшки, і взагалі...

Він замовк і наче підшукував слово.

— Не треба більше нічого казати. Саме в такому кварталі я народився і прожив дитячі роки. Тому я завжди охоче блукаю по бідняцьких кварталах!

То розмовляючи, то мовчки, вони рушили далі.

— Коли я був малий, у мене було багато друзів,— сказав *той* слідчому.— Ми ганяли по всій околиці, а галасували так, що й не розкажеш. Вулиці в районі наших будинків цілком належали нам. То була, так би мовити, наша держава.

— Я не можу чогось такого розповісти про себе. Я був тихий, зосереджений хлопець. Любив читати книжки, журнали, усе, що потрапляло мені до рук, а не лише за шкільною програмою. Я не знав дитячих розваг.

Зненацька на них мало не наїхала невелика вантажна машина, що мчала з шаленою швидкістю, і вони відскочили в різні боки.

— Таке враження, ніби він хотів навмисне збити нас із ніг! — сказав слідчий.

Вони пішли далі.

— Про що я казав? Ага, про дитячі розваги на нашій вулиці. Якось, пригадую, ми грали в піжмурки, і я сховався в одному льоху, а тим часом прийшов хазяїн і, нічого про це не знаючи, замкнув льох на ключ, сів на велосипед і поїхав собі. Поки його знайшли, поки він повернувся і, лаючись на всі заставки, відімкнув мене, ну ти можеш собі уявити!..

— Мабуть, скажеш, що ти бачив привидів у тому льоху?..

— Ні, привидів я не бачив, але коли вийшов із схованки, то побачив дещо страшніше — свою матір, що відразу взялася за мене. Інші діти розповіли їй, де я, і вона прибігла мене рятувати. І таки врятувала! Живого місця на мені не лишила! Ще й досі боки болять!

Слідчий почухав носа.

— Я тебе розумію,— сказав він.— Мене також лупцювала мати, і я добре уявляю, що це таке.

Надвечір'я кінчалось. Незабаром — десь за півгодини — мав настати вечір.

— Не забувай про годинник,— сказав хлопець із кафе «Спорт».

— Можна й без нього. Як споночіє, то ми й так знатимемо, що нам час повертатися до готелю.

У цю хвилину слідчий помітив третього, про якого подумав, що, мабуть, він їх загубив. Третій ішов слідом за ними на певній відстані. Подати б йому знак рукою або очима, що все гаразд!..

— Добре було на морі,— сказав *той* слідчому.

— Атож, за інших обставин я б залюбки поплавав. Така осінь!

— Наші дівчата, мабуть, досі дивуються, чого ми не захотіли купатись.

— Звичайно, адже вони не могли збагнути, в чому річ. Напевне, вирішили, що в нас просто нема настрою купатися.

— Моя дівчина,— я думаю, ти це помітив,— дала мені свій телефон, щоб я подзвонив їй завтра опівдні. «Не забудь!» — сказала вона мені. Ще й повторила двічі або тричі. Я їй не пояснив, що завтра ми будемо дуже далеко.

— До речі, я тебе не спитав, може, ти хотів би зателефонувати своїй дівчині — я маю на увазі іншу дівчину, з нашого міста. Після кафе «Спорт» на тебе великий попит, і вона, мабуть, турбується, куди ти зник.

— Ні, моя дівчина не турбується, бо її не існує. Останнім часом я лишився сам.

Він помітив, що слідчий кинув на нього дуже пильний погляд. «Може, їм відомо про наші взаємини? Ні, якби вони щось знали, то вже сказали б. А може, тримають це про запас, щоб розкрити разом з іншими картами, уже в Центрі».

Ледь волочачи ноги, до них підійшов якийсь дід, несучи картонну коробку з плитками шоколаду. В його очах застигла глибока, глибочезна втома.

— Візьмімо по шоколадці, — сказав слідчий і зупинився.—Як справи, старий? Усе гаразд?

— Ще тримаюся, синку. Іноді хочеться впасти і не підводитись, а потім знов знаходжу в собі сили.

— Шкода старого,— сказав *той* слідчому, коли вони відійшли.— Мені робиться не по собі щоразу, як бачу малих дітей, виснажених жінок або старезних дідів, що тиняються з шоколадом або гребінцями з вулиці на вулицю, з кав'ярні до кав'ярні, а офіціанти женуть їх звідусюди, як мух, та й собаки за ними ганяються...

— Візьми свою плитку. Сподіваюся, вона не приклеїться тобі до зіпсованого зуба.

На другому розі вони зупинилися біля дзеркала невеличкої кравецької майстерні — й розчесалися.

— У мене чуб геть розкуйовдився на вітрі,— сказав слідчий.

— А в мене повна голова лупи. Чим далі, тим гірше.

— За волоссям потрібен догляд, що ти думаєш! Ти не вживаєш лосьйону?

— Ні.

— Даремно. Я тобі скажу, який лосьйон вживати. У мене теж колись була лупа, рясна, що й не сказати, але той лосьйон знищив її мов чарами. За один тільки тиждень! А якщо без перебільшень, то вона зникла через місяць після того, як я почав змащувати голову тим лосьйоном, але регулярно, вранці й увечері.

Слідчий, ще з гребінцем у руці, відійшов від дзеркала перший — він боявся, що хлопець із кафе «Спорт» міг помітити в дзеркалі третього, який з байдужим виглядом стояв за десять метрів від них; а якщо він побачив його і раніше, то міг запідозрити, що цей третій ходить за ними скрізь.

Коли м'яч упав згори, як метеорит, і підстрибнув на тротуарі десь за метр праворуч від нього, то перше, що подумав слідчий,— це лишити його там, де він приземлився. Прибіжить хтось із гравців і забере. Та м'яч котився просто до каналізаційного люка, решітка якого була наполовину відламана, і тоді виникла друга думка: гравець не встигне добігти здалеку, і цей заслужений, полатаний м'яч упаде в каналізаційну яму і захлинеться в нечистотах. Єдина надія на порятунок — відбити м'яч від отвору. Братися за нього руками він не хотів — м'яч був дуже брудний. Але хлопець із кафе «Спорт» випередив його і дав пас у напрямку футбольного поля. Удар був невправний, м'яч заплутався в ногах у слідчого. Вони обмінялися кількома пасами, підбігли чотири чи п'ять хлопчаків і теж кілька разів копнули по м'ячу, аж поки слідчий, стоячи під гострим кутом до воріт, завдав такого гарматного удару, що воротар і поворухнутись не встиг, а м'яч уже тріпотів у воротах. І гравці, і глядачі на футбольному полі — зарослому бур'янами та покритому сміттям ще не забудованому пустирищі між фабриками і кладовищем — сприйняли гол з шаленим ентузіазмом.

— Чи міг я подумати, що ти так граєш у футбол! — сказав хлопець із кафе «Спорт».

Слідчий по інерції ще раз махнув ногою, наче бив по м'ячу, і признався:

— Між нами кажучи, за свої тридцять п'ять років я хтозна чи вдарив по м'ячу п'ять або шість разів. І цей мій удар — чистісінька випадковість.

Проте цієї таємниці не могли знати ні глядачі, ні гравці, які немов знавісніли. Слідчого оточив цілий натовп; найвищий серед них був метр сорок — метр п'ятдесят на зріст.

— Я впізнав його по носу! — вигукнув усипаний ластовинням ма-

лий. — А вуха в нього бачите які — звисають, як листя платана. Так, це він, лівий крайній «Громовиці».

— Не знаєш, то й не кажи! — урвав його інший.— Він — центр нападу з «Бурі».

— Що ти мені кажеш? — наполягав перший.— Ставлю пачку сигарет, що це лівий крайній «Громовиці»!

Навколо слідчого вирувала ціла юрма малих, замурзаних уболівальників. Кожен намагався підступити до нього ближче, заговорити з ним. Ось, прокладаючи собі дорогу руками й милицею, наперед пробився хлопчик років тринадцяти, з проділом і скаліченою правою ногою. Діставши з кишені пачку сигарет, він упевнено попросив автограф.

Слідчий поглянув на хлопця. Великі карі очі невідривно дивились на нього.

— Гаразд! — сказав він. — У мене принцип — не давати автографів, але для тебе я зроблю виняток.

Узяв пачку і огризком олівця, якого подав йому інший малий, розписався на ній.

У цю мить почувся свисток судді на продовження матчу, і гравці побігли на поле.

— Чиє прізвище написав ти на пачці? — спитав слідчого *той*, коли вони звернули за ріг.

— В усякому разі не своє. Поки навколо мене сперечалися, чи я крайній лівий «Громовиці», чи центр нападу «Бурі», чи вже не пам'ятаю хто, я згадав, як звуть центрового «Бурі». Його прізвище й написав.

Мені вистачило секунди, щоб, як звичайно, націлитись і натиснути на спуск. Ні, я не цілив йому у скроню чи в серце. У рот. Туди, де губи його вигиналися вниз, складаючись у саркастичну посмішку, яка запалила мене бажанням улучити саме в те місце.

Мені це вдалося. Просто в посмішку. Зрештою, я не мав сумніву в своєму успіхові. Я добре знаю, який я стрілець! І той реготун ураз заточився вперед, наче зробив реверанс або вправу ранкової гімнастики. Тієї ж миті задзвонили, усі разом, десятки електричних дзвіночків, і я та хлопець із кафе «Спорт» позатикали пальцями вуха.

— Ось ваш приз! — з дуже урочистим виглядом сказав службовець і подав мені ляльку.

Я з радістю узяв цей приз за влучну стрільбу. Віддам ляльку дружині, вона страшенно їх любить.

Парк розваг ще на якийсь час затримав наше повернення у «Великий Національний». І ось як це вийшло.

Після футбольної пригоди ми вирішили повернутись до готелю. Але вигляд у нас був жалюгідний. Запорошені, пом'яті, наче після бійки.

— Ходімо хоч черевики почистимо,— сказав я.— Якщо ми в такому вигляді поткнемося в готель, нас іще, гляди, турнуть звідти.

Ми спитали, де тут поблизу можна почистити черевики. Один дідок сказав нам, що через два квартали є маленька взуттєва крамничка, і там чистять взуття.

Проте доля, мабуть, не судила нам повернутися до «Великого Національного» в начищених черевиках. Бо тільки ми вийшли з тієї крамнички і повернули до центру міста, як потрапили в парк розваг.

То був скромний парк робітничої околиці, що знайшов собі вільне місце на ще не забудованому майданчику і там кинув якір. У всякому разі він мав усе, що має бути в такому парку. І ще дещо, чого не мають грандіозні луна-парки по великих столицях: дружнє і привітне обличчя. Обличчя мужнє і замурзане, як і в людей цього робітничого передмістя та в їхніх дітей, що гралися й качалися на землі.

Я взяв на себе ініціативу і запропонував ще продовжити нашу прогулянку — востаннє, я це підкреслив!

— Не вмію цього пояснити, але змалку я відчуваю якусь дивну втіху, буваючи в парках розваг,— сказав я *тому*.

— Справді? Я не сказав би такого про себе, але охоче загляну сюди ненадовго.

І ми попрямували до входу, прикрашеного гірляндами, кольоровими лампочками та барвистими прапорцями. Наче корабель у день якогось національного свята.

Він випередив мене і взяв квитки.

— Е, так не годиться! — розсердився я.— Ти вже заплатив за апельсиновий сік, тобто за каву, яку випив я, і за свій апельсиновий сік. Я тоді пішов тобі на поступку, але тепер, з квитками — це вже занадто!

Спершу ми зробили «розвідку місцевості». Замішалися в натовп і віддалися його течії, смакуючи перший ковток нових вражень. Хоча був четвер, день робочий, здавалося, що це неділя — стільки навколо юрмилося людей.

Тут було все, у цьому бідняцькому луна-парку, я вже, здається, казав. І для малих, і для дорослих. Ляльковий театр. Дитяча залізниця: навколо майданчика кружляв поїзд із пасажирами — серед них виднілі і «зайці». Два маленькі поні, що дуже серйозно ставилися до своєї місії: катати верхи малюків. Багато автоматів, що викидали жетони — і ти вигравав, а як ні — то програвав, частіше друге. А ще — «будинок таємниць», де, мабуть, відбувалося багато жахливого, судячи по обличчях людей, які звідти виходили. І кімната сміху з кривими дзеркалами. І тир...

Саме з тиру й почалися наші розваги. Мішень була у вигляді чоловічка десяти футів заввишки, що все бігав від стіни до стіни із застиглою на обличчі посмішкою. Але він бігав так швидко, що влучити в нього було нелегко. *Той* спробував перший — не влучив. Тоді взявся за зброю я. Націлився в посмішку, в ту нахабну, іронічну посмішку. Влучив за першим разом, і тоді задзвонили усі дзвіночки, сповіщаючи про мій тріумф! І я, страшенно гордий, одержав як приз оту гарну ляльку.

Потім ми зайшли у вагончик і покаталися навколо майданчика. Третій, стежачи за нами, ходив у натовпі пішки. Поїзд посувався повільно, і йти поруч із ним було зовсім неважко. Спершу я його довго не помічав і побоювався, чи не загубив він нас у цій штовханині. Мені аж ніяк не хотілося залишатися в тому парку сам на сам із хлопцем з кафе «Спорт». Я вже стомився після подорожі, багатогодинної прогулянки по вулицях міста, та ще й від футболу. На щастя, той третій, як поліцейська вівчарка, невідступно йшов слідом. І я заспокоївся.

В парку можна було блукати годинами і весь час знаходити нові розваги. Але ж нам не можна лишатись надовго. Та я усе зволікав, усе відкладав ту мить, коли ми підемо звідти. Мене захопила атмосфера

розваг, радісні вигуки і сміх сотень людей — і малюків, і дорослих. Але передусім я, звичайно, подумав, що вплив на нашого хлопця атмосфери парку сприяє Планові — це його ще дужче розігріє.

Ми пішли в ляльковий театр і подивилися виставу. Вона була дуже дотепна, і я так сміявся, що в мене аж заболів живіт. Він помітив, як я зігнувся, і спитав, що зі мною, чи мені, бува, не погано. Я відповів, що ні, це від сміху. Я не сказав йому, що в мене час від часу бувають приступи болю в шлунку, а то йому ще захочеться скористатися цим і втекти. А я не хотів би, щоб він спробував утекти в парку, хоча й третій весь час ішов за нами, і з такої тісняви не так просто було вибратись. Але ризикувати в цьому місці я не хотів. Якби йому таки вдалося від нас утекти, це була б катастрофа. Проте, тільки-но я почав непокоїтись, як знову помітив третього, що підійшов зовсім близько, аби не загубити нас у галасливому натовпі.

— Що ти робитимеш з лялькою? — спитав він мене.— Віддаси доньці? Якщо, звичайно, в тебе є мала донька.

Ми сиділи в барі — їх у парку було три чи чотири, в різних місцях — і цього разу замовили не каву, не апельсиновий сік, а пиво. Нехай, у пиві алкоголю дуже небагато.

— Ні, у мене немає малої доньки. У нас досі нема дітей.

— Я й не знав.

— Ми вирішили поки що цього уникати. Я хочу спершу просунутися по службі, дістати підвищення зарплатні — сподіваюся, це буде незабаром. А ти коли думаєш завести сім'ю? Я знаю, ти неодружений. Я багато про тебе знаю, і не хочу цього приховувати.

— Нічого дивного, що знаєш. І ти, і Менеджер, і інші. Це ж ніяка не таємниця. Ні, про одруження я ще не думав.

— То, може, ти й одруження плануєш на тоді, коли повернешся зі столиці? Чи спершу вилікуєш шрам?

Ми тоді зареготали, і наш сміх передався пані, що сиділа поруч і пила лимонад крізь соломинку, і вона теж засміялася, сама не знаючи з чого.

— За дві хвилини я повернуся! Скільки вам зробити? Дві? По одній для кожного?

Ми й не помітили мандрівного фотографа, який швидко клацнув нас, коли ми заходилися реготом. Я б його погнав геть, якби вчасно зауважив, що він нас фотографує. Працівник служби безпеки повинен завжди лишатися в тіні. Він не такий, як звичайні люди, що їм вільно фотографуватися в парках розваг та інших громадських місцях. Я вже хотів був вилаяти його й відмовитися від фотографій, але хлопець із кафе «Спорт» випередив мене, давши фотографові завдаток.

— Дозволь презентувати тобі цю фотографію,— сказав він мені.— На згадку про нашу прогулянку.

І голос його звучав так схвильовано — чи то мені здалося? — що я погодився. Нехай, подумав, зрештою і ця невеличка подія буде тільки на користь Плану.

— Чого ти весь час вискакуєш наперед? — пробурчав я.

Незабаром я від душі веселився, коли фотограф приніс нам знімки. Я був у дуже кумедній позі. Тримав у руці склянку з пивом, наче виголошував тост, і реготав з дурнуватим виглядом.

Кожен узяв свою фотографію. Я поклав її в гаманець, а *той* у внутрішню кишеню піджака.

— Завелика для мого гаманця,— сказав він.— Поламається, якщо спробую її туди запхати.

Давно вже я не був у парках розваг. Років, може, п'ять або й шість! А тепер трапилася така нагода — нагода, яка так добре пасувала до Плану і сприяла йому,— пережити знову ту напружену, незвичайну радість, яку дає мені атмосфера такого парку. І водночас попрацювати для Плану.

Коротше кажучи, ми не проминули жодного атракціону. Мене охопило — нас обох охопило — бажання побувати скрізь, взяти участь у всіх розвагах, які пропонувалися в цьому веселому, щирому парку. Час, звичайно, минав швидко. Споночіло, і пора було повертатися до готелю. Але я усе відкладав, бо надто велика була спокуса. Зрештою, не так уже легко *тому* втекти. Третій весь час ходив близько, і я то бачив його, то губив з очей. Та однаково знав, що він десь поряд, удає, ніби роздивляється то перед тиром, то перед рулеткою.

Та, мабуть, найдужче ми розважалися у кімнаті сміху. Бачити своє відображення у кривих дзеркалах було смішно до божевілля. Досі мені траплялося бачити своє обличчя у кривому дзеркалі лише раз або двічі, напевне, коли я переходив дорогу. Іноді такі дзеркала ставлять біля магазинів, поряд з вітриною, щоб приваблювати покупців. Але оце вперше я опинився у залі, сполученій з багатьма меншими, де з усіх боків стояли криві дзеркала. Мої очі, мої губи й руки — усе було таке чудернацьке, викривлене, абсурдне. А що хлопець із кафе «Спорт» весь час стояв поруч мене, то наші обличчя в дзеркалах торкалися, зливалися докупи і наче утворювали одне обличчя.

«Будинок таємниць» ми залишили на кінець нашої екскурсії по парку. То був просто старий триповерховий будинок, де колись містився тютюновий склад. Потім він струхлявів, і його покинули. Про все це ми довідалися, стоячи в черзі за квитками.

Коли тут відкрився парк розваг, дирекція слушно вирішила перетворити колишній тютюновий склад на «будинок таємниць».

Я не вперше відвідував «будинок таємниць», і *той* теж сказав мені, що бував у такому раз чи двічі, дуже давно. Але кожен «будинок таємниць» має свої таємниці. І я чекав, не міг дочекатися нашої черги — з дитячою цікавістю, хвилюванням і певним острахом.

Перше, що ми побачили, коли зайшли, це непроглядну пітьму. Було так темно, що я аж почав непокоїтися. Звичайно, не тому, що з нами станеться якесь лихо у тому будинку, а з остраху, що *той* утече від мене у замогильній темряві. Щоправда, у мене був ліхтарик, разом з ключами, манюсінький, але потужний ліхтарик. Проте навряд чи я зміг би врятувати становище самим ліхтариком. «Будинок таємниць» має стільки розгалужень, і якщо *той* кинеться тікати... Невиправданим безглуздям було з мого боку йти з ним у цей темний будинок.

Проте в мене ще залишалася надія на третього: він не пішов у «будинок таємниць». Це був єдиний випадок, коли він не пішов слідом за нами. Тим часом, як ми стояли в черзі за квитками, третій походжав оддалік. Він кинув мені погляд, наче казав: «Я залишуся вартувати на виході»...

Єдине світло, яке там було,— це миттєві спалахи, що показували нам таке, від чого потім не заплющиш очей цілу ніч. Двері відчинялись

і зачинялися з таким грюкотом, наче ми були в центрі циклону; якісь жаскі примари виринали перед нами у спалахах світла і знов поринали в морок; ляскали постріли, чулися здавлені зойки людей, яких ріжуть або душать; зовсім поруч вили собаки; то праворуч, то ліворуч гриміли вибухи, шалений вітер налітав на нас із такою силою, що ми ледве трималися на ногах і хапалися за стіни, переходячи з кімнати в кімнату, з поверху на поверх, від несподіванки до несподіванки.

Зненацька сталася ще одна несподіванка — стихла музика. Бо в тому будинку була й музика. Вона лилася з гучномовців, поставлених у відповідних місцях, і мала посилювати у відвідувачів моторошне відчуття від їхньої подорожі. Як музика у фільмі жахів? Атож, щось подібне.

Ця музика супроводжувала нас крок за кроком з першої хвилини, як ми увійшли в «будинок таємниць». Отож, коли вона раптом урвалася, я подумав, що це або пауза перед кульмінаційним пунктом програми, або випадковий розрив у магніфонному записі. Пауза тривала не довше хвилини. А потім почувся підсилений гучномовцями голос, який виповнив весь будинок:

— Просимо шановних відвідувачів поквапитися до виходу! Щойно у будинку виявлено тріщину. З хвилини на хвилину стіни можуть обвалитися.

Перша реакція — мовчанка. Потім нервовий і уривчастий сміх — переважно жіночий.

— Не так уже й дотепно! — кинув хтось, невидимий у темряві.

— Якщо в тебе хворе серце, то стіна таки завалиться, можеш бути певен,— докинув другий.— І від тебе залишиться мокре місце.

— Не перебільшуй, друже,— знов озвався, мабуть, перший.— Ситуація не така вже трагічна. Де там у біса! Хіба ми не в «будинку таємниць»? Усе змонтовано згідно з програмою.

— Не втрачайте спокою! — знову почувся голос.— Проходьте організовано!

Звичайно, я, як і інші в групі,— а було нас чоловік десять-одинадцять, я нашвидку підрахував, коли ми заходили,— також думав, що все це — витівка. Але тут майнула думка: а що, як насправді?

Другий вибух сміху після другого застереження. Проте наш оптимізм тривав недовго. Підземний гуркіт, схожий на землетрус або вибух динаміту, хмара пилюки, яка укрила нас, і ми почали кашляти, сильний вітер плюс непроглядний морок — цього було більш ніж досить, щоб вивести з рівноваги кого завгодно. За мить між нами всіма проскочила іскра паніки.

— Це не витівка!— почув я голос *того*.

Але де ж вихід? Миттєві спалахи на початку екскурсії якось вели нас по цьому лабіринту, а тепер нас оточувала непроглядна темрява. Ми збилися докупи, метнулися праворуч, метнулися ліворуч, не знаючи, чи пощастить нам урятуватися з пастки, чи «будинок таємниць» завалиться і поховає нас під гнилими дошками, цеглою й порохом.

— Мені нема чим дихати,— сказав *той*.— Щось давить у грудях.

Це він озвався вдруге, і я заспокоївся. Отже, в цьому хаосі й темряві він поки що поруч мене. Хоча при виході на нього й чатує третій.

— Останнє попередження! — пролунав голос із гучномовця.— Просимо шановних відвідувачів більше не зволікати і якомога скоріше

поспішати до виходу. Тріщина збільшилась, і будинок ось-ось завалиться!

Діти, що були в групі, захлипали; заплакали, здається, й деякі жінки. Нас оточили якісь дивні звуки; наші уривчасті, нервові вигуки одразу підхоплювала й підсилювала луна — цей ефект у «будинку таємниць» створювала невидима стереофонічна апаратура. Де вже було зрозуміти, чи ми справді просуваємося до виходу, чи топчемося на місці!

— Я боюся, ми ніколи звідси не вийдемо,— сказав хлопець із кафе «Спорт» і взяв мене за руку.— Це твоя рука?

— Випадково моя.

Наші пальці зчепилися, і тепер ми йшли, тримаючись за руки, як діти, що загубилися у великому темному лісі.

— Якщо екскурсія до «будинку таємниць» буде останньою у нашому житті,— прошепотів він,— я хочу, щоб ти знав: наша прогулянка завдала мені великої втіхи. Дякую тобі!

Він був поруч і дихав просто на мене, і не знаю, як це сталося, але на секунду, тільки на секунду, я відчув у грудях клубок. Я не міг би пояснити, що зі мною діється. Там застряг такий незвичний клубок!

— Увага! Повідомляємо шановних відвідувачів, що вони досягли виходу. Їхні відвідини «будинку таємниць» закінчилися. Пробачте за нашу витівку!

І на нас линуло таке яскраве світло — це спалахнули потужні прожектори,— що я мимоволі затулив очі руками.

— Можна взяти ще й твою подушку? — спитав я його.— Але якщо хочеш лягти, то я її не візьму.

Він стояв перед однією з трьох картин, які висіли в номері. По одній на кожній стіні, окрім стіни з вікном.

— Візьми. Я не збираюся лягати. Принаймні зараз.

Я примостив подушки до билець ліжка. Дві під спину, одну — під голову. Третю я взяв з ліжка Менеджера. Воно ж бо однаково стояло порожнє. Щоб не бруднити постіль черевиками, я присунув до свого ліжка стілець.

— Я думав, ти ляжеш нормально і хочеш просто високо вмостити голову.

— Ні. Я хотів зробити саме так, як ти бачиш. Ще змалечку люблю сидіти в ліжку, спираючись на подушки. У цій позі мені дуже добре відпочивається.

Я бачив, як він підійшов і втупився в картину, репродукцію, яка видалась мені ніби знайомою, хоч я ніколи її не бачив. Молода жінка вийшла з ванни і збирається взути капці.

— Сором так витріщатися! — підколов я його.— Дівчина не одягнена, і ти ставиш її в незручне становище.

— Жінки мене так чарують, що ніякими словами цього не передати!

— Чия це картина?

— Тут є якась закарлючка, проте я нічого не доберу. Так от, наша прогулянка в місті була просто чудова.

Він струсив попіл з сигарети, запорошивши собі піджак.

— А хто подав ідею, га? Хіба я не заслужив подяки за цю натхненну думку?

Він засміявся, хотів щось сказати, та нахилився зав'язати правий шнурок.

— Не можу збагнути, що робиться з цим шнурком. Коли не подивлюся, завжди він розв'язаний. Так і вчора увечері в кафе «Спорт».

І раптом надовго замовк.

— То я чекаю на подяку,— нарешті озвався я.

— А, так! Чудова була твоя ідея щодо прогулянки в місті. Ми розім'ялися, багато чого побачили й почули. Знайшли дуже приємну компанію і з'їздили на море, надихалися морським повітрям і трохи позагоряли. Пограли навіть у футбол, повеселилися в парку і разом ризикували в «будинку таємниць». Коротше кажучи, прекрасно згаяли час.

Він узяв стілець і сів до столика.

— Я беруся за кросворд,— сказав, розкриваючи «Вечірні новини».

— Як потрібна буде допомога, я до твоїх послуг!

— Гаразд. Якщо попаду в безвихідь.

Все було зроблено не просто добре — досконало! План, цей складний механізм, працював із точністю хронометра. І тепер лишалося тільки чекати наслідків. Підкладемо бомбу сповільненої дії, яка обов'язково вибухне. У момент *x*.

Слідчий відчував План як живу істоту, як створіння з нервами, здатне рухатися. Вони вдвох працювали для однієї мети. План увійшов у його кров, утілився в нього. План і він поєдналися в одне ціле.

Спочатку, коли шеф відкрив їм План, він прийняв його одразу, але більше розумом, аніж серцем. Ще не запалився ним. Їм треба було познайомитися поступово, Планові і виконавцеві, коли для них почалася ця неймовірна пригода о сьомій ранку, у внутрішньому дворі служби безпеки, і вони стали працювати над спільною справою — потай, з граничною уважністю, наче двоє змовників. Атож, вони двоє змовників: План і слідчий.

Звичайно, це було нелегко — грати роль, удавати, ніби він теж людина, ніби має те, що називають почуттями. Якби йому звеліли піддати затриманого в кафе «Спорт» суворому допиту, щоб той знепритомнів на багато годин, а то й назавжди, він би знав, що робити. Але натягти маску, грати роль людини, наділеної почуттями,— це був для нього простір цілком незвіданий. І все ж таки він у ньому зорієнтувався. Так, ніби вийшов на прогулянку по незнайомій місцевості і дослідив її п'ядь за п'яддю. Так, План приваблював і своєю ризикованістю.

Шість років працюю слідчим служби безпеки, а в такій ситуації опинився вперше. Виступати під чужим обличчям!

Якби я міг весь час тримати перед собою дзеркальце і, залежно від конкретної ситуації та розвитку Плану, спостерігати за маскою на своєму обличчі, за підробленими очима!

Я подивився збоку, як *той* сидить над кросвордом. Невже здогадується? Але як йому здогадатися про такий План, у якому ніщо не скрипить, який працює тихо, нечутно? Наче ти спокійно собі розмовляєш із другом, і раптом він устромляє тобі ніж у живіт, і ти й гадки не маєш, що сталося, доки не покотишся на тротуар.

— Можна до тебе звернутися?— озвався *той*.— Тут у мене чотири літери по вертикалі, з якими я ніяк не можу дати собі раду.

— Нарешті! Я радий, що тобі потрібна моя допомога. Кого треба назвати? Знамениту гетеру античності? Чи композитора-романтика вісімнадцятого століття?

— Ні,— сказав він, засміявшись.— Ні те, ні друге. Це — «річка, що не лише топить, а й пожирає».

— Річка, що не лише топить, а й пожирає? — перепитав слідчий.

— Ти моя єдина надія. Я вже хтозна-скільки сушу собі голову над цією таємничою річкою-канібалом.

— Дивна річ, але щось і я не можу нічого придумати. А завжди пишався, що я — ас у кросвордах!

— Ет, біс із нею! Я поки що залишу ці чотири по вертикалі, і взагалі все по вертикалі та й займуся горизонталями. Потім спробуємо знов.

— Добре, ти розв'язуй собі далі, а я будь-що згадаю, що то за річка, яка творить такі чудеса.

Коли слідчий запропонував свою допомогу, *той*, нахилившись над «Вечірніми новинами», удавав, ніби розв'язує кросворд, але думки його були далеко. Атож, гру він уже програв. Від хвилини, коли вони повернулися до свого номера 717, коли переступили поріг, і він побачив і почув, як повернувся у замку ключ — двічі клацнуло, сухо й безжалісно, мов два постріли, — від тієї хвилини усе в ньому: думки, серце, нутрощі, почуття, кожна часточка його тіла — усе провалилося в чорну безодню. Тепер уже нема надії! Він скинув усі свої карти! Ні, він не скинув жодної карти, він спасував перед цією винятковою нагодою, якою була їхня прогулянка в місті, він виявився млявим, неспроможним ні до дії, ні до протидії. У шибці — у правій шибці — він бачив своє обличчя, бліде, тьмяне, наче намальоване на склі. До горла йому підкотилася хвиля огиди, і він плюнув у своє відображення на шибці. Та одразу ж витяг хусточку і витер плювок.

— Що сталося? — спитав слідчий.

— Комар! Сів на скло, і я хотів убити його плювком. Але не влучив.

— Я думаю, для нас не страшно, якщо тут є комарі. Ми ж не спатимемо. Десь о п'ятій, а може, й раніше, з'явиться Менеджер з машиною.

— Твоя правда. Ця ніч не для сну.

Він знову нахилився над кросвордом. Удавано. Як він не скористався нагодою вислизнути з його рук! Тільки обережність була тому причиною, побоювання, що проникло йому в саме серце й точило його без упину, страх, що усе це могло бути інсценівкою, розробленою з метою заманити його в пастку. Спонукати його до втечі, щоб він сам виказав, що причетний до справи. Служба безпеки не має проти нього доказів. Тому вони й наставили на нього пастку. Якщо він не витримає і спробує втекти, саме це стане ножем, якого він своєю рукою угородить собі в серце. Е ні! Саме на це й розраховує служба безпеки! Який сенс їй підігрувати? Тієї миті, як він кинеться тікати, агент служби безпеки не погладить його по голівці. А вистрелить йому в ноги, щоб захопити живим. Його спроба втекти розглядатиметься, як цілковите зізнання. Так, їхні сподіванки не були безпідставними. Які в нього шанси? Хіба він може ризикувати, коли майже напевне знову потрапить до їхніх рук,

поранений? Або ж його схоплять пізніше, мобілізувавши весь механізм таємної служби. І якби він навіть утік, то чи вдалося б йому знайти контакти зі своїми, щоб його переховали, щоб йому зробили фальшивий паспорт і переправили через кордон? Усе це дуже сумнівно. А може бути й так, що того другого з кафе «Спорт» насправді не заарештовано, що він утік, а шеф тільки вдає, ніби його схопили. А якщо вони й заарештували його, то чи є певність, що він зізнався? А може, він замилив їм очі, і зіставлення допитів не дало наслідків? Була ймовірність і того, що служба безпеки нічого не підстроювала, що все відбувалося цілком природно і випадково, а він, спробувавши втекти, сам викаже, що причетний до справи.

І поки вони їхали в машині, і під час прогулянки, він усе вагався. То перемагало бажання втекти, то знов поверталися страх і сумніви.

Але тепер уже запізно думати про втечу. Що він може вдіяти у номері сімсот сімнадцятому «Великого Національного», після півночі, коли двері замкнені на два оберти ключа, а поруч з ним чатує агент служби безпеки з пістолетом напоготові? Єдине, що на нього тепер чекає — це повернення Менеджера з машиною десь о п'ятій, і тоді вони поїдуть на пором, а потім його передадуть у Центр. А що там? Чорна безвихідь чатувала на нього в столиці, безвихідь цілковита й безнадійна.

— Мені ще лишилася половина кросворда,— сказав *той*.— І, звичайно, я досі не відгадав, як називається ота таємнича річка, що не лише топить, а й пожирає.

— Ми згадаємо і річку,— заспокоїв я його.— Це справа натхнення. Може, пригадаємо це слово тоді, коли й не думатимемо про нього.

Якби можна було бачити, який таємний процес відбувається в *тому!* Як спрацьовує План у його єстві, наскільки він у нього проник і яке буде завершення?

Єдине, в чому я був певний, це те, що я віддав усі свої сили для Плану. Для Плану, дуже простого в ідеї, але дуже складного для виконання. Я зрозумів це, тільки-но ми почали теорію перетворювати на практику. Якась дрібниця могла б зірвати всю роботу. Хлопець із кафе «Спорт» не дурний. Найгірше — це недооцінити супротивника і переоцінити власні сили. Ні, він не дурний. А якщо справді він винен, тоді його думки винятково напружені, так само як і увага. І його відчуття.

На щастя, все — наскільки я міг судити — минуло добре. Тепер ми наближаємося до кінця історії, ніч минає, і за кілька годин Менеджер постукає в двері. Попереду ще подорож на поромі, а потім машиною до столиці. Але головне в Плані виконано: прогулянку по місту.

Я підвівся з ліжка, щоб розім'ятися. Напружив руки.

— Як там із кросвордом?

— Не знаю, чи то я стомлений, чи заморочений, чи просто не в формі. Чи, може, кросворд надто складний. Але справа йде туго. Усе ж таки сподіваюся закінчити з ним, доки з'явиться Менеджер.

— Менеджер приїде ще не скоро. Не раніше п'ятої.

Я почав роздивлятися картини на стінах. Спершу ту, що висіла поряд з дверима ванної. Те «Ранкове море» було написане в манері, яку можна назвати індивідуальною. Хоча тема й не оригінальна, подумав я. Але що означає оригінальність? Хіба оригінальна тема Плану? Прогулянка по місту... Звичайнісінька тема, але ж у конкретному випадку вона набирає специфічних рис. Це ми двоє, я і хлопець із кафе «Спорт»,

надали індивідуальних рис Планові служби безпеки. Один свідомо й охоче, другий — несвідомо і мимоволі.

Однак я не міг передбачити, що станеться далі. Або незабаром, або трохи згодом. Я був у темряві. Я поставив експеримент і чекав наслідків. Хлопець із кафе «Спорт» сидів напроти мене і курив, схилившись над кросвордом. Протягом усіх цих годин, що ми були разом, я не помітив у його поведінці нічого особливого. Нічого такого, що підказало б мені, що коїться у нього всередині, *вразив* його План чи ні.

— Коли вже ти так захопився кросвордом, то, може, даси мені решту газети?

Він відірвав аркуш із кросвордом і дав слідчому газету. Слідчий сів на стілець, підсунувши його ближче до столика.

— А що, як ми поставимо сюди лампу, щоб було світліше нам обом? Це верхнє освітлення здається мені слабким.

— А чого ж не поставити,— з готовністю озвався *той*.— Вистачило б тільки шнура.

Він переставив лампу зі своєї тумбочки: шнур виявився довгим і його вистачало не лише до столика, а й до протилежного кутка.

— Тепер усе чудово! — зрадів слідчий і заглибився у «Вечірні новини».

Схилившись над кросвордом, *той* знову став думати про своє. Але до чого тепер усі ці роздуми? Уже пізно на щось зважуватися, час працює проти нього, кожна хвилина, кожна мить — проти нього. Двадцять дві хвилини на другу на його годиннику. Якщо Менеджер закінчить раніше п'ятої, незабаром у номері сімсот сімнадцятому збереться уся компанія, всі троє. Але й тепер, коли вони вдвох, становище безнадійне. Він нишком дивиться, як його супутник читає газету, чує його дихання, відчуває поруч себе агента служби безпеки, щомиті готового вихопити пістолет. Наче сильний протяг, його проймає думка — накинутися на агента, зчепитися з ним, ударити його без жалю, з усієї сили! Проте ні, нічого він такого не зробить.

А яку впевненість він почував на початку їхньої подорожі! Коли вони сідали в машину, і Менеджер запропонував сісти усім трьом на передньому сидінні, він зрадів, подумавши, що це дає йому надію вибрати під час подорожі слушну мить і знешкодити обох своїх вартових водночас. Велика для нього спокуса — ця ідея Менеджера! Два добре розраховані удари, тієї самої секунди, один — у Менеджера, другий — в агента праворуч, і він би втік! Він навіть почав здійснювати цей план. Спершу вирішив розвідати, де в них пістолети. Щодо Менеджера, то він знав. Коли вони збиралися в дорогу, у внутрішньому дворі, Менеджер підняв капот машини, нахилився до мотора, і тоді він побачив пістолет у задній кишені штанів. Але він не знав, де пістолет у другого. А це було конче потрібно. Б'ючи наліво й направо, він мав знати, які рухи зроблять і перший, і другий, щоб вихопити свою зброю. Чекати йому довелося недовго. Коли Менеджер розповідав, як був менеджером блошиного театру, йому спало на думку вдати, ніби йому засвербіло на слово «блоха», і він почухався об сусіда справа. Тоді й відчув, що пістолет у лівій внутрішній кишені піджака. Про свою сверблячку він розповів так натурально, що навряд чи агент щось запідозрив. Тепер він знав усе, що треба. В його пам'яті, поки вони мчали зі швидкістю сто десять кілометрів на годину, виникла сцена з пригодницького фільму, здається, ковбойського: героя везуть у машині двоє, він посере-

дині, і раптом немов вибухають його кулаки — раз наліво, раз направо! — а машина мчить зі швидкістю сто п'ятдесят кілометрів на годину,— атож, у фільмі швидкість була сто п'ятдесят, а не сто десять,— і він викидає обох своїх вартових на дорогу, наче курчат, а сам миттю хапається за кермо. Так само зробить і він у слушну хвилину. Так, то був ковбойський фільм, вестерн. Добре, що він згадав цей фільм.

Але незабаром він уже засумнівався, чи справді бачив такий фільм і таку сцену, чи це витвір його фантазії.

Втекти від них за всяку ціну! Скористатися з утоми, яку напевне відчують обидва агенти від довгої подорожі в таку спеку, використати навіть те, що обидва його супутники — звичайні собі, простакуваті агенти. Так, це дуже важливий момент, що має сприяти його спробі втекти, спробі, яка повинна вдатися! Використати, звичайно, і той сприятливий факт, що його охоронці ставляться до нього, можна сказати, по-дружньому, що з ним розмовляють на всякі теми, ніби нічого не сталося, що взагалі вони не з тих мовчазних, похмурих, неусміхнених типів, до яких годі й озватися, а не те що приспати їх, удаючи непричетного. А саме таку роль він грав з тієї хвилини, коли його заарештували в кафе «Спорт» — удавав непричетного, який настільки непричетний, що не тривожиться ні про що і тільки цілком природно нервується, що пригода його затягується і звільнення відкладається. Ні, він не впаде в іншу крайність, не вдаватиме, ніби йому байдуже, що його перевозять до Центру за 910 кілометрів від їхнього міста. Правильна, справді розумна тактика — це водночас нервуватись і бути спокійним, бо він начебто має довіру до людей, які його приймуть у Центрі. Мовляв, вони відчують одразу, що він зовсім невинний і непричетний до антиурядової діяльності, і, звичайно ж, відпустять його на волю уже сьогодні ввечері. Спочатку він справді тримався такої позиції, створюючи враження, ніби його турбує лише те, коли вони дістануться до Центру, де його відпустять. Проте в душі він аж ніяк не був певен, що там, у Центрі, все закінчиться так щасливо. Найменше, що на нього чекає,— це допит уже не в рукавичках і з добрими манерами, які вживав — чи не навмисне? — місцевий шеф, а такий, який буває тільки в службі безпеки.

Поки їхали в машині, він сам починав розмову при кожній нагоді, робив усе, щоб підсилити дружню атмосферу. Він нічого не знав про цих двох агентів, але не мав сумніву, що вони знають про нього коли не все, то багато, принаймні про історію в кафе «Спорт». Звичайно, шеф поінформував їх або й самі вони його розпитали. А що може розпитати він про свою сторожу? Надмірна цікавість може видатися їм підозрілою. Хоча, яке це має значення? А така розмова сприяла б дружній атмосфері, яка уже встановилась між ними. Про Менеджера він довідався в машині тільки те, що той був менеджером вільної боротьби. Про другого розпитувати не зважився, та й розмова якось не наводила на це. В усякому разі, ясно, що він має справу з двома агентами служби безпеки — ні більше, ні менше. Це люди без вагань і без жалю, що під дружнім — або вдавано дружнім — ставленням, жуйкою та усмішками ховають залізні серця і смертоносну зброю. Свій стрибок у слушну мить він повинен підготувати досконало. В разі невдачі наслідки відомі.

Отож вони впевнено наближалися до порому — зі швидкістю 110 кілометрів на годину, яку розвинули одразу. Він сказав їм правду, що досі їздив до столиці тільки поїздом. А якби було й не так, то він однаково сказав би їм правду. Щоб вони не спіймали його на дріб'язковій брехні, яка тільки погіршила б його становище.

Потроху він зрозумів, що втеча — дуже нелегка річ. Сцену, яку він бачив у фільмі,— якщо справді її бачив,— було не так просто здійснити в житті. Він почав сумніватися, чи досяг би бажаного. І тоді раптом перша зупинка, занепокоєність Менеджера й другого агента, що з машиною щось негаразд. Він знов-таки, як і під час тисняви на перехресті двох Національних автострад або при їхніх розмовах про дощ, удав, ніби прагне того ж таки дня дістатися до столиці, до Центру. А в душі жевріла надія, що йому пощастить і машина поламається, і вони затримаються в дорозі. Від такої затримки йому була б тільки користь...

Менеджер не виявив нічого конкретного, і він розчаровано дивився, як той сідає в машину і вмикає газ. Проте потім на двісті чотирнадцятому кілометрі таки сталася аварія. Він мало не закричав «Ура!» або «Хай живе карбюратор!». Але — увага! Саме тепер він повинен проявити витримку, не виказати себе. А там побачимо! Головне, що на пором вони вже не встигнуть. Отже, хочуть вони чи не хочуть, а доведеться їм заночувати в місті і чекати шостої години двадцяти хвилин ранку, коли відчалює ранковий пором. Куди ж його поведуть на ночівлю? У місцеве відділення служби безпеки? Чи ще кудись? Але куди? В готель? Неймовірно. Проте, якщо так станеться і вони ночуватимуть у готелі, то він матиме не одну нагоду для втечі.

Тепер, коли я опинився в номері сімсот сімнадцятому «Великого Національного» на самоті з хлопцем із кафе «Спорт», який розв'язує кросворд,— чи, може, й не розв'язує, а думає про інше, а може, й узагалі не думає,— так от, тепер, коли я опинився в тихому номері готелю і підсумував свої враження про здійснення Плану, принаймні на його останній стадії, я відчув, наскільки мав рацію шеф, коли назвав цей план геніальним і надзвичайним. Звісно, я не мав ще нічого конкретного, у мене не було доказів, щоб аргументувати своє відчуття, але я був певен, що так воно і є. Моя інтуїція — а я їй довіряю — підказувала мені, що під дією Плану з нашим хлопцем неухильно відбувається таємниче перетворення, яке ось-ось завершиться бажаними для нас наслідками: розколеться зрештою хлопець із кафе «Спорт», і то завдяки чисто гуманним засобам, до яких ми досі вдавалися за приписами Плану. Не було сумніву, що План уже *вразив* нашого хлопця, цю трубу, яку ми піддали різким змінам температури, цього піддослідного кролика, на якому ми ставимо той чудовий експеримент, що ним є План. Ах, як би я хотів потиснути обидві руки винахідникові і творцеві Плану! Звісно, це було б нелегко зробити, якщо винахідник і творець Плану — електронний мозок. Але й тоді я знайшов би вихід: натиснув би якусь кнопку, щоб висловити електронному мозкові своє найщиріше захоплення його довершеним витвором, незрівнянним Планом, подякував би йому за те, що я мав честь бути першим, хто втілив його у життя.

Велика річ — інтуїція. Я не мав на руках аніякісіньких доказів, що План удався, а проте на всі сто був певен: з хвилини на хвилину, чи то в номері сімсот сімнадцятому готелю «Великий Національний», чи то під час подорожі до столиці, чи то уже в Центрі, коли наш хлопець раптом опиниться в іншій температурі, в жахливому холоді,— отож я був на всі сто певен, що наша труба ось-ось дасть тріщину і звідти витече потрібна нам інформація.

Щодо мене, то я зробив усе, що міг, для здійснення Плану. Керуючись і розумом і інстинктом, я просувався з великою обачністю і не

вчинив нічого, що могло б зашкодити Планові, не занедбав найменшої дрібнички для тріумфу Плану.

Тільки-но ми вирушили в дорогу, я створив оту сердечну атмосферу, яку передбачав План. Менеджер, звичайно, дуже мені допоміг.

І ось тепер, зосередившись у тиші сімсот сімнадцятого номера, я перебираю в пам'яті всі подробиці своєї сьогоднішньої поведінки, хоча всі пригадати їх неможливо. Але дещо можна. Наприклад, оте вдаване хвилювання, майже дурнувате, з яким я дивився на навколишній краєвид і той обмін репліками з Менеджером, який миттю усе збагнув і дуже розумно зайняв протилежну позицію, ніби він не такий, як я. Щоб досягти контрасту, який добре нам тоді прислужився.

Потім, коли ми потрапили в тисняву на перехресті з Національною-40, я вийшов з машини і назбирав польових квітів. Приладнав букетик до панорамного дзеркальця, а наш хлопець охоче мені допоміг. Тоді я дав йому синю квіточку, щоб він встромив її в петельку. Тобто я зробив усе те, чого за інших обставин не робив би нізащо і навіть дратувався б, побачивши, що таке робить хтось інший. Але заради тріумфу Плану я натягнув маску і зіграв відповідну роль.

Неможливо за годину зібрати в пам'яті всі деталі, з яких потроху, поки ми мчали зі швидкістю 110 кілометрів на годину, почав набирати реальних форм План. Удавано дружні і щирі розмови, приязні погляди, усмішки, коротше кажучи, інтимна атмосфера,— але не занадто,— в якій хлопець із кафе «Спорт» мав дихати усе вільніше, помалу зігріватися, розкриватися,— в такий спосіб ми наближали хвилину, коли він розколеться.

Хіба не досконало ми розіграли сцену з карбюратором? І першу зупинку, і другу. І Менеджер, і я поводилися напрочуд природно, наче справді сталась аварія, і ми лютували, що пропустимо пором і не встигнемо того ж таки дня у Центр. Зате як згадаю хвилину, коли з'явився отой дурень автоінспектор, мене знову проймає морозом. Ми мало не зазнали катастрофи. Під загрозою опинився весь План. І з чого? З нічого. На щастя, ми врятувалися — в останню мить. Якби той буквоїд ступив ще крок і, нахилившись над мотором, зчинив галас: «Що ви там, у біса, верзете про карбюратор? Він у повному порядку!» — отоді б сталося непоправне.

— Ну, то як з кросвордом? — запитав слідчий, який, мабуть, закінчив,— а може, йому набридло,— читати газету.

— Ще багато слів нерозгаданих. Я сьогодні не в формі.

— А як з річкою, що не лише топить, а й пожирає? Розгадав?

Той очима відповів «ні», а вголос мовив:

— Я вже думав був облишити кросворд. Але ще посиджу. З упертості, і щоб час минав швидше.

Слідчий підвівся зі стільця, залишивши «Вечірні новини» у ногах ліжка. Підійшов до дверей і покрутив ключ.

— Не знаю, чого це мені раптом здалося, ніби я не замкнув дверей,— мовив він, наче сам до себе.

Тоді повернувся до стільця, знову розгорнув газету і щось сказав, але вже тихіше, так що другий не розчув. А *того* знову затягло у вир сумнівів. Чому він не скористався з такої чудової нагоди? Адже з тієї хвилини, коли він довідався про переведення до Центру, а надто з хвилини, коли вони зупинилися через карбюратор, він відчув, як його підносить хвиля оптимізму. Він увесь віддався бажанню втекти! Не в до-

розі, поки їхали до порома, або йшли пішки до міста,— там не могло трапитися нагоди. Треба зачекати до готелю, там він матиме час аж до ранку, коли відчалює перший пором. Аби тільки вони зупинилися в готелі, а не у в'язниці служби безпеки.

Напевно знайдеться якась щілина, якась шпарка в його охороні, і тоді він блискавично прошмигне в неї і зникне.

Коли вони звеліли йому втиснутися разом з ними в телефонну будку, біля бензоколонки, він удавав, ніби не дуже й цікавиться, про що вони розмовлятимуть із шефом. Проте це не означає, що він був до цього зовсім байдужий! Така байдужість не була б природною і здалася б їм підозрілою. Він намагався приховати свою радість, коли почув, як шеф говорить про готель. Це якраз те, чого він хотів! Але як непокоївся він, коли вони сиділи на привокзальній площі і чекали, поки Менеджер знайде номер! Якби в готелях не знайшлося такого номера, який був їм потрібний, то, не маючи іншого виходу, вони відвели б його до в'язниці. На щастя, такий номер знайшовся, та ще й з тією перевагою, що вікно виходило не на вулицю. Він швидко дотямив, що хоча карниз і не широкий, але ним можна пройти — звичайно, дуже обережно — і дістатися до службової драбини. Треба тільки дочекатися слушної миті. Коли Менеджер піде і він залишиться сам на сам з другим, то накинеться на нього і все вирішить одним ударом!

Менеджер пішов, і вони стали чекати, коли він подзвонить із майстерні. Перша телефонна розмова. Незабаром і друга. Він не хотів робити спроби до втечі, поки Менеджер не подзвонить. Якби він приглушив слідчого, а після того зателефонував би Менеджер і не дістав відповіді, то могли б виникнути ускладнення. Поки вони грали в шахи, він обмірковував удар, яким поставить мат агентові служби безпеки. «Тільки-но він утратить пильність і погляне вбік, я його кулаком межи очі!» Але тому раптом захотілось до туалету. І тоді, проспівавши перед туалетом державний гімн, він здивовано почув, що тому спало на думку прогулятися по місту. Чи міг він сподіватись кращої нагоди? Але приховав своє хвилювання, навіть удав, що вагається, проте вагався недовго — з остраху, щоб агент, бува, не передумав.

Після того, як у нас нібито зіпсувався карбюратор, події розвивалися цілком природно. Ми робили те, що робив би кожен, зазнавши аварії у дорозі. Коли нам не пощастило під'їхати попутною машиною або автобусом, ми пішли пішки. План передбачав, що сісти в попутну машину або в автобус ми можемо тільки в тому разі, коли там буде три вільних місця. В іншому разі — ні.

На бензоколонці ми йому звеліли — Менеджер йому звелів — втиснутися разом з нами у телефонну будку. Нібито нам було байдуже, що він почує нашу розмову з шефом. Менеджер зумисне часто виявляв ініціативу. Ми про це умовилися заздалегідь, щоб *тому* здавалося, ніби ми обидва звичайні агенти.

Не застати шефа біля телефону ми не могли — адже година, коли ми повинні дзвонити йому, була визначена наперед з максимально можливою точністю. Але ми вдало розіграли стурбованість, чи застанемо шефа біля телефону і що ми йому скажемо. Коли почалася розмова, вона могла б увести в оману й найнедовірливішого. І Менеджер, і шеф бездоганно виконали свої ролі. Я нишком стежив за хлопцем із кафе «Спорт» і помітив, як той нашорошив вуха, щоб не пропустити жодного слова, До того ж і шефів голос було дуже добре чути.

Діставши від шефа інструкцію — нібито тільки тепер -- знайти підходящий номер у готелі й уникати втручання місцевої служби безпеки, ми знову рушили пішки до міста.

Дорогою зупинилися на хвилину і кинули жереб — хто з нас двох залишиться з нашим хлопцем, а хто піде в майстерню. Я взяв у праву руку чотири камінці і спитав у Менеджера, пара чи не пара. Якщо він вгадає, то залишиться в готелі. Якщо ні, матиме мороку в майстерні. «Не пара!» — мовив Менеджер, удавши, ніби спершу подумав. «Програв!» — сказав я йому. Звідки було знати нашому хлопцеві, що ми наперед умовилися, що він скаже «не пара».

Ще одну комедію зіграв Менеджер, коли ходив по готелях і «шукав» потрібний нам номер: на троє ліжок, із санвузлом, не на першому поверсі... Ми вдвох чекали на привокзальній площі, поки він ходив із готелю в готель і знайшов номер тільки у «Великому Національному». Цей номер, сімсот сімнадцятий, шеф замовив для нас ще вчора. В інших готелях, куди він заходив, Менеджер і не думав запитувати про номер. Розглядався по холу, наче шукав когось, і через якийсь час виходив.

Усе робилося згідно з Планом. Менеджер залишив нас у номері і пішов шукати автомайстерню. Перше ніж вийти, він похапцем випив апельсиновий сік — так квапився, аж трохи розлив його на підлогу; може, це сталося випадково, а може, він зробив це навмисне.

Ми вдвох спершу грали в шахи. Незабаром подзвонив Менеджер, потім зателефонував удруге і сказав, що ремонт триватиме цілу ніч до п'ятої ранку і мені доведеться всі ці години провести в номері з нашим хлопцем, наче я теж ув'язнений. Я вдав, ніби ця звістка мене приголомшила.

Настав час сказати заарештованому про прогулянку по місту. Наш третій уже був у барі «Шість пальців» і чекав, коли ми вийдемо, щоб непомітно піти слідом за нами. Про всяк випадок. Ще один пістолет ніколи не зайвий. Так, я знав, що третій уже сидить у барі, що він прибув учасно, вирушивши заздалегідь із нашого міста згідно з Планом. Якби сталося якесь ускладнення, наприклад, якби він запізнився і ще не прийшов у бар, то, дзвонячи мені за першим разом, Менеджер не сказав би, що він у майстерні і що вони збираються притягти туди нашу машину, а сказав би, що справа ще не влаштована і він шукає майстерню. Якби він подав мені таку зашифровану звістку, я зрозумів би, що третього ще немає у «Шести пальцях» і не поспішав би пропонувати прогулянку. Але все було гаразд, і я мав обережно подати *тому* цю ідею, наче вона в мене щойно виникла. Не дуже наполягати і, якщо в нього нема настрою, якщо він стомлений або просто не хоче, одразу зняти пропозицію. Хлопець із кафе «Спорт» не повинен був запідозрити, що за цією пропозицією щось криється.

На щастя, він одразу попався у пастку. Мені здається, я дуже добре все продумав. Навіть таку дрібницю, ніби цю ідею я винайшов у туалеті. Такі дрібниці дуже корисні. Отож і вийшло, наче мені зовсім випадково спало на думку прогулятися вдвох по місту.

Зненацька його охопила підозра, що йому наставили пастку. Тільки тепер він зрозумів мету цієї прогулянки по місту. Надати йому нагоду — нібито — втекти. Спонукати його до цього кроку, щоб таким чином він сам дав службі безпеки доказ своєї причетності. Бо, звичайно, вони вжили всіх заходів, щоб він не міг утекти. Чекають, поки він

насмілиться, а тоді схоплять його знову, маючи козир, якого їм досі бракувало. І він уже ніяк не зможе виправдатись, якщо спробує втекти і буде спійманий,— а спіймають його майже напевне,— як то кажуть, «на гарячому».

Як зважитися на те, що намислив учора ввечері, коли шеф повідомив, що завтра вранці його переведуть у столицю? Така спроба — як двогостре лезо. Добре, якщо пощастить, а якщо ні — то він тільки дасть їм у руки зброю, якої їм зараз бракує, щоб покінчити з ним. Відколи його охопило це відчуття, він уже не міг зважитися на втечу. А йому часто траплялися такі нагоди під час прогулянки в місті. Скажімо, в перукарні, коли агент служби безпеки сидів, прип'ятий до крісла, обгорнутий серветками, весь у піні. І та нагода була не останньою. Але він так і не зміг наважитись, його тіпав страх, що саме цього домагається служба безпеки. Подумав він і таке: а що, як у грі бере участь ще й третій агент, який стежить за ними і готовий втрутитися, тільки-но він спробує утекти? Щоправда, він не помітив нікого, хто стежив би за ними, хто міг бути агентом служби безпеки. Проте його точила й ця підозра.

І ось тепер він сидить у номері сімсот сімнадцятому «Великого Національного» перед зачиненим вікном, удаючи, ніби розв'язує кросворд, ніби прагне вгадати ту «річку, що не тільки топить, а й пожирає». І яка користь, що він знов і знов перераховує все, що сталося, — і чого не сталося,— під час цієї унікальної, неповторної нагоди втекти, якою була їхня прогулянка по місту? Яка користь? Тепер запізно, нагоди вже не повернеш, а він не зробив нічогісінько, щоб нею скористатися! Вже дуже пізно! 2 години 27 хвилин. За дві з половиною години, а може, й раніше, Менеджер постукає в двері. Тепер уже нічого не вдієш, нічого не вигадаєш.

Аж дивно, що наш хлопець поводився так розумно, поки ми вдвох блукали по місту. Не спробував утекти, як ми припускали, як сподівалися. Звичайно, така його поведінка зовсім не означає, що він невинний. Такий невинний, що йому нема чого боятися. Може, він думав, що шансів на успіх немає. Може, навіть помітив, як весь час ходить за нами третій. Я не можу знати, що саме, але щось таки йому перешкодило! Мені навіть нецікаво знати. Головне для мене тепер — що буде далі. Ні на мить не можна послабляти увагу. Навіть тепер, коли він заблокований у номері готелю, він може з відчаю щось утнути. Скажімо, кинутися на мене, сподіваючись вивести мене з гри. Хто знає! Я і далі вдаю, ніби читаю «Вечірні новини», але вся моя увага скерована на хлопця з кафе «Спорт», що мучиться над кросвордом,— а звідки мені знати, що це не камуфляж, отой кросворд, і що він не готується вдарити мене з хвилини на хвилину.

В усякому разі, я не сподівався, що він так само спокійно гулятиме собі по місту і не спробує втекти, хоча нагоди траплялися досить часто. Інша річ — що б із цього вийшло. Бо ні я, ні наш третій не дрімали, і ми не допустили б, щоб і з цим сталося те саме, що з його співучасником із кафе «Спорт». Я недаремно кажу: «з його співучасником». Бо якби наш хлопець спробував утекти, його провина стала б доведеним фактом. Проте нічого такого не трапилося, і наша прогулянка почалась і закінчилась цілком спокійно. Чому? Перша можливість: хлопець із кафе «Спорт» невинний і через те такий спокійний і певний себе. Бувало так, що ми вже ладні були дати заарештованому посвідку про непричетність, а він, панічно боячись допиту, на жорна

якого мав незабаром потрапити, вдавався до втечі або самогубства і тим самим викривав себе. Можливо, хлопець із кафе «Спорт» справді невинний і тому не визнав за потрібне тікати. А може, винний, але вважає, що ми не маємо проти нього ніяких доказів? Можливо, думає, що його співучасник нічого не визнав, або, як і визнав, то не вплутав його. Не виключено, проте, й інше, про що я досі не подумав: може, він довідався, що його співучасник не потрапив до наших рук живим, і тому в нього нема причин непокоїтись. Може, його повідомили про це інші співучасники. Звідки мені знати?.. Я не можу бути певен, скажімо, що хтось із працівників служби безпеки не веде подвійної гри.

Щодо нашої прогулянки, то вдалася вона на славу. І як складова частина Плану, і як просто прогулянка. Кілька разів я пропонував йому продовжити прогулянку — і щоразу начебто під впливом хвилини. Потім запропонував перейти на «ти». Ми багато розмовляли — про се, про те, але здебільшого про свої враження від нашої більш ніж чотиригодинної прогулянки. Гоління у перукарні «Щирість»; мандри по вулицях; усякі дрібні події, що приваблювали нашу і часом не тільки нашу увагу; його апельсиновий сік і моя заморожена кава у кафе «Поступ»; двоє дівчат, подорож автобусом до моря і наші розваги на пляжі; футбол, у який ми грали з хлопчаками; весела прогулянка в парку розваг і пригода, яку ми несподівано пережили в «будинку таємниць» — усе це й багато іншого, чого я не можу зараз зібрати докупи, складає нашу прогулянку в місті. Лишається побачити, чи експеримент удався. Доведеться, проте, почекати. Може, довго, а може, й ні.

— Я тут занудився! — сказав слідчий.— Що нам, у біса, робити, аби згаяти час?

— Зіграємо матч-реванш у шахи?

— Е ні! Шахи мені набридли. Треба вигадати щось інше.

— Якби було щось почитати.

— Оце справді чудова ідея. Але де нам знайти книжки чи журнали? Спитаю в адміністратора. Навряд чи йому сподобається, що дзвоню після півночі, та хай йому лихо! Ми заплатили за цей готель і можемо вимагати, чого хочемо.

Телефон до адміністратора продзвонив шість або сім разів, і ніхто не брав трубки. Нарешті озвався голос, в якому не було нічого, що заохочувало б до розмови.

— Хто там? — наче сказав «Стій, хто тут?» із зброєю напоготові і пальцем на курку.

— Це я,— лагідно мовив слідчий.— Сімсот сімнадцятий. Я розумію, що вже трохи пізно вам дзвонити, але, може, у вас є якісь книжки або журнали? Ви дуже нас зобов'яжете!

— Ні, своїх у готелі немає. Проте я подивлюся, десь у шафі ми зберігаємо книжки, що їх забувають у нас постояльці. Гаразд, я вам надішлю те, що знайду.

— От і добре,— сказав *той,* коли слідчий поклав трубку.— Тепер ми трохи почитаємо, і час мине швидше. Знаєш, у дитинстві я читав куди більше, ніж коли став дорослим.

— Справді? І що тебе приваблювало найдужче?

— Детективи. Я прочитав їх тисячі, принаймні не одну сотню.

Слідчий спохмурнів.

— Ну, якщо ти такий знавець детективів, то з тобою треба бути

насторожі. Ти, мабуть, знаєш такі комбінації, що я про них і гадки не маю.

Той засміявся у відповідь.

— Не турбуйся! Коли б я хотів застосувати якісь комбінації, я б зробив це під час нашої прогулянки по місту.

— А знаєш, що любив читати я в дитинстві? Рицарські романи. Відвага, пристрасть, палке кохання.

— Я цього не знав.

— Ти весь час повторюєш: «Я цього не знав». А звідки тобі знати? Бачиш, ми з тобою трохи пізно познайомились.

Хвилин за п'ять постукали в двері. Слідчий відімкнув.

— Їх там не так багато, я приніс вам перші, які попали мені під руку,— сказав службовець, мабуть, той самий, що сидів біля телефону.— Вранці принесу вам ще.

— Не варто турбуватися. Ми хотіли лише на ніч, аби згаяти час.

— Не спиться? Так? Є чудовий і певний засіб: випити перед сном склянку гарячого молока. Тільки й усього!

— Справді? Починаючи від завтра, я так і робитиму. Сьогодні однаково уже пізно.

Слідчий двічі повернув ключ, замикаючи двері, укинув його в кишеню і поклав книжки (були самі книжки, журналів — жодного) на столик.

— Яка риба нам спіймалася? — спитав хлопець із кафе «Спорт», що сидів на ліжку і лагодив свою запальничку.

— Маємо усього чотири книжки. Ось їхні назви. Перша: «Коротка історія війни тисяча дев'ятсот тридцять дев'ятого — сорок п'ятого років». Друга: «Практичні поради». Третя: п'єси Чехова. І остання: «Таємниці спальні». Отже, великий вибір. Вибирай на свій смак.

Той підвівся з ліжка і, ставши біля вікна, розгорнув «Практичні поради».

— «Хутра. Якщо ваша шуба дорого коштує, краще доручити її фахівцеві для чистки і зберігання. Якщо ваше хутрове пальто намокне, спершу просушіть його, а тоді розчісуйте м'якою щіткою».

— Я бачу, ти вирішив скористатися з цих порад,— сказав слідчий.

— Чом би й ні? Ось послухай ще: «Роги. Вироби з рогів слід чистити м'якою губкою, намоченою у воді з кількома краплями нашатирного спирту. Потім відполіруйте фланелькою, вмоченою в олію».

— «При випаданні волосся—два золотники нафталіну на півпляшки спирту... розчинити і вживати щоденно...» [1]

Той із подивом поглянув на слідчого.

— Послухай-но, звідки ти вичитав про випадіння волосся? Адже «Практичні поради» взяв я. А в тебе в руках я бачу п'єси Чехова...

— Атож, це із «Трьох сестер». Початок першої дії. На сцені Ольга, Маша, Ірина, барон Тузенбах, Чебутикін і Сольоний. Іван Романович Чебутикін читає в газеті якраз те, що я тобі прочитав.

Той підійшов до слідчого, став праворуч від нього, нахилився і зазирнув у книжку.

— Ну що, побачив?

— Так.— Він нахилився ще дужче, перегорнув сторінку і, наче виконуючи роль, прочитав монолог Вершиніна, де той говорить до Маші: — «Так. Забудуть. Така вже доля наша, нічого не вдієш. Те,

[1] Тут і далі уривки з «Трьох сестер» А. Чехова подано в перекладі Андрія Головка.

що здається нам серйозним, значущим, дуже важливим,— прийде час,— забудеться чи буде здаватися неважливим. І цікаво, ми тепер зовсім не можемо знати, що власне будуть вважати високим, важливим і що жалюгідним, смішним. Хіба відкриття Коперніка чи, скажімо, Колумба не здавалися спочатку непотрібними, смішними, а яка-небудь дурниця, написана диваком, не здавалася істиною? І може бути, що наше теперішнє життя, з яким ми так миримося, буде з часом здаватися дивним, незручним, безглуздим, не досить чистим, можливо, навіть грішним...»

— «Хто знає! А можливо, наше життя назвуть високим і згадають про нього з пошаною. Тепер нема катувань, нема кари на горло, нашесть...»

Той скоса поглянув на слідчого. Зрештою ніби наважився і сказав:

— Не вірю, що ти це серйозно...

— Тобто?

— Ну, те, що ти сказав про нашу добу і...

— Це Тузенбах,— перебив його слідчий.— Це сказав Тузенбах, я просто повторив його слова.

— А, тоді інша річ!

І вони стали читати далі, репліку за реплікою, чимраз збудженішими і схвильованішими голосами.

Почав слідчий:

— «Що ж? Після нас будуть літати на повітряних кулях, зміняться піджаки, відкриють, можливо, шосте почуття і розвинуть його, але життя залишиться все таким самим трудним, сповненим таємниць і щасливим. І через тисячу років людина буде так само зітхати: «Ах, як тяжко жити!» — і разом з тим так само, як тепер, вона буде боятися і не хотіти смерті».

— «Як вам сказати? Мені здається, все на землі має змінитися помалу і вже змінюється на наших очах. Через двісті-триста, нарешті, тисячу років — справа не в часі — настане нове, щасливе життя. Брати участь у цьому житті ми не будемо, звичайно, але ми для нього живемо тепер, працюємо, ну, страждаємо — ми творимо його — і лише в цьому мета нашого життя і, якщо хочете, наше щастя».

— «Мені здається, людина повинна вірити або повинна шукати віри, інакше життя її порожнє, порожнє... Або знати, для чого живеш, або ж усе дрібниці, пусте».

— «Раніше людство було зайняте війнами, заповнюючи все своє існування походами, наскоками, перемогами, тепер же все це віджило, залишивши після себе величезне порожнє місце...»

— «Музика грає так весело, бадьоро, і хочеться жити! О, боже мій! Мине час, і ми підемо навіки, нас забудуть, забудуть наші обличчя, голоси... але страждання наші обернуться на радість для тих, хто буде жити після нас, щастя і мир настануть на землі, і пом'януть добрим словом і благословлять тих, хто живе тепер... Музика грає так весело, так радісно, і здається, ще трохи — і ми дізнаємось, навіщо ми живемо, навіщо страждаємо...»

— «Однаково! Однаково!» — каже Чебутикін. А от мені — це вже я кажу,— не однаково, що в нозі у мене стримлять голки. Пригадуєш, я наступив на морського їжака, коли ми змагалися, хто перший видряпається на камінь.

— Справді, і як ми раніше не подумали про ці голки?

— За розмовами якось забулося. Та й боліло, правду кажучи, не дуже, а тепер ось дошкуляють.

— Я подзвоню до адміністратора,— мовив слідчий.— Так лишати не можна. Здається, у мене є шпилька. Нумо, подивімося... Атож, навіть дві, ось у лацкані. Отже, треба дістати все інше.

Тільки-но він зняв трубку, як черговий спитав:

— Вам знову треба книжок? Ті уже прочитали?

— Ні, не книжок,— пояснив йому слідчий.— Нам треба трохи олії. Так, олії, вати і... більше нічого. Що сталося, питаєте? Наступили на морського їжака.

Цього разу в двері постукав інший службовець з «Великого Національного». Молодий хлопець із запухлими від неспання очима.

— Ти сам із цим не впораєшся,— сказав слідчий, коли юнак вийшов і ключ у дверях знову повернувся двічі.

— Тобто ти візьмеш на себе цю операцію?

— Чому б ні? Скидай правий черевик і шкарпетку.

— Саме так мені сказав ваш шеф, учора ввечері.

— Цієї хвилини шеф нас не цікавить. Зараз запалю сірник і продезинфікую шпильку.

Той сів на ліжку, скинув правий черевик і шкарпетку.

— Ось побачиш, як любісінько вийдуть усі колючки, одна по одній. Тільки повернися до лампи, бо так світло б'є мені просто в очі.

Потім настали останні години ночі. В якийсь момент ми обидва відключилися. Як інакше це можна назвати? Ми вичерпали усі теми, і, природно, втома та неспання зробили нас мовчазними.

То ми сиділи на стільцях або ліжку, то міряли кроками кімнату, від стіни до стіни, то підходили до зачиненого вікна.

— Чого це ми задихаємося при зачиненому вікні?— сказав я і розчахнув стулки.

— Я це також хотів сказати, проте не наважувався.

— Чому? Треба було сказати. Ми почаділи від задухи, і тільки зараз мені спало на думку відчинити вікно.

— Там мряка! — зауважив він, висунувши руку надвір.

— Справді? Отже, Менеджерів прогноз виправдався. Тепер почнеться дощ.

— Уже пішов. Котра година? Мій годинник зупинився.

— За двадцять п'ята.

— З хвилини на хвилину з'явиться Менеджер.

— Не чекай його раніше п'ятої. Проте, справді, скоро ми знову будемо втрьох.

Ми обмінялися ще кількома незначущими словами, потім я захотів до туалету. Зачинив вікно і звелів йому стати біля дверей.

— Цей фокус мені відомий! Я стоятиму і співатиму державний гімн, як уже робив.

Спричинився до цього протяг. Повіяв вітер, і вікно кімнати розчинилося. Чи то воно добре не зачинилося, чи то слідчий погано його причинив. Головне, що з цим протягом хряпнули і зачинились двері туалету. До того моменту все було спокійно і добре, але тепер картина цілковито змінилася.

Коли *той* побачив, що вікно відчинилося, а двері туалету зачинилися і слідчий не може їх відчинити, він відчув, як вітер ніби потяг його до вікна. Одним стрибком вискочив на підвіконня і ступив на кар-

низ. Тільки б дістатися до службової драбини, і тоді агент служби безпеки уже не зможе перетяти йому шлях. Карниз був вузенький, і він просувався дуже обережно, тулячись до стіни. Він нічого не думав, та й навіщо було думати? Його вів уперед інстинкт порятунку.

Ну, а слідчий, тільки-но зачинились двері туалету, відчув себе, як вовк у пастці. Смикнув двері і зрозумів, що вони замкнулися. Смикнув ще раз — нічого не вийшло. Тоді навалився на двері всім тілом, і вони піддалися.

— Ти не втечеш! — гукнув він, виходячи в кімнату з револьвером у руці.

Але кімната була порожня. *Той,* звичайно, встиг вилізти на карниз. Світло в кімнаті — лампа на стелі та дві настінні — заважало йому роздивитися щось надворі. За якусь мить він погасив усі лампи. Хлопець із кафе «Спорт» був за три-чотири метри від вікна, на карнизі. Притиснувшись до стіни, він поволі просувався вперед. Тепер, коли в кімнаті не було світла, слідчий бачив його дуже добре. Дощ посилився і не давав *тому* просуватися швидше.

— Ти не втечеш, чуєш? — вдруге крикнув йому слідчий, злігши на підвіконня і націлюючись.

Тоді *той* зупинився і повільно обернувся до вікна. Серце його калатало. Гру він програв остаточно. Спроба утекти в останню мить не вдалася. Якби агент служби безпеки затримався в туалеті ще хоча б дві хвилини, він би встиг дістатись до службової драбини, блискавично спуститися вниз, вислизнути на вулицю і податися до вокзалу, а там заховатися серед порожніх вагонів або ще десь, куди привели б його доля та інстинкт. Поки встановить зв'язок з організацією. Але тепер було запізно, агент служби безпеки стояв на підвіконні за три метри, наставивши на нього пістолет: два дула — два маленькі кола, готові його вкусити, а він їх не вкусить. Вони вкусять його на смерть двома круглими зубками. Як йому втекти від двох маленьких кіл, що дивляться на нього, мов очі гіпнотизера, з триметрової відстані, і прип'яли його до карниза, до стіни. А внизу прірва завглибшки в сім поверхів.

— Тепер уже запізно! — сказав я йому не дуже голосно, щоб не розбудити «Великий Національний».

Мене не влаштовував галас, він би перешкоджав моїм діям. Я кинув оком на годинник. За десять п'ята чи щось таке. Якщо прийде зараз Менеджер, він підніметься по службовій драбині і перетне йому шлях. Або вийде з вікна іншої кімнати. Або скличе обслугу готелю, і вони розтягнуть унизу сітку. Атож, якщо з'явиться Менеджер, ми удвох напевно схопимо його.

Він балансував на двадцятип'ятисантиметровому карнизі, мов акробат на канаті, на висоті сьомого поверху, і не знав, що робити далі. Добиратися до службової драбини тепер не мало сенсу. Агент служби безпеки не стане за ним гнатися, але вистрелить у нього. І він не схибить — це справжній ас у стрільбі з пістолета. А що в кімнаті темно, то він являє собою чудову мішень, стоячи на повен зріст, освітлений відблисками вокзальних вогнів. І чому він не спробував утекти раніше, під час їхньої унікальної прогулянки в місті, коли було більше надії на успіх? Чому зважився тільки в останню хвилину?

— Ти не втечеш, чуєш? — Глухий голос слідчого лунав наче з безодні, а він приклеївся до стіни і застиг нерухомо.

Чого він чекав? Чому не добирався до службової драбини? Це означало постріл. Постріл у ноги, щоб тільки його поранити. Але скільки можна простояти на карнизі в двадцять п'ять сантиметрів завширшки? Він ще чіплявся за стіну, але чи надовго? Під ним сім поверхів порожнечі, а на дні плити внутрішнього двору. Своєю спробою втекти він дав доказ, якого їм бракувало, якого вони, мабуть, і домагалися. Що ж тепер робити? Повернутися до кімнати? З таким доказом своєї причетності? Тепер він у їхніх руках, і вони намагатимуться витягти з нього все, що він знає про організацію. Допит у Центрі анітрохи не буде схожий на допит у службі безпеки їхнього міста. Отже, вихід один: кинутися в порожнечу з висоти в сім поверхів. Але він не знаходив у собі мужності заподіяти собі смерть.

На щастя, шеф замовив номер не на першому поверсі. Якби кімната була на першому поверсі, то при такому нещасливому випадку, коли двері туалету замкнулись і на кілька хвилин розлучили мене із затриманим, я б його тільки й бачив! Вистрибнув би на вулицю — і де б я його шукав уночі?! Тепер же я встиг прип'яти його на карнизі на відстані трьох метрів від мене. Ось він обміркує ситуацію і повернеться до моїх рук. А проте це страшенно важко — повернути його до кімнати. Він може оступитися або навмисне стрибнути вниз. Четвертий із справи «Туалетний папір» ковтнув ціаністий калій. А запідозрений — тепер уже злочинець, причетний до справи «Кафе «Спорт»,— може зробити стрибок у смерть. Треба поспішати. Зосередити всю свою увагу, щоб уникнути катастрофи наприкінці. Запідозрений перестав бути просто запідозреним, тепер я знаю, що він злочинець. План дав наслідки, геніальний План спрацював у ньому і дав доказ, якого нам бракувало, зізнання, яке інакше хтозна, чи ми одержали б. Треба зосередитися! В усякому разі, Менеджер з'явиться з хвилини на хвилину. Кімнату я замкнув, проте він зрозуміє, щó тут робиться, і або відімкне двері іншим ключем, або висадить їх, або прострелить замок. Це не проблема. Єдина проблема — не відходити мені від вікна, не спускати з нього очей ні на секунду, знайти спосіб повернути його в кімнату.

Його опанував страх, що він знову потрапить до їхніх рук і на нього чекатимуть такі випробування, яких він не витримає. Ні, він не хоче подарувати їм таку радість: знову мати його в своїх руках з печаттю провини, якою він сам себе позначив. Унизу під ним — безодня. Досить ступити з карниза, і через секунду — кінець його мукам. Двадцять п'ять сантиметрів — це ніщо. Проте не було сили зробити цей крок у смерть. На вокзалі паровоз почав маневри. Чи сам тільки паровоз, чи з вагонами? У темряві нічого не видно. Бачить він лише дві фари паровоза, два осяйні маленькі кола. У цю мить він згадує *її* груди, згадує *її* всю. «На поштамті?» — «Чому б ні?» — «Домовились! О сьомій годині в залі поштамту, перед віконечком «Міжнародні рекомендовані». Затуляє рукою очі, щоб не бачити більше фар паровоза, не бачити два маленькі кола її грудей. Бо надії для нього нема. Тож нехай скоріше станеться те, що однаково має статися! Він роздратує слідчого, щоб той утратив рівновагу і вистрелив. І порине він у безодню з кулею в грудях або в животі, і буде невідворотним його падіння.

Хай усе закінчиться тут, у внутрішньому дворі «Великого Національного».

— Вертайся до вікна, не треба акробатики. Я знаю тепер, що ти не «просто мирний громадянин», як ти казав, ти сам дав нам доказ своєї провини. Вертайся ж до вікна! — кажу я йому і дивлюся просто у вічі.

У якомусь номері «Великого Національного» задзеленчав будильник. Хтось лишив відчиненим вікно на внутрішній двір: чи постоялець, якому рано на роботу, чи службовець готелю, якому треба заступити на чергування.

— Не дивися так на мене, ти чуєш будильник, вертайся, поки все тихо, і ми не піднімемо нікого в готелі, не змушуй мене вдаватися до інших засобів. Ти знаєш, якщо я вистрелю в тебе й пораню ногу, ти не втримаєшся на карнизі, а під тобою провалля, ти не врятуєшся, як упадеш. Вертайся сюди, поволі!

Він ніби й не чує, щó я йому кажу, він дивиться на мене так, наче бачить не мене, а когось іншого, або щось інше за мною, далеко за обрієм, за обрієм, якого немає, бо за мною стіна, а в стіні двері № 717, незабаром постукає Менеджер, і тоді ми вдвох заблокуємо його на карнизі, і все закінчиться безславно для затриманого, який спробував утекти, ось він перед моїми очима, а я на підвіконні з револьвером у руці, висовуюся трохи й кажу йому:

— Тигр.

Це слово зненацька спало мені на думку, і я одразу ж його сказав.

— Тигр,— повторив я, а він подивився на мене ще відсутнішими очима.

Тоді я йому пояснюю:

— Тигр — це таємнича річка, яку ми так довго з тобою шукали. Чотири літери по вертикалі, річка, що «не тільки топить, а й пожирає».

І в ту мить, коли я йому нагадую про чотири літери по вертикалі, у той самий момент, коли я кажу і повторюю «тигр», у мені відбувається зсув, і я відчуваю, що розпадаюся, що потопаю, це коротке слово «тигр», яке я вимовив цілком бездумно і не передчуваючи наслідків, до яких воно призведе, це слово мало зв'язок з усім Планом, виконавцем якого я був, мало зв'язок із спектаклем, у якому я виступав проти *того*, слово «тигр» — це кінчик від клубка, за який я смикнув, і клубок став розкручуватись, це наче ріжок хустки, за який смикає фокусник і витягає безліч зв'язаних між собою кольорових хустинок; тільки-но я сказав «тигр», як усе ніби з'явилося переді мною в новому світлі, усе те, що ми пережили з ним від сьомої години вчорашнього ранку, коли вирушили з внутрішнього двору служби безпеки,— я не можу його зрадити, ні, не можу; якби він не вискочив у вікно й на карниз, якби в останній момент не зробив був стрибка-зізнання, якби я не зрозумів, що він має провину, якби все тривало так, як до того, коли утворився протяг і двері туалету замкнулися, тоді, може, не виникла б у мені ця тріщина, але тепер я знаю, що він причетний, він сам дав мені доказ своєї провини, це я домігся того, що він розколовся і сам видав інформацію, якої ми не мали і яку навряд чи коли одержали б; спектакль, у якому я грав стільки годин, закінчився повним успіхом, але я не можу його зрадити тепер, коли він зізнався, це я довів його до зізнання, це я вдавав, ніби маю почуття, ніби ставлюся до нього подружньому, ніби я людина і маю серце, це я надягав маску людини,

грав роль людини, і тепер мені відкрилося, що я не просто грав роль, що в мені справді збереглося щось людське, і я не можу зрадити його, не можу; ось він стоїть навпроти мене, і ми наче продовжуємо нашу прогулянку по місту, ми двоє; План спрацював з точністю хронометра, я доклав усіх зусиль для успіху Плану, цього досконалого Плану, але я не можу його зрадити, ми з ним одна компанія, ми двоє; ще один будильник розтинає тишу «Великого Національного», два чи три вікна освітлюються на шостому й на четвертому поверхах. Менеджер постукає у двері з хвилини на хвилину, але я не можу його зрадити; одна по одній проходять переді мною картини з нашої прогулянки в місті: перукарня «Щирість», зіткнення на вулиці, на яке ми витріщалися разом з іншими, вітрини, кафе «Поступ», двоє дівчат, поїздка на пляж, камінці, що ми кидали в море, змагаючись, чий далі пострибає, футбол із хлопчаками, луна-парк, «будинок таємниць» і наша пригода в ньому, повернення до «Великого Національного», олія, вата й шпилька, і як я нахилявся й витягував одну по одній їжакові колючки, кросворд, чотири літери по вертикалі, «Тигр» — так називається річка, яка «не лише топить, а й пожирає»,— ні, я не можу його зрадити, не можу.

— Тікай! — кажу я, дивлячись йому просто у вічі.

Він не озивається і не рушає з місця.

— Тікай! — кажу, погрожуючи йому пістолетом.

Він і далі дивиться на мене.

— Тікай! — кажу я втретє.

Він усе стоїть нерухомо, а Менеджер ось-ось з'явиться.

— Тікай! — кажу я знову.

План спрацював бездоганно, а потім, наче скорпіон, ужалив мене самого.

— Тікай! — кажу я йому.

Я цілюся в нього, хрипко свистить паровоз на станції, сіється мряка, я дивлюсь на нього, і він наче розчиняється в дощі, ні, не розчиняється, ось він на карнизі.

— Тікай! Тікай же, а то стрілятиму! — Я наказую, я благаю.

Більше чекати не можна. Менеджер уже стукає в двері, стукає, а я не відчиняю.

— Тікай!

Він не слухає і стоїть під дощем, я не можу його видати, а Менеджер уже гатить у двері кулаками, потім налягає на них усім тілом, двері поки що витримують.

— Тікай!

Менеджер стріляє в замок, двері піддаються, Менеджер заходить до кімнати і стоїть секунду на порозі з револьвером у руці.

— Тікай!

Я не можу зрадити його, наш План досконалий, але, як і «досконалий злочин» він виявився у чомусь недосконалим, ми все передбачили, кожну дрібницю, усе розрахували з математичною точністю, усе бездоганно виконали, але трапився один прорахунок, один прорахунок, далі я уже не встигаю думати, Менеджер свердлить мене очима, він не вірить тому, щó бачить, тому, щó чує, це я, слідчий служби безпеки, довірена особа Режиму, фанатик Режиму, це я кажу затриманому: «Тікай!» — і намагаюся допомогти йому втекти; Менеджер, напевне, не розуміє, що зі мною сталося, Режим уже не на першому місці в моїй свідомості, у моєму серці, а хлопець на карнизі — на першому; я і хлопець на карнизі — одна компанія, ми гуляли разом у місті, ми тепер разом у житті, нас пов'язує дещо, чого не врахувала служба

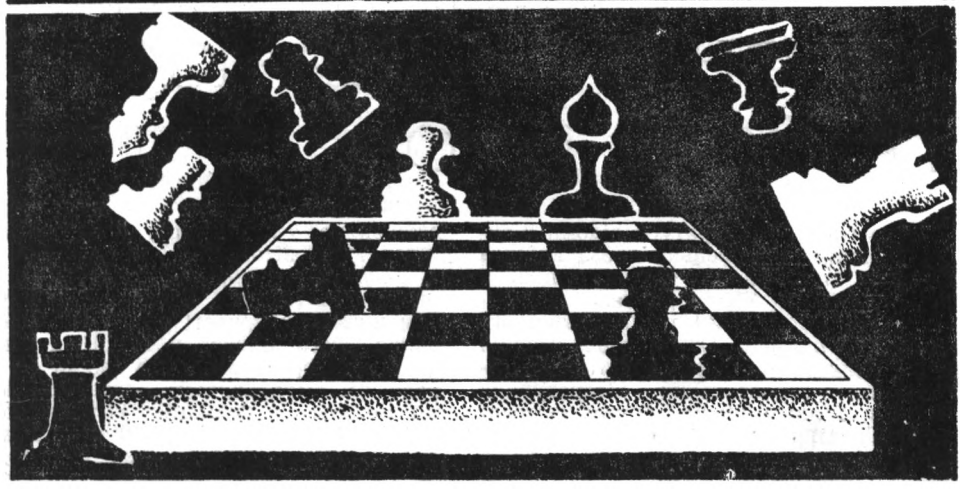

безпеки, у Плані є один прорахунок, у логіці Режиму є один прорахунок; ні, люди не поділяються на тих, хто з Режимом, і на тих, хто проти, це помилка, ми припустилися серйозного прорахунку, цей прорахунок — динаміт, який висадить нас у повітря, і я не можу зрадити його, ні, не можу, я знаю, я розумію, щó на мене чекає, але я його не зраджу, я не зраджу цієї людини, що дивиться на мене з відстані трьох метрів, учепившися за стіну, учепившися в мене; прорахунок таїться в усьому, що ми вважали за певне і непохитне, цей прорахунок десь тут навколо, прорахунок у нас самих.

— Тікай!

Він побачив, як Менеджер наставив револьвер на слідчого, як посунув від дверей до слідчого, погрозливо і водночас розгублено, як слідчий наставив свій револьвер на Менеджера, готовий стріляти, щоб перетяти йому шлях до вікна, як іще раз подивився на нього і знову оте *«Тікай!»* — і побачив, як Менеджер, наче впевнившись нарешті у тому, що сталося, вистрелив у слідчого і влучив у праву руку, револьвер слідчого впав додолу, бризнула кров, і лише тепер, коли він побачив, як слідчий зігнувся і захитався, лише тепер він збагнув, що не було пасткою те *«Тікай!»*, яке весь час повторював йому слідчий, лише тепер він збагнув, що воно було справжнім, оте *«Тікай!»*, і лише тепер інстинкт штовхнув його до слідчого — підбігти, затулити його своїм тілом, стати поруч як друг, і він ступив крок до вікна, ще один крок; Менеджер стоїть і цілиться в них обох, а дощ усе сіється, і карниз слизький, він спробував утриматися за стіну, але карниз слизький, слизький, і він встиг лише побачити, як летить йому назустріч внутрішній двір, як падають на нього великі квадратні плити, схожі на кросворд з горизонталями й вертикалями.

З новогрецької переклала
Тетяна ЧЕРНИШОВА

АНТОНІС САМАРАКІС ТА ЙОГО ГЕРОЇ

Хоча грецька література відома з сивої давнини, новогрецька проза вийшла на шлях самостійного розвитку лише у другій половині XX ст. До такої затримки спричинилися 400 років іноземного панування в Греції. Оттоманська імперія наче китайськими мурами відгороджувалася від європейських літературних впливів, і лише після другої світової війни Греції вдалося подолати фатальні наслідки багатовікової ізоляції й представити світові авторитетних прозаїків, що, посівши визначне місце в історії вітчизняної літератури, збагачують і літературу світову.

З-поміж прозаїків Греції яскраво вирізняється Антоніс Самаракіс. Свідченням цієї популярності є постійні перевидання його книжок у Греції, а також численні переклади його творів — передовсім «Прорахунку» — європейськими мовами. У Франції «Прорахунок» здобув першу премію 1970 року в жанрі детективу, його екранізовано, і фільм відзначений премією на фестивалі в Канні. У НДР, Угорщині, Англії,

Японії (двічі) знімалися телефільми за цим твором. Яким же шляхом ішов Самаракіс до літературного успіху?

Антоніс Самаракіс народився в Афінах 16 серпня 1919 р. в сім'ї дрібного службовця. Хлоцеві ще у дитячі роки доводиться працювати. В гімназії він вступив до прогресивної нелегальної організації молоді «Суспільна солідарність». Закінчивши школу 1935 р., юнак знайшов роботу в міністерстві праці, але покинув її на знак протесту після приходу до влади фашистського уряду Метаксаса. Коли на Грецію обрушилася війна, він був студентом юридичного факультету Афінського університету. Юнак став бійцем підпільної групи руху Опору. Фашисти вистежили його, заарештували, засудили до смерті, але йому вдалося втекти. До визволення Греції від гітлерівських загарбників у 1944 р. Самаракіс був підпільником.

Після війни він закінчив університет і влаштувався на роботу в Міжнародну організацію праці, що дало йому змогу подорожувати, побачити багато країн Європи, Африки, Північної та Південної Америки. Але його творчий об'єктив завжди сфокусований на Грецію, на її невідкладні проблеми.

Написав Самаракіс небагато, але кожне його оповідання (він працює переважно в малому жанрі) ставало літературною подією. Це пояснюється як тематикою, так і формою його творів. Від початку літературної діяльності в центрі уваги письменника перебуває «маленька людина», переважно—дрібний міський службовець. Цей образ з'явився в грецькій прозі ще в XIX ст. (Вікелас, Попадіамандіс) — і не без впливу російської класичної прози (Пушкін, Гоголь). Щемливе співчуття до маленької людини, гнівний протест проти кривд, яких завдають їй «сильні світу цього», теж були взяті від російської класики. Нове у підході Самаракіса до цієї теми — сатиричне викриття абсурдного і бездушного світу «сильних», що гноблять «маленьку людину».

Ось його маленьке оповідання «Потрібна надія» з однойменної першої збірки (1954). Змальовано ситуацію, природну для Греції, де чоловіки у вільний час, як правило, збираються в кав'ярнях, читають газети, обговорюють політичну ситуацію в світі. Так і герой цього оповідання, влаштувавшись біля вікна, ковтнув кави, запалив сигарету і заглибився в газету. Перед ним постав страшний світ, де падають бомби в Південно-Східній Азії і водночас «чарують вишуканими туалетами елегантні пані на вечірці в пана Х», де перекрикують одне одне «маленькі оголошення»: «Продається будинок», «Потрібна друкарська машинка», «Потрібна радіола», «Потрібен перський килим». Маленький чоловік біля вікна не витримує і пише до газети оголошення: «Потрібна надія»...

Вимога надії ще гостріше відчутна у «Сигналі небезпеки» (1959). Ще абсурднішою видається тут дріб'язкова метушня в дрібнобуржуазному містечку на тлі війни, голоду та безробіття. І ось невідомий розбиває вітрину кафе. За кілька днів розбито вітрину фешенебельного клубу. Відбувся напад на лікаря. Знайдено юнака з ножем у серці... Місто стривожилося. Поліція, приватні детективи марно розшукують «дракона» (грецький варіант Фантомаса). І нікому не спадає на думку, що лікар сам імітував напад на себе; що юнак — його найкращий приятель — сам заподіяв собі смерть. Якщо спершу лікар діяв імпульсивно, то зрештою він усвідомив: «Люди не мають права жити спокійно. Поки вони не заспокоїлися, існує надія. Хай живе Святий Неспокій, відповідальність кожної людини за те, що робиться в світі!» Не знаходячи ні в кого співчуття своїм думкам та тривогам, лікар зважується на ще один абсурдний вчинок: смикає стоп-кран швидкого поїзда, де опинився випадково. «Стоп-кран» і «сигнал небезпеки» по-грецькому називаються однаково. Маленька людина намагається покласти край бездумному, бездуховному животінню...

Ця тема знаходить дальший розвиток у наступній збірці оповідань «Я відмовляюся» (1961). Тут ми можемо зазирнути в минуле «маленької людини», котрій як повітря, як хліб, потрібна надія. Це покоління автора, що пройшло війну, що навчилося високої відповідальності за друзів, за свою країну, за весь світ. Для багатьох бійців Опору війна закінчилася монархо-фашистськими концтаборами. Вони вийшли звідти обкраденими і в особистому житті, і в громадських прагненнях. Ось ми бачимо літнього чоловіка в крамниці іграшок напередодні нового року. Продавщиці він пояснює, що має трьох хлопців і дівчинку й кожному щось треба покласти під ялинку. Дорогою ще купує квіти дружині. І лише, коли приходить додому, ми здогадуємося, що ні дітей, ні дружини в нього немає. Грецький читач розуміє причину його самотності. Між рядками оповідання «Така собі подія» прозирає молодість, змарнована війною й окупацією, а може, ще й концтаборами... Тож тепер непевність, відсутність сенсу, підпори, надії в житті.

Оповідання «Я відмовляюся» конкретно малює роки війни. Колишній учасник руху Опору, якого раніше заочно засудили до страти й товариші якого полягли в боротьбі з фашизмом, від-

чуває відповідальність за здійснення їхніх мрій «про свободу, про мир, про хліб». Проте в повоєнній Греції не знайти навіть роботи. Він утратив надію, душевну рівновагу і прийшов на берег річки, де минули його дитячі та партизанські роки,— прийшов, щоб укоротити собі життя. Але, заходячи у воду, він побачив юнака, що стрибнув, а може, впав у ту саму річку. І от самогубець, забувши про себе, робить усе, щоб урятувати юнака, який виявився робітником із сусіднього заводу. Герой оповідання раптово усвідомлює: поки він може бути корисний бодай одній людині, він має надію, має життєву мету. І мусить продовжити давню боротьбу, «щоб оновити цей світ, щоб люди зрештою здобули свободу, мир, хліб». І він іде геть від ріки, написавши на стіні якогось складу гасло Опору: «Я відмовляюся!».

В центральному своєму творі — «Прорахунку» — Самаракіс показує, що саме може спіткати Грецію, коли «Святий Неспокій» не врятує її від фашистського режиму. Роман написано 1965 року, за два роки до путчу «чорних полковників». Для боротьби проти демократичних сил таємна поліція використовувала новітні досягнення психології та техніки. Репресії посилювалися день у день. А проте «Прорахунок» наснажений надією на краще. Хоч герої роману гинуть, людяність торжествує. У витончено-жорстоких схемах та планах таємної поліції є прорахунок. Вона не враховує фактора людяності, солідарності, що змушує рятувати іншу людину ціною власного життя. «Чорним полковникам» не допомогли «наукові» розрахунки та плани репресій, бо вони не брали до уваги людяності. Коли повстали студенти Політехнічного інституту в Афінах, почуття солідарності змусило всю Грецію піти голіруч проти танків на захист своїх дітей. Повалення грецької хунти підтвердило точність художнього передбачення Самаракіса.

Збірник оповідань «Паспорт», який з'явився 1973 р., напередодні повалення хунти, є своєрідною епітафією минулій добі «чорних полковників».

Західні критики схильні бачити в творчій манері грецького прозаїка впливи то Ф. Кафки, то Е. Хемінгуея; чимало пишуть і про його надзвичайну кінематографічність. Ми могли б додати, що в його прозі не менше відчутний «сміх крізь сльози» Гоголя, людяність всієї російської літератури, зокрема Чехова, на якого Самаракіс спирається, якого щедро цитує в «Прорахунку». Звичайно, твори Самаракіса не могли б з'явитися раніше від «епохи Чарлі Чапліна» з його кінобоpотьбою в ім'я «маленької людини». Але поза цими очевидними впливами Самаракіс має багато свого, і притому дуже грецького. Скерованість письменника на людину змушує нас згадати Софокла з його «гімном людині». А втім, на відміну від античних попередників, Самаракіс виводить своїми персонажами не уславлених героїв, не міфічні істоти, а звичайну сучасну людину, і показує ту її кризову мить, коли вона виростає в героя. Самаракіс і манерою письма нагадує більше драматургів, ніж новелістів. Драматургічність його особливо наочна в «Прорахунку», де персонажі відверто грають ролі: слідчий — людини з почуттями, а заарештований — «сумирного ягнятка». Самаракіс відмовляється від надміру описів. Весь його текст — це, власне, система діалогів і внутрішніх монологів дійових осіб. Авторські зауваження не виходять за межі театральних ремарок.

А. Самаракіс не належить до комуністичної партії, але в переломні моменти в історії Греції виступає на боці комуністів. Так, за часів окупації, він брав участь у комуністичному русі Опору, на останніх парламентських виборах голосував за комуністів.

У 1965 р. в інтерв'ю кореспондентам іноземних газет і в грецькій пресі письменник вимагав легалізації компартії та амністії політичних в'язнів; за часів хунти 1967—1974 рр. зазнавав утисків і боровся проти фашистського уряду разом із комуністами; нарешті, 1978 року надіслав палкі привітання X з'їздові Компартії Греції. Тепер разом із комуністами Самаракіс продовжує боротьбу за «свободу, мир, хліб».

Тетяна ЧЕРНИШОВА

АТТІЛА ЙОЖЕФ

ЗНАЙОМТЕСЬ

Це Лідочки молодший брат,
далекий пагонець Батия;
він хлібу чорному був рад,
про синю ковдру і не мріяв.

За вірші смерть йому у дар
пуд бобу зварить ще й доложить.
Гей, буржуа! Гей, пролетар! —
Це я, поет Аттіла Йожеф.

МАМА

Цей тиждень я чогось до мами
весь час вертаюся думками, —
як то, бувало, на горище
вона прання в корзині ричить.

А я, хлоп'я, пряме на вдачу,
аж тупочу було та плачу:
хай кине геть чужу білизну,
синка нехай в корзину візьме.

Ні слова, ні півслова мати,
бере, розвішує ті шмати;
прання вилискує, лопоче,
шамшить, вітрилиться, тріпоче.

Тепер би я... Та вже не вернеш.
Тепер я бачу її велич:
прибравши хмари під косинку,
вона розводить в небі синьку.

ЩИРИМ СЕРЦЕМ

Ані роду, ні родини,
ані бога, ні вітчизни,
ні колиски, ні китайки,
ні цілунків, ні коханки.

Третій день натощака,
та і далі те ж чека.
Двадцять літ своїх я вам,
коли хочете, продам.

Хтось та піде на цей торг,
як не люди, то сам чорт.
Щирим серцем — ой ду-ду! —
в розбишаки я піду.

Як піймають, то повісять,
в святу землю мене вмісять.
Хай труйзіллям проросте
моє серце золоте...

СМУТОК

Гнав я оленем прудким,
смуток лагідний в очах.
А за серцем за моїм
сто зголоджених вовчаг.

Роги й пароги роняв —
на гіллі он-о висять...
Скоро сам я з оленя
в вовка перекинуся.

Буде з мене сіроман
ходом і подобою;
між братів я не тума —
усміхатись пробую.

Чую зови олениць,
очі млою повняться,
а на плечі пада ниць
листя із шовковиці.

СВІДОМІСТЬ

I

Рань землю й небо розхиля;
дня світле й лагідне провістя
дітей і кузьок звеселя,
що висипали в передмістя.
Даль осяйна така і чиста,
мла ледве мріє віддаля...
Вночі метеликами листя
понасідало на гілля.

II

Було, що сни ішли підряд
червоні, сині, жовті — барвні,
і думалось: оце то лад,
де місце є й пилинці марній.
Та зблякли ті видіння гарні,
бо світ залізний — рад не рад...
Вдень в серці місяць блима
хмарний,
вночі вирує сонцепад.

III

Я схуд, на хлібові сидівши,
а серед шушвалі й пролаз
шкода шукати щось певніше
за карти випадковий тас.
Жирок боків мені не пас,
синок душі мені не тішив —
в хаті й надворі водноразу
найкращий кіт не вловить миші.

IV

Цей світ порубано на дрова,
не стос, а купа, як на те,
і кожне кожного до слова
тут давить, тисне, мне і тре
детерміновано й дійово.
Чого нема — зросте казково,
що буде — буйно розцвіте,
що є — згниє обов'язково.

V

Я на товарній причаївсь,
до пня туливсь, мов тиші кусень.
Густий бур'ян довкола ріс,
в рот лоскотав мене і в вуси.
За сторожем я стежить мусив,
що тінь його якось навкіс
ламалася з платформи брусів
на вугілля росистий блиск.

VI

В тобі самім твої страждання,
поза тобою їх резон.
Цей світ — твоя пекуча рана,
що душу кидає в огонь.
Поки бунтуєш — раб-рабом;
настане воля та жадана,
як до будованих хоро́м
не пустиш дармовиса-пана.

VII

З-під вечора я зір послав
у неба мерехку зубчатку:
верстат минулого там ткав
ясний закон з ниток випадку.
Та постеріг я неполадку
крізь снів моїх імлистий плав:
не все ішло в тканині гладко,
там десь пробіл, а там провал.

VIII

Пробило північ. Мир і лад.
Вертайся на юнацькі броди,
чи між цементних цих громад
шукай хоч крихітку свободи.
Та на мовчазнім небозводі
сузір'я Воза і Плеяд
блищать, байдужі та холодні,
подібно до тюремних грат.

IX

Заліза плач і сміх дощу
я чув не раз в свою бездомність.
Минуле тріснуло — я чув,
і мрії кануть в невідомість:
любити можу я натомість,
хоч під вагою аж пищу!
Невже, о золота́ свідомість,
тебе на зброю я пущу?

X

Дорослий тільки той по суті,
хто серцем круглий сирота,
хто зна, що лиш додатком куцим
до смерті додано життя,
той, хто його, як час спита,
ладен щохвилі повернути,
той, хто за бога чи попа
собі й комусь не хоче бути.

XI

Я бачив щастя в півтора
центнери — лагідне й біляве:
по щільнім морогу двора
воно всміхалось кучеряво,
а потім плюх в калюжу прямо,
моргнуло, хрокнуло: «Ура!»
І досі бачу, як імлаво
в його щетині сонце гра.

XII

Живу при колії. Лічу
ті поїзди, що, невгомонні,
туди-сюди біжать, течуть,
вогнями світяться в віконні
Отак і дні в шаленім гоні
пітьму пронизують нічну,
а я у кожному вагоні
стою, і слухаю, й мовчу.

ВЕДМЕЖИЙ ТАНЕЦЬ

Танцюристий, волохатий,
ну та й ловкі ж круглі п'яти!
— Ти куди, Мишко, чап-чап?
— Не до кого, до дівчат!
Брумма, брумма, бруммадза.

В мене славна кожушина,
пазурами сам і шив я —
з вовка, з білки, із бобра,
із собаки, із тхора.
Брумма, брумма, бруммадза.

Скільки перлів перекидав,
поки зуби гарні вибрав...
Де дітей аж дев'ять душ,
там і ждуть мене чимдуж.
Брумма, брумма, бруммадза.

Я навмисне йду помалу —
хай мене змалює маляр;
із бабиних френзлів
хай наробить пензлів.
Брумма, брумма, бруммадза.

Гордий дука дукачами,
він ночує з брязкачами.
Не скарбами горді ми —
пазурами гострими.
Брумма, брумма, бруммадза.

Хай щось мідне, а чи срібне
у тарілку мені стрибне!
А рука в того осла
до кишені приросла.
Брумма, брумма, бруммадза.

Не дивіться, як не мило,
хто не платить, той бурмило.
В кого змерзли ноги,
хай погріє в гробі...
Брумма, брумма, бруммадза.

СЬОМИЙ

Хочеш жити, як годиться,
мусиш сім разів родиться!
Раз в огні, на пожарині,
раз на річці, на крижині,
раз між блазнів у дурдомі,
раз у полі, на соломі,
раз у церкві у цвинтарній,
раз між свиньми у свинарні,
Вже шестірко рот деруть,
а ти собі сьомий будь!

Як тебе притисне ворог,
сім вас є, бійців бадьорих.
Тільки ж той десь на роботі,
той шабашить по суботі,
той шкільним віддався лавам,
той десь плава самоплавом,
той славетний чийсь нащадок,
той сім'ї кладе початок.
Хай вони хто верть, хто круть,
а ти собі сьомий будь!

Як прийдеться закохатись,
сім вас буде женихатись.
Той за усміх вріжé серця,
той задарма напасеться,
той співає вокалізи,
той за пазуху вже лізе,
той розстібує петельки,
той хапає за бретельки...
Хай шість мух на мед гудуть,
а ти собі сьомий будь!

Хоч віршами вийти в люди —
сім поетів хай вас буде.
Той село вбира в колони,
той ізроду ходить сонний,
той літає понад хмари,
той глаголом снить і марить,
хто свою рятує душу,
хто пацючу поре тушу...
Хто герой, хто каламуть —
а ти собі сьомий будь!

Як не бреше нам Писання,
смерть усім сімом та сама.
Хто молочне смокче вим'я,
хто не ївши чуха тім'я,
хто жбурля пусту посуду,
хто життя дає для люду,
хто гарує і рве пупа,
хто на місяць вічми лупа, —
того дива не минуть.
І ти собі сьомий будь!

Я, МАБУТЬ, НАГЛО ПРОПАДУ

Я, мабуть, нагло пропаду,
як гине слід звіриний в дебрях.
Усе, що мав, я геть продув,
шкода виводить кредит-дебет.

Тільце дитяче зеленцем
дими їдкі мені зв'ялили.
Як гляну долі у лице,
туск на душі гірчить полинний.

Жага зарання й без пуття
мене вчепилась — приведеться ж!
Тепер мордує каяття:
було б зождати років десять.

Малим я маминих наук
не слухав, неслух, анітрішки,
а згодом, сирота-шпурлюк,
з учителя вже строїв смішки.

О юнь моя, зелений гай!
Гадалось, будеш ти вічиста...
Тепер тужи і наслухай,
як шелестить усохле листя.

ПОЕТИЧНЕ МИСТЕЦТВО

Так, я поет — та не цікавить
мене поезія така,
де в небо дибиться зірками
загониста нічна ріка.

Час точиться — немає впину,
минувся кашки й казки вік:
здуваючи небесну піну,
я п'ю терпкий реальний світ.

Потік чудовий — поринаймо!
То буйний рин, то тихий плин,
та все поєднується зграйно
у мудрий говір хвиль-хвилин.

Нехай там інші віршотворці
по лоб забрьохуються в твань,
хай імітують творчі корчі
натхнень, горінь і віщувань.

Шинки минаю новомодні,
до розуму — і вище — рвусь!
Не знизиться мій дух свободний
до пристосовництва лакуз.

Їж, пий, розмножуйся... Та ну ж бо!
Ти — міра всесвіту, затям!
Людино, не ставай на службу
гнобителям і їх властям.

Я щастя хочу — лиш без торгу.
А ні — хай трясця мене б'є,
в плямовану, безчільну морду
нехай хто хоч мені плює!

Я не заціплюсь, я горлатий!
На мене дивиться доба,
про мене думає оратай,
що ниву оре під хліба,

сприймають робітничі м'язи
мене між двох цупких напруг,
мене жде хлопець чорномазий
біля кіно, як давній друг.

Нехай там пруть орангутанги
проти моїх бунтарських рим,
та вже кружляють буйні танки,
пісень розлунюючи грім.

Ще ти, людино, недоросла,
та дійдеш зросту будь-що-будь!
Батьки твої — любов і розум —
тобі укажуть праву путь.

З угорської переклав
Микола ЛУКАШ

ВІД ПЕРЕКЛАДАЧА

АТТІЛА ЙОЖЕФ (1905—1937) — великий пролетарський поет, продовжувач поетичної місії Петефі та Аді. «Син вулиці й землі» (батько — робітник-миловар з Ференцвароша, передмістя Будапешта, мати — селянка, що приїхала до столиці наймичкувати). Рано осиротів.

Працював змалку: був пастухом, продавав воду в кінотеатрі, тягав вантажі на станції, розносив газети, плавав юнгою на кораблі; згодом учителював, служив у банку, давав приватні уроки, вів торговельну кореспонденцію, редагував...

Учився все життя: в початковій школі, в монастирському училищі (звідки його незабаром виключили), в гімназії, яку закінчив екстерном, а далі по університетах — у Сегеді, Відні, Парижі та Будапешті.

Боровся: подолавши юнацькі захоплення лівим радикалізмом та анархізмом, 1930 року вступив до підпільної тоді Комуністичної партії Угорщини, вів робітничі гуртки, виступав з публіцистичними статтями, готував страйки і — найголовніше! — творив революційну поезію, що закликала до боротьби проти хортистської диктатури, проти фашизму. Постійні злидні та нестатки, хвороби, особиста невлаштованість привели поета до самогубства.

Збірки А. Йожефа: «Прошак краси» (1922), «Не я кричу» (1925), «Ані роду, ні родини» (1929), «Пні корчуй і не скигли» (1931), «Ніч околиці» (1932), «Ведмежий танець» (1934), «Болить!» (1936). Писав також французькою мовою, перекладав французьких поетів (Війона, Аполлінера) Поезії А. Йожефа на українську мову перекладали М. Шаповал (1949) та Ю. Шкробинець (1970).

ІШТВАН ШИМОН

Лауреат премії ім. Кошута, двічі лауреат премії ім. Аттіли Йожефа, автор двадцяти поетичних збірок, «Історії угорської літератури», невтомний редактор журналу «Кортарш» («Сучасність»), Іштван Шімон (1926—1976) приніс у поезію світобачення землероба. Улюблені поетичні образи Шімона — яблуня, акація, абрикос, цвіт картоплі — поєднуються з об'ємними поняттями «батьківщина», «життя», «праця». Зворушлива, емоційно насичена поезія Шімона звернена до широкої аудиторії. Водночас він був майстром широких філософських узагальнень. Митець досконало володів формою сонета, в яку вкладав глибоко людський і народний зміст. Зміст його сонетів розкривається в русі почуттів, музиці слів, яка відкриває несподівану красу найпростіших речей.

ПРОЛІСКИ

Ще на узліссі в синій тіні
Лежить латками білий сніг,
Його у дні передвесінні
Вітрисько здужати не зміг.

Сніг і не знає у затишші,
Що в поле вже зібравсь орач.
А ген, на пагорбі-узвишші,
На зелені біліє плащ.

То ніжних пролісків навала
На нас іде, шумить в зелі.
Мій зір вони причарували
Красою-вродою землі.

Немов маленькі Прометеї,
Дарують нам вогонь вони.
Гойдаються понад землею.
На вітрі вісники весни.

День прогрівається поволі,
Мороз пройма нічну пітьму.
Не легка проліскова доля.
Я не запитую: чому?

Пізніше зілля все розквітне
І забуяє на очах.
Так знайте, проліски привітні:
Хтось мусить весну розпочать.

ЦВІТ КАРТОПЛІ

О, картопле, їжо мільйонів,
Кущ у білому, як сніг, цвіту!
В тихім затінку твоїх бутонів
В землю коренем проросту.
Груддя оранки до небокраю
Картопляний цвіт припорошив.
І злилась непишна зелень гаю
Із зеленим полум'ям кущів.
У спекоту літню, у посуху
Не шелесне листя на стеблі.
А вона, як атом той, —
прислухайсь —
Зріє бульба в глибині землі.
Як женуть вони у травні вгору!
Наче штурмом узяли город
Армії в зеленій уніформі,
Воїни без звань і нагород.

Глянь, як на розлогім картоплинні
Цвіт буяє і рясний такий —
На погонах — в офіцерськім чині —
Так яскраво світяться зірки.
Я тебе вітав би за статутом,
Вірна захиснице бідарів,
Жаль, не можу козирнуть
салютом, —
Голову кашкетом не прикрив.
А як згодом знімеш ти погони, —
Честь тобі віддам я за твій дух,
А земля у віхолі потоне, —
Я зніму в шанобі капелюх.
Будем разом згадувати літо
У ледь-ледь опалених хатах,
Скільки на картоплі було цвіту —
Зірочок солдатських на кущах.

ЯБЛУНІ

Зимою у кошулях легкокрилих
Цнотливі, та без цвіту до пори,
Шикуються вони в шеренгах білих,
І заєць не торкнеться до кори.

Вони краси одвічної таїни
Позамикали в схованках своїх.
Але весна, весна таки прилине
І чарівним ключем відімкне їх.

Тепло зігріє пальчики тичинкам,
При огорожі станемо за крок
І на шляху побачим крізь щілинки
Тьму-тьмущу білих росяних зірок.

Нічого ж не було з початку світу,
То черенок, то дичечка якась.
А там спадає біла злива квіту —
І зроджується яблуко нараз.

Коли уперш на землю підупалу
В долини й на горби їх рід прийшов,
Їм гріх солодкий люди приписали,
Якому назва давнішня — любов.

Чи не тому з ласкавою землею
Поріднені людиною сади.
І в'ються в гори, на горби змією
Розкішних яблунь тіняві ряди.

Хто їх зродив, того ніхто не знає,
І як сюди прибилися колись.
Але цвітіння яблунь зберігає
В душі принадну і чарівну вись.

Людина відійде, а світу цьому
Залишить в спадок яблуню рясну.
І яблука краса в красу огрому
Віллється — пам'ять про людську
красу.

Ген яблуні, що налились медами,
Стоять обабіч в'їжджених шляхів,
Мов за Дунаєм довгими рядами
Йдуть косарі просторами ланів.

Росою вмились яблука рум'яні,
Одвічно знадні, свіжі, запашні
(Хоча людині їх творці незнані,
Як невідомих авторів пісні).

РАПСОДІЯ ЧАСУ

1

Пора перехідна, без гроз і шалу,
Немов зими до неї не було:
Все в пізню осінь вепри потоптали,
Навкісними дощами геть знесло.

Світ насторожі. Лиш ховрах
зухвало,
Як перископ, спливає над зелом,
І ріжки знов склада слимак помалу,
Ще на тепло і зливи не зайшло.

Лиш не питався ялівець, як бути, —
У горб землі вчепився, як маля
У материнські обважнілі груди,
І начебто до світу промовля:
Відкиньте смуток, осідлайте час —
Він поспішає обігнати вас!

2

Він справді поспіша, і я не знаю,
Чи слід змагатися, чи варто жить.
З тих пір, як мати вже не піднімає,
Мій пульс почав мене будить.
Якщо рука, як автомат, вмикає
В оселі світло, — це коли на мить
До рідної домівки завітаю, —
З імли звучить: «Олію не паліть!»

Я квітну твоїм сміхом і неспинно
Дму в незгасимі білі язики,
Присів на ліжко, тішиться родина,
І відступає морок у кутки,

І струм бадьорості пройма
клітини —
Це вже сьогодні тільки рух руки.

3

Я бачив це, як на суху солому
Від сірника пучок вогню упав,
І в царство відьми полетів по тому
І над землею згубою помчав.

На кухні мати, ледь жива з утоми,
Стояла над вогнем, щоб не згасав,
А дід нашіптував щось невідоме
І пійло для худоби готував.

Поки зі столу брав, немов святиню,
Насущного засушені шматки,
Я міг збагнуть ледь чутне
шамотіння
І кожен рух старечої руки, —
Він так нам сповідався — а не
богу, —
Що сам би Гамлет зрікся монологу.

4

Учора випав сніг на землю чорну,
А я відчув: назавтра він зійде,
І знов ріллю весна теплом огорне,
І ялівець, як завжди, зацвіте.

Цвіте... І журавлине чути горно,
І навіть чути, як трава росте,
І синь співа жагуче, неповторно,
Полеглих плач встеляє сивий степ.

Дарма, коли полеглих. Якось в небо
Я задивився з царства пірамід, —
Ані хмаринки в ньому. Горе степу —
Світ не змінився за п'ять тисяч літ.

І знову пропонує час картину —
Він наставляє пастку на людину.

5

Я в час такий стояв у нічийому краї,
Неначе човен ткнувся у пісок.
Мов над проваллям острах серце
крає,
І супротивних повниться думок.

Де мертва хата і глухі сараї,
Я на рушницю сперсь, мов
на кілок, —
Живим хрестом вписавсь
у виднокраї
На цвинтарі народів і епох.

Я тайстру на поріг жбурнув з
відчаю, —
Хто виламав у хаті двері злісно?
І тут в моїй душі зродився крик...
Війна чи мир — хто в домі цім
хазяїн?
Поки війна над білим світом висне,
Ніхто мені не відповість довік.

6

Над наші грішні душі, над простори
В напрузі час володарем стає
І кожному дарує без розбору
Струмент якийсь і завдання дає.

Фагот вручив зозулі серед бору.
І визначив їй завдання своє.
Вона захриплим голосом бадьоро
Про день кончини кожному кує.

Ку-ку-ку-ку... Ану-мо, брате Пішто,
Злови віщунку і хвоста скрути.
Панове, жарти над старим облиште,
Зловити — що? А як її знайти?

І в пастці часу вже нема біди,
Коли відходять в інший світ діди.

7

Пора перехідна, без гроз і шалу,
Немов зими до неї не було.
Ховрах на лузі перископ зухвало
Підняв із глибини — прийшло
тепло.

— Чи більш кілець-років у бука
стало? —
Спитав у слимака й гризнув стебло,
На ріжках слимакових заблищало,
І слизом стовбур бука обтягло.

І поки покручів-кущів коріння,
Як діти в теплі материнські груди,
У пагорби впивалось безгомінні,
Нездатний швидкоплинний час
відчути,
Слимак одмовив сонно ховраху:
— Сам виваж, скільки пройдено
шляху.

З угорської переклали
Іван МЕГЕЛА та Петро ІВАНОВ

ЛАСЛО НАДЬ

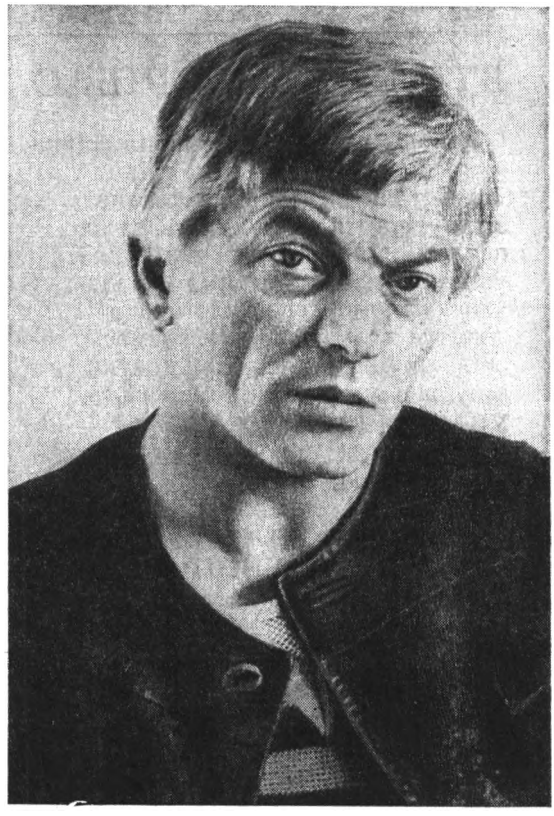

ПОРА НОВА НАДХОДИТЬ

Це весна. Я літери посію...
Що зійде? Серйознішаю в думах...

Може, я прикинусь артистично
Добрим звіром на широкім полі?
Або ще красунею в палаці?

То ж куди дійшов я? А нікуди!
О, нікуди? До нічого?
Власне, —
До сліпуче білого паперу.

І тремтить позавчорашня тиша.
Хто б дурний поцілувати плаху?
Хай плече торкається творіння!
Паровозе в веселковій шалі,
Пожени мене поперед себе.
Світ мені, вподоблений ягняті,
Знов і знов відродиться —
укотре? —
І Чумацьким Шляхом помандрує.
Визирнуть нові дорослі діти
Із колиски часу, мовби з моря.

ПОДАРУНОК

Я не згоден. Пробач. О, гадаєш,
уста мої
Не уміють снувати солодкі слова?
Оксамитове диво зіткав мій язик,
Що позаздрила навіть північна зоря
І свій спалах ясний пригасила
на мить.
Коли я — іще я, а в мені моя кров,
І якщо моє дихання знову моє, —
Диво-олень щедрівку тобі
протрубить,
Той, з гіллястими рогами олень-
поган.
А спокійно, притихшено скочу,
ввійду —
У прочинені вітром ворота твої
Підішлю, може, привид високий,
страшний.
З неба падало сонце в глибокі сніги,
Дивно олень дивився, немов
неживий,
Та кинджала до рогів йому
не в'яжу, —
Вже віддер я від люті своєї
печаль,
Лише пам'яті доброї шлю
медальйон,
На якому літа мої сущі в карбах.
І дві ружі обнімуться пізно вночі —
Гармонійно, життєво...
Навіялось це.
Моя усмішка — мов землетрус
неземний;
Я від лиха рятую обличчя своє.

З угорської переклав
Володимир ФЕДИНИШИНЕЦЬ

ВТІЛЕННЯ У СРІБЛО

Ось нашу срібну маску наша срібна
рука відсуне і повалить сніг
нехай і снігом дихають коханці
зітхнувши ми звертаємось до висі
псалом здіймають вітряки крилаті
укрите сріблом ціле місто зради
уже світло-рожева куля мозку
допитує вслухаючись у космос
сніжинку кожну й додає докупи
в кубічні метри білий снігопад
УВАГА Й ЩЕ УВАГА
ЗАСТЕРІГАЄМО КОХАНЦІВ
НА ГЛУМ НЕ БРАТИ СИМВОЛИ
СВОЇ
ЇХ ПУСТОЩІ ТО СУЩЕ
МАРНОТРАТСТВО
ДАВНО ЧУЖЕ СУЧАСНОСТІ
УВАГА

Поглянь униз на зони інтересів
там велетні-ведмедики з броні
кульки внутрі стандартні та дрібні
і в кожному по тридцять срібних
рівно
о лучники мої де клятва клятва
гей не облишмо діло снігом вітром
північним свистом сміливо
жбурнімо
у вікна світу сміливо не німо
у вицвілі перетинки сумління
ура нехай сніжаться рясно нерви
повередуй зі мною й ти гриваню
пустімо зливу співу скіфські стріли
вогнеязикі із площин ефіру
де струнам браття нігті й очі де
слугують вірно сідла та шоломи
і лють — великий князь
на скакуні —
і варварський і чистий наче сніг
вже срібна музика зірвалась
не замкнеш
її ніяк у сейф вогнетривкий
не рине кров як дикий снігопад
УВАГА Й ЩЕ УВАГА
ЗВЕРТАЄМО УВАГУ
МЕШКАНЦІВ УСІХ
З'ЯВЛЯЙТЕСЯ НА СНІГОВІ
РОБОТИ
НА БИТВУ ПРОТИ СНІГОВИХ
БИКІВ
БО ВЖЕ ВОНИ ДОРОГУ
ЗАСТУПИЛИ
СНУЮТЬ РЕВУТЬ НА ПЛОЩАХ
І МОСТАХ
СЛІПЛЯТЬ НАМ ОЧІ НЕ МИНЕМ
АВАРІЙ
УВАГА Й ЩЕ УВАГА

Не підемо з високої вітчизни
не кинем біле серце снігопаду
й коловороту колесо предивне
нікому тут ніхто не сплющить
скронь
немає сліду крові на кордонах
сюди нас доля через силу гнала
це ми створили ідеально чисто
і тут при ватрі табірній і кровній
гогочемо регочемо й хоч ниць
вже срібновуст цілунками болів
а срібнорук кедровим
паном-жбаном
вже наша постать кована біліла
сорочкою із льоноцвіту й час
настала вже година водопілля
час пахощів од паленого цукру
і смажених горіхів і пора
в альтанці-плоті з макового цвіту
по-варварськи хай пнеться тятива
хай з жаром яро сипле снігопад
УВАГА Й ЩЕ УВАГА
ЗВЕРТАЄМО УВАГУ
МЕШКАНЦІВ УСІХ
ІЗ СКІФСЬКИХ ЗНАХІДОК
ЩО ВИЗНАНІ ЗА СКАРБ
НАЦІОНАЛЬНИЙ
ФІГУРИ ДВІ ЖІНОЧА
Й ЧОЛОВІЧА
ІЩЕ ДО СНІГОПАДУ ЗНИКЛИ
У НИХ ОБЛИЧЧЯ СРІБНІ
Й РУКИ СРІБНІ
ТОЧНІСІНЬКО З РУХОМИХ
ЕПІЦЕНТРІВ
ЗАВ'ЮГИ СНІГОВОЇ ДЕСЬ
ВИСОКО
НАД НАШЕЮ СТОЛИЦЕЮ
ВОНИ
СПІВАЮТЬ ГІМН ВИСОКА
НАГОРОДА
УСІМ ХТО ЇХ ЗНЕСЕ НА ЗЕМЛЮ
В ПУТАХ
ДОЗВОЛЕНО ЗАСТОСУВАТИ
ЗБРОЮ
УВАГА Й ЩЕ УВАГА
ДОЗВОЛЕНО ЗАСТОСУВАТИ
ЗБРОЮ.

З угорської переклав
Юрій ШКРОБИНЕЦЬ

ПОЕЗІЯ ЛАСЛО НАДЯ

Ласло Надь належав до покоління, що починало свій творчий шлях після визволення Угорщини від фашистської неволі. Народна демократія відкрила перед ним широкий шлях духовного зростання.

Поетична школа Аттіли Йожефа, великого угорського пролетарського поета, прищепила йому смак до карбованих форм суворої лаконічної поезії, збагатила почуттям громадського обов'язку перед суспільством.

* * *

Ласло Надь народився 17 липня 1925 року у маленькому Фелшеісказі. Середню освіту здобув у сусідньому містечку Папі, в тому самому старовинному ліцеї, де свого часу навчалися Шандор Петефі та Мор Йокаї.

1946 року з'явилися друком його перші вірші. Того самого року він переїхав до Будапешта й поселився в одному із відкритих народною владою гуртожитків для селянської та робітничої молоді. Навчаючись на філологічному факультеті університету, одночасно Ласло Надь відвідував лекції в Інституті образотворчого мистецтва та Інституті прикладного мистецтва. 1949 року молодого поета послали до Народної Республіки Болгарії, де він протягом трьох років вивчав болгарську народну поетичну творчість. Водночас він плідно працює на поетичній ниві й швидко здобуває широку популярність у себе на батьківщині. Він став першим лауреатом премії імені Аттіли Йожефа (1950).

Повернувшись 1952 року з навчання в Болгарії, Ласло Надь очолив дитячий журнал «Кішдобош», а з 1959 року працював у редакції літературно-політичного тижневика «Елет еш іродалом».

1966 року Ласло Надя нагороджено премією імені Кошута — найвищою державною відзнакою в галузі літератури Угорської Народної Республіки. Останню свою збірку під назвою «Прийдуть за мною дзвони» він підготував до друку в 1977 році. Помер Ласло Надь 30 січня 1978 року.

Посмертне видання поетичних творів Ласло Надя «Вірші та поетичні переклади» вийшло в трьох великих томах 1978 року. До них увійшли вірші, поеми та художні переклади, створені в 1944—1977 рр.

Завдяки його невтомній перекладацькій діяльності угорська література збагатилася перекладами найкращих зразків болгарської поезії: крім болгарських народних пісень та балад, Ласло Надь перекладав вірші Х. Ботева, П. Яворова, Г. Мілева, А. Дилчева, Н. Вапцарова, П. Матева, Г. Джагарова та Л. Левчева. Він перекладав також твори поетів давньокитайських, іспанських (Р. Хіменеса, Ф. Гарсіа Лорку), англомовних (В. Блейка, Р. Бернса, У. Б. Йтса, Ділана Томаса), французьких (А Рембо, Г. Аполлінера, А. Френо), американських, німецьких, югославських, румунських, польських, російських та українських (В. Жуковського, О. Пушкіна, О. Блока, С. Єсеніна, В. Симоненка, І. Драча та ін.).

За кордоном твори Ласло Надя виходили окремими виданнями та в антологіях болгарською, російською, румунською, німецькою й англійською мовами.

Для творів Ласло Надя характерна сувора організація вірша й тісний зв'язок з реальною дійсністю. В усіх його віршах бринять музичні мотиви, карбовані ритми. Завдяки цьому його поезія справляє великий емоційний вплив на читача.

Поетичний світ Ласло Надя — це земля й людина, радість і сум, традиція і нові звичаї. Впливи угорської народної поезії доповнювалися впливом Аттіли Йожефа.

Деже Тот, заступник міністра культури Угорщини, так пише про Ласло Надя: «Його творчість — творчість вихідця із селянської маси — була нерозривно пов'язана із соціалізмом».

На думку Д. Тота, поетична еволюція Ласло Надя «є промовистим свідченням того, що багатство внутрішнього світу особистості є не тільки далекою метою, а й реальним результатом соціалізму... Моральна чистота його віршів народжена соціалізмом, що вимагає від митця повної щирості та чесності».

Ласло Надь «ніколи не сумнівався в неминучості остаточної перемоги соціалізму». Ця віра й визначила довершену гармонію його поезії, особливо — другої половини творчого шляху.

Лайош М. ТАКАЧ

Дебрецен

З угорської переклав
Сергій ПАНЬКО

Стаття написана для «Всесвіту».

ЖУЖА РАБ

СПОВІДЬ ПЕРЕКЛАДАЧА

Чужі голоси дарувала власному слову,
Здається, всюди була — від Землі до Місяця...
Сто облич зберігаю на дні найглибшого схову,
Сто шляхів проходжу, не рушаючи з місця.

Полиновим сріблом вже не раз перейшла я,
Табуни скіфські полишаючи за собою.
До сьогодні слух мені немилосердно крає
Стогін волзьких бурлаків, наче стогін прибою.

Білий сніг мені хуга під ноги кидала чемно,
І тривожний подзвін протинав мій світ, мов зигзиця.
Рятували мене ченці вірменські таємно,
І поїла мене стара камінна криниця.

Стільки молодість бачила!
Все сплелося, наче коріння:
Боги древньої Індії в тисячолітнім танці,
Духи Махабхарати — владарі нетлінні...
Втім — не можні владарі ще, а щедрі коханці!

В монастир ховали мене — відпертись несила;
Танцювала я там безсоромно — кляла їх палко.
За ланцюг, у кригу закутий, мене водила
І тягла за собою сумна каторжанська валка.

Трубадурову пісню під готичним замком співаю
І русяві кучері на плечі струшую гордо...
А наступного ранку вже в Гренаді була я,
І задуха оливок тисла мене за горло.

Із татарського лука стріла в мене попала,
Жорстокий напасник волочив мене за волосся.
У дзвінкому затінку пагод мене приспала
Вузькоокого хлопчика сопілка тонкоголоса.

Я селян голодних закликала стати до бою.
Замерзав мій голос, перехоплений вітром лютим.
Я ставала до битви, щоб не бути рабою;
Кам'янів мій голос в надії тій і в жалю тім.

Власний голос мій зник.
До історії в пил всотався.
Між відлунь предковічних заблукав безсило.
Між берез він згубився, між літаків злітався,
В льодоходах Неви я голос свій загубила.

Вже минає літо.
Серцем слухаю втому.
В прохолоді ранків, у жовтім листку на вітті.
В чому ж я залишаюся? Як перебуду в цьому?
Де той знак, що лишу я; де слід мій на білім світі?!

ЧОТИРИ ЛІРИЧНІ МОНОЛОГИ

* * *

Мої стіни — майже прозорі,
А літа мої — хвилі в морі.
Пори року мигтять, мов зорі,
Мої люстра ж — від люті хворі.

Що ж — посушливі дні минули.
Повінь літ осадила мули.
В майбуття іду крізь минуле,
І всі страхи в мені поснули.

Всім тривогам я ціну знаю,
Знаю шлях до пекла й до раю.
Я сама себе сповідаю,
Бо і смуток в житті й мета є.

* * *

Я хотіла затишку — він тобі, мов розпечена кліть.
Стала каменем у руці твоїй хлібина моя.
Ти замкнув мою долю — вона гірко болить,
Бо самотна я.
...Часом бачу кохання, що було колись молодим:
Йде крізь осінь воно,
мов сліпий,
що згубив свій дім.

* * *

Дзвін дощу сховав мене в прозорих струмках,
Зівсебіч землю цю вода омива.
Всі мої записки пливуть в розбитих пляшках
І стають водою розчинені в ній слова.
Я знімаю з гілки, тамуючи власний страх,
Білу хустку, якою на поміч кликала вас.
Пов'яжуся нею.
Нехай на мокрих вітрах
Онімілі, мов риби,
слова линуть крізь час.

* * *

Твоїм сонцем шорстким відпрасовано щоки мені.
Ятаганний твій місяць
ночам перетяв моїм лік.
Твою пісню зачувши, у море ввійду.
І на дні
Віднайду камінець, у якому застигнув твій лик.
Камінець той — мій час, що за хвилями ген промина.
Радість, їдучи верхи, повз мій вигарцьовує дім.
Кров'ю квіти спливли — наче голови хтось їм стина,
Ще й вогонь твого співу тьмянішає в смутку лихім.
Двері в будень зі свята — неначе у зиму з весни.
Прочиню їх — немов до твоїх увіллюся світів.
Ще раз шаблею-місяцем
над верховіттям змахни,
Щоб на мертвих гілках іней піснею затріпотів.
Твоїм сонцем пропечено й сповнено всі мої дні,
Твій півмісяць турецький у небі, немов ятаган.
В день новий увіходжу — і пісня твоя при мені.
Твої квіти щоранку в духмяний беруть мене бран.
Ти десь поруч —
але невловимо —
неначе у сні...

Переклав Віталій КОРОТИЧ

Сади Жужі Раб

Жужа Раб живе на горі, в Буді, займаючи другий поверх старого цегляного будинку. Слив з високих дерев у саду під верандою ніхто не збирає, і кожної осені найстійкіші з них прикипають зморшкуватими чорними кульками до безлистих гілок; довгастенькі сливи, що в нас звуться «угорками». Жужа Раб б'є кулачком по стовбуру, але він — потужний і древній — майже не відчуває поштовхів; чорні кульки лишаються на своїх місцях. «В саду мого дитинства була така самісінька слива, — згадує Жужа. — Батько викладав у гімназії латину й грецьку, але разом з любов'ю до класичного прищеплював нам з братом любов до цілком сучасного світу, що вирував довкола. І до садів також; де б я не бувала — завжди тужила за своїм садом, за стежкою до нього, за сливами в ньому...» Згадую, як на початку шістдесятих років ми зустрілися з Жужею в Києві, а вона казала й тоді, що Київ — наче зібрані докупи сади її молодості, — вона може навіть дерева пізнати. Згодом я зустрічав Жужу Раб у Москві, в Баку, в Будапешті; ми вже давно приятелювали і не раз розмовляли з нею про людей, які повинні зробити світ дружнішим і ліпшим — насаджувати в ньому нові сади; приносити нові поезії до саду людської мудрості. «Тема саду, метафора саду пісень дуже звична в східній поезії від найдавніших часів. Може, це в мені поклик предків? Адже прийшли ми колись з-за Уралу, з Азії. Ми, угорці, любимо повторювати, що ми такі європейці, далі нікуди — ще й в самісінькому центрі Європи

живемо. Але, як пам'ять про довгий прадідівський шлях, несемо в долях чимало; навіть зовні — погляньте, які ми вилицюваті...»

Жужа — дуже іронічна, гостро мисляча, дотепна в суперечках і в ставленні до себе самої. Те, що вона встигла зробити, Жужа Раб пояснює спадковістю, родинними традиціями, обставинами історії, — лиш не почали б її привселюдно і серйозно розхвалювати,— а хвалити ж є за що. Провідна перекладачка радянської поезії (та й прози переклала чимало), письменниця натхненно працює в Угорщині для інтернаціональної справи, вбачаючи в служінні їй свій обов'язок, а не підставу для вирізнень та відзначень. Хоча відзнак у неї чимало — між ними й радянський орден «Знак Пошани», премія імені Максима Горького, присуджена Спілкою письменників СРСР. Жужа Раб до того ж — один з найсолідніших оригінальних поетів у народній Угорщині; дві великі бронзові медалі республіканських премій лежать у неї на стелажі (угорські літературні премії означаються медалями настільними, а не нагрудними — щоб лежали біля письмового столу й нагадували про добутий в творчості рівень; для чого ж вони ще?). Жужа Раб дуже скромна; лише гортаючи стоси книг, перекладених нею, розумієш, скільки ця жінка встигла. Пушкін, Лермонтов, Фет, Тютчев, Блок, Єсенін — це лише частина перекладеного з російської класики. А з сучасної радянської поезії! Перелічую лише декого, за реєстрами пам'яті: Казакова, Винокуров, Левітанський, Самойлов, Євтушенко, Чаклайс, брати Чіладзе, Нійт, Окуджава, Руммо, Шесталов, Роберт Рождественський, Сулейменов, Вознесенський... З української — крім сучасних поезій — Жужа Раб переклала й видала рідною мовою те, чого до неї не перекладав ніхто: народні думи та історичні пісні! За складністю сама лише ця робота подвигові подібна. Але ж — крім поезії — Жужа Раб принесла угорським читачам «Прапороносці» й «Циклон» Олеся Гончара, «Кров людська — не водиця» Михайла Стельмаха...

При цьому, розуміючи відповідальність і складність, покладені на неї ще й таким багатомовним та багатотрадиційним авторським колом, Жужа Раб прагне явити співвітчизникам усю неповторність кожного з перекладених нею авторів і кожного твору. Вона невпинно вчиться, читає кількома мовами одразу; запитує, цікавиться, заглиблюється у словники. В одному з недавніх інтерв'ю перекладачка пояснює: «Потрібно добре знати угорську народну мову і перейнятися відчуттям мови іншого народу. Треба дуже пильно стежити, щоб перекладені вірші не стали трансільванською народною баладою, піснею свинопасів області Шомодь чи приспівками пастухів з Кішкуна. Точніше, вони мають бути всім цим разом узятим, але ще в них має лунати своєрідний голос того народу, чиєю мовою в оригіналі було створено ті вірші». Дуже різко виступаючи проти всіх перекладацьких фальсифікатів, Жужа Раб уточнює в іншому місці того ж інтерв'ю: «Ми не маємо права зводити автора віршів у вище звання, він має лишатись на тому ж місці, яке сам для себе здобув. Ми не маємо права звищувати сержантів у генерали, точнісінько так, як знижувати в званні полковника до рядового...» Відповідальність — сувора й точна — завжди з нею.

Мила, гарна, розумна жінка — вона зовсім не бажає переповнити вас розумінням свого подвижництва — просто збагачує сад рідної культури, плоди там дозрівають для всіх людей, як у власному її саду на будапештській горі. Це — обов'язок: перед пам'яттю про батька, перед народом, перед поезією, врешті-решт. Вона почала вивчати російську — а згодом інші слов'янські мови — у рік визволення. В 1946-му вступила на філологічний факультет Будапештського університету; публікувати переклади почала іще в студентські літа. «Коли прийшла Червона Армія, в нашому домі оселився генерал. Ми розуміли, що йде війна, що так треба, і не заперечували. Та генерал запрошував нас до чаю, вчив мене російської мови, а коли Червона Армія пішла наступати далі, відзвітував нам за кожну тарілочку й кожен стілець, якими користувався, живучи в нас. Солдати все розставили по місцях. Нас вразили ті порядність і дружність — таких генералів і таких солдатів бачити не доводилось; тим більше, що генерал залишив на згадку томики російської прози...» (Можна було б тут оповісти, як Жужа, вже ставши відомим поетом, вперто шукала і таки знайшла генерала в Москві;

та це, як кажуть, зовсім інша історія.) Жужа Раб ввійшла до щедрих садів культури радянської, і вони, крім всього іншого, були щедрі для неї саме плодами людяності, дружби, чесності. Жужа Раб працює як професійний перекладач радянської літератури вже понад тридцять років, все більше захоплюючись тим, що робить; вона обрала шлях раз і назавше.

Доля Угорщини ніколи не складалася легко — стільки нівечили душу її, стільки разів згинали її народ в найжорстокіші ярма! І той переконаний інтернаціоналізм, перекладацьке подвижництво, яке демонструють кращі з письменників соціалістичної країни сьогодні, — мов конденсований досвід боротьби за братерство і приязні взаємини в світі. Жужа Раб відома й шанована у себе на батьківщині. Вона — людина нового суспільства, вона — Особистість, що може робити й робить дуже багато. Якось, міркуючи про взаємовпливи перекладацької і поетичної праці, Жужа Раб писала: «...я нарікала навіть: «Власний голос мій зник. До історії в пил всотався...» Ці слова — звинувачення поета на адресу перекладача художньої літератури.

«І нарікання, й звинувачення тихшали мірою того, як я ставала мудрішою, — писала Жужа Раб. — Нині я вважаю художній переклад не допоміжною працею, що забирає сили, а ні з чим не зрівнянною школою. Я привчалась до дисципліни, до ощадливості у вислові; знаю, що коли те, що маю сказати, насправді вартісне, слово моє все одно проб'ється крізь чужі голоси. У віршах своїх, як кожен лірик, намагаюсь подумки охопити й сформулювати власне «я», а в ньому — той багатогранний світ, у якому жила й жити продовжую».

Сади Жужі Раб — реальні й метафоричні — завжди з нею. Сад з дитинства; стара слива під вікнами; плідний сад світової культури, культури соціалістичного світу; всюди вона — один з самовідданих садівничих.

Віталій КОРОТИЧ

Малюнок Елед НАДЬ (УНР). 1978.

Ernest Hemingway
Madrid
May 1937

ЧОТИРИ ТОМИ ХЕМІНГУЕЯ

Інтерв'ю з директором видавництва «Дніпро» О. І. БАНДУРОЮ

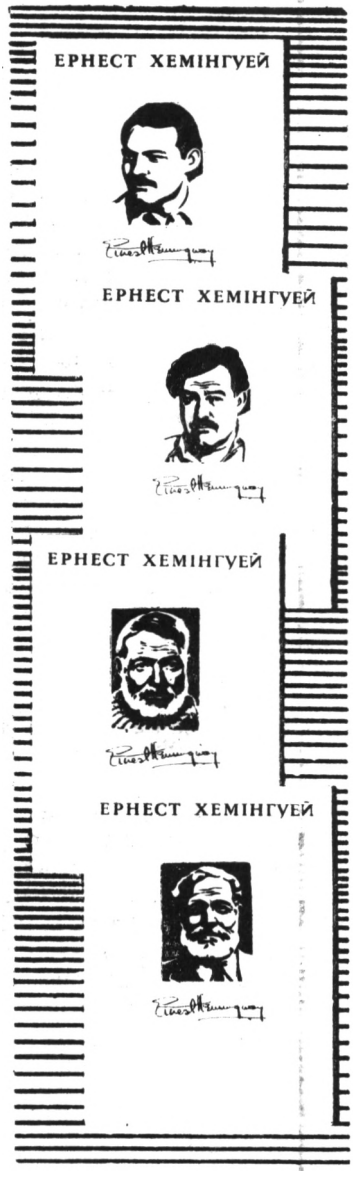

21 липня минає вісімдесят років від дня народження видатного американського письменника нашої доби Ернеста Хемінгуея (1899—1961). До цієї дати видавництво художньої літератури «Дніпро» підготувало чотиритомне зібрання творів Хемінгуея. Редакція звернулася до директора видавництва Олександра Іларіоновича Бандури з проханням розповісти про підготовку, склад та особливості нового видання.

Як формувався український чотиритомник Хемінгуея?

Задум дати українському читачеві зібрання творів американського письменника-гуманіста виник у видавництві ще на початку 70-х років, і виник він не випадково. Адже Хемінгуей — одна з найвизначніших і найпопулярніших постатей не тільки в американській, а й у світовій літературі XX століття, і інтерес до його особи й творчості в усьому світі не тільки не минає, а й зростає з роками. Свідченням цього є і численні перевидання його відомих, що стали вже, без перебільшення, хрестоматійними, творів, і великий резонанс посмертних публікацій, і ряд інсценівок та екранізацій («Прощавай, зброє», «Острови в океані» та

ЕРНЕСТ ХЕМІНГУЕЙ

До 80-річчя від дня народження

ін.), і поява все нових літературознавчих праць, присвячених творчості письменника. Зокрема, з радянських публікацій слід насамперед згадати грунтовний критико-біографічний нарис відомого дослідника і популяризатора творчості Хемінгуея в нашій країні І. О. Кашкіна (1966), велику книгу Б. Т. Грибанова «Хемінгуей», що вийшла 1971 року в серії «Життя видатних людей», роботи О. Старцева, М. Мендельсона, Я. Засурського, Р. Орлової, Б. Ізакова. На Україні побачили світ дослідження Т. Н. Денисової «Ернест Хемінгуей. Життя і творчість» («Дніпро», 1972) і Ю. Я. Лідського «Творчість Е. Хемінгуея» («Наукова думка», 1973 і 1978). Ряд статей про творчість письменника опублікував Д. В. Затонський.

Що ж до «передісторії», то цілком зрозуміло, що таке фундаментальне видання, як чотиритомник, не могло б виникнути, як то кажуть, з нічого. Знайомство радянських читачів з творчістю Хемінгуея відбулося ще в 1934 році, коли в Москві вийшов перший збірник оповідань письменника «Смерть пополудні» за редакцією І. Кашкіна. У 1935 році побачив світ російський переклад роману «Прощавай, зброє», далі — ще ряд видань і журнальних публікацій, найпомітнішим з яких був великий однотомник 1939 року «П'ята колона і перші тридцять вісім оповідань». Таким чином, до початку Великої Вітчизняної війни російською мовою було перекладено все найкраще з тогочасного доробку письменника, і популярність його в Радянському Союзі зростала з кожною новою публікацією.

Нова хвиля інтересу до творчості Хемінгуея виникає у повоєнні роки. Важко злічити всі видання його творів російською мовою та мовами народів СРСР за останні десятиліття. Найбільше вирізняються з-поміж них російський двотомник 1959 року, що вийшов за редакцією І. Кашкіна, і чотиритомне зібрання творів, видане в 1968 році, що включило майже всю відому на той час художню спадщину письменника. (Зауважимо принагідно, що в Америці систематизованого зібрання творів Хемінгуея і досі не здійснено.)

Український читач старшого покоління, як і всі радянські читачі, знайомився з творчістю Хемінгуея переважно через російські переклади. Українською мовою цей американський письменник заговорив тільки в повоєнні роки. Так, 1957 року в тодішньому Держлітвидаві України (нині — «Дніпро») побачив світ переклад п'єси «П'ята колона», присвяченої громадянській війні в Іспанії; у 1961 році видавництво «Радянський письменник» публікує переклад роману «За річкою, в затінку дерев». Та найбільше українських видань Хемінгуея припадає на кінець 60-х та 70-ті роки. У 1968 році, розпочинаючи нову серію «Зарубіжна новела», «Дніпро» видає книжку вибраних оповідань письменника «Сніги Кіліманджаро», що включає близько половини його доробку в жанрі «малої прози», в якому він зарекомендував себе справді видатним майстром. Наступного, 1969-го року український читач одержує переклад одного з «вершинних» творів Хемінгуея — роману «По кому подзвін» [1], що був надрукований у «Всесвіті» і згодом вийшов у видавництві «Радянський письменник». Можна згадати тут і переклад маловідомої пародійної повісті «Весняні води», опублікований уперше в Радянському Союзі журналом «Вітчизна» в 1968 році.

Маючи на меті майбутнє багатотомне видання, видавництво «Дніпро» випустило 1975 року в серії «Вершини світового письменства» великий однотомник Хемінгуея, до якого, крім опублікованих уже оповідань, увійшли нові переклади визначних творів письменника — роману «Прощавай, зброє» та повісті «Старий і море». І нарешті, в 1976 році в «Радянському письменнику» вийшов переклад посмертно опублікованої «великої книги», над якою Хемінгуей працював протягом кількох років після другої світової війни, — роману «Острови в океані».

Таким чином, утворився той масив перекладів, який уже міг послужити основою багатотомного видання, і воно перейшло з перспективного плану до плану ре-

[1] Переклади назв окремих творів подаються в новій редакції, прийнятій у чотиритомному виданні.

дакційної підготовки. А далі — звичайна видавнича процедура: укладання проспекту, замовлення перекладів ще не перекладених творів, рецензування, обговорення, редагування і т. ін.

Який склад нового видання? Чи відрізнятиметься воно від чотиритомного російського видання?

Цілком зрозуміло, що коли йдеться про зібрання творів письменника, який уже ввійшов у розряд класиків світової літератури, то якісь принципові розбіжності в складі різних видань навряд чи й можливі. Якщо ж говорити конкретно, то в наше видання включено всі без винятку твори Хемінгуея, опубліковані в російському чотиритомнику, але за обсягом воно буде більшим і, отже, повнішим. За час, що минув після виходу російського видання, побачив світ роман «Острови в океані» (1970), а також збірка «Оповідання про Ніка Адамса» (1972), в якій, поряд з відомими творами, вміщено кілька ранніх оповідань, що за життя письменника не друкувалися (до речі, вони вперше опубліковані українською мовою на сторінках «Всесвіту»). Крім цих творів, до нашого видання включено згадану вище повість «Весняні води», розділи з книги «Смерть пополудні», ряд маловідомих оповідань. Вибраними зразками буде представлено також репортажі й публіцистику Хемінгуея.

За основу побудови видання ми взяли хронологічний принцип (у російському виданні всі оповідання письменника, незалежно від часу їх написання, зібрано в першому томі). Цей принцип має безперечну перевагу: творчий шлях Хемінгуея розгортається перед читачем у часі, в усій своїй складності й суперечливості. Виняток зроблено лише для публіцистики, яку подано окремим розділом в останньому томі.

Отже, творчий доробок письменника розподіляється по томах у такий спосіб:

Перший том містить твори 20-х років — від першої, виданої в 1923 році, книжки «Три оповідання та десять поезій» до роману «Прощавай, зброє», яким, власне, й завершується перший етап Хемінгуеєвої творчості. У складі тому також книги оповідань «За нашої доби» та «Чоловіки без жінок», роман «І сонце сходить» («Фієста»), повість «Весняні води».

У другому томі вміщено твори 30-х років: розділи з книги «Смерть пополудні», книгу оповідань «Переможець нічого не здобуває», «Зелені узгір'я Африки», оповідання 1936 року («Сніги Кіліманджаро» та ін.), роман «Маєш і не маєш» та «іспанські» твори письменника: п'єсу «П'ята колона», оповідання й нариси про громадянську війну в Іспанії.

Третій том, що охоплює творчість Хемінгуея 40—50-х років, відкривається романом «По кому подзвін», який продовжує і розвиває іспанську тему. Крім цього найбільшого за обсягом твору письменника, в томі вміщено роман «За річкою, в затінку дерев», повість «Старий і море» та ряд оповідань 50-х років.

До четвертого тому включено нарисову книгу «Небезпечне літо» — останній твір, опублікований за життя письменника, в 1960 році, — а також твори, опубліковані посмертно: книгу спогадів «Свято, що завжди з тобою», роман «Острови в океані», новели із збірки «Оповідання про Ніка Адамса». Завершується том розділом вибраної публіцистики різних років.

Говорячи про склад видання, не можна не згадати й про так званий супровідний апарат. Зібрання творів видається на багато років, і це ставить перед видавництвом вимогу його належного наукового оформлення. Тому в чотиритомник включено не тільки грунтовну вступну статтю, а й «Дати життя і творчості письменника» та коментарі до кожного тому.

Хто бере участь у підготовці зібрання творів?

Підготовка такого видання — справа, безперечно, непроста, а тому воно здійснюється під загальним керівництвом редакційної колегії, яку очолює письменник-академік, лауреат Ленінської та Державних премій СРСР, Державної премії УРСР імені Т. Г. Шевченка, Герой Соціалістичної Праці О. Т. Гончар. До складу редакційної колегії входять члени-кореспонденти АН УРСР Д. В. Затонський та В. М. Русанівський, доктор філологічних наук К. О. Шахова, Проспект чотиритомника склав Д. В. Затонський. Він же є автором вступної статті. Автор коментарів —кандидат філологічних наук Т. Н. Денисова. До роботи над чотиритомником залучено чималий колектив видавничих і позаштатних працівників: упорядники, перекладачі, автори супровідних літературно-критичних матеріалів, рецензенти, редактори. Безпосередню редакційну підготовку чотиритомника у видавництві здійснюють заступник головного редактора С. І. Наливайко, завідуюча редакцією зарубіжної літератури Г. Г. Лозинська, старші редактори О. А. Підвишинська та О. В. Хатунцева.

Що ж до перекладачів, то, як я вже казав, чималий масив перекладів із Хемінгуея утворився ще до початку безпосередньої підготовки зібрання творів і переважна його частина припадала на двох наших досвідчених перекладачів-письменників — Володимира Митрофанова та Мара Пінчевського. Перший, звернувшись до творчості Хемінгуея понад десять років тому, переклав за цей час вибрані оповідання письменника, романи «Прощавай, зброє», «Острови в океані», повісті «Старий і море» та «Весняні води»; у творчому активі другого був переклад роману «По кому подзвін». Оскільки ці два перекладачі вже мали досвід роботи над творами Хемінгуея і їхні переклади здобули позитивну оцінку, було вирішено доручити їм і ряд нових перекладів для майбутнього зібрання творів. Так, В. Митрофанов переклав книгу оповідань «За нашої доби» та інші ще не перекладені на той час оповідання, М. Пінчевський — романи «І сонце сходить» та «Маєш і не маєш», п'єсу «П'ята колона» (переклад 1957 року вже не відповідав сьогоднішнім вимогам). Спільно, методом «через розділ», переклали вони книжку «Свято, що завжди з тобою».

Серед інших перекладачів, що взяли участь у підготовці чотиритомника, — Петро Соколовський («Зелені узгір'я Африки»), Людмила Гончар («Смерть пополудні», «Небезпечне літо», а також — спільно з Ю. Покальчуком — «Оповідання про Ніка Адамса»), Іван Лещенко («Іспанська земля»); до перекладу репортажів і публіцистики залучено також творчу молодь. Переклад роману «За річкою, в затінку дерев», що його зробили в 1961 році К. Сухенко та Н. Тарасенко, буде подано в новій редакції.

Видавництво звертає особливу увагу на якість перекладів, що вміщуються у зібраннях творів, зокрема й у чотиритомнику Хемінгуея. На цю важливу ділянку роботи спрямовано увагу і редакційної колегії, і рецензентів, і видавничих редакторів. Велику допомогу подає нам у цьому член редакційної колегії В. М. Русанівський. У рецензуванні перекладів взяли участь доктор філологічних наук В. В. Коптілов, перекладачі-письменники Ольга Сенюк і Олександр Терех. Крім того, переклади до кожного тому виносились на обговорення громадської ради художнього перекладу, що функціонує при видавництві.

І нарешті, останнє запитання. Коли читачі одержать зібрання творів Хемінгуея і який його тираж?

Видання передплатне. Перший том побачить світ найближчим часом, другий — до кінця цього року. Два останні томи передплатники одержать у 1980 році. Тираж видання — 100 тисяч примірників.

Пропонуємо увазі читачів дві маловідомі новели Ернеста Хемінгуея, що ввійшли до зібрання творів, підготовленого видавництвом «Дніпро». Обидві вони виразно фактографічні і цим наближаються скоріш до нарисів.

«Після дощу» — заключна частина триптиха, в якому автор, розповідаючи про кілька епізодів своєї подорожі до Італії в 1927 році, з іронією і сарказмом відтворює моральну атмосферу в країні, де хазяйнують фашисти. Уперше триптих опубліковано під назвою «Італія, 1927» і того ж таки 1927 року включено до книги оповідань «Чоловіки без жінок» під новою назвою «Che ti dice la patria?» (тут: «Які вісті з батьківщини?» — італ.). Його перші дві частини відомі радянському читачеві з російського перекладу.

Мисливська новела «Постріл» написана 1951 року на Кубі, в передмісті Гавани, де жив тоді Хемінгуей. І хоч основна дія твору відбувається в Сполучених Штатах, у вступній частині письменник кількома штрихами дає відчути тогочасну напружену ситуацію в столиці Куби.

ЕРНЕСТ ХЕМІНГУЕЙ

Коли ми проїжджали передмістями Генуї, періщив дощ, і, хоч їхали ми дуже повільно, тягнучись за трамваями й вантажними машинами, рідка грязюка ляпала на тротуар, і перехожі, забачивши нас, ховалися в під'їздах. У Сан-П'єр-д'Арені, промисловому передмісті Генуї, є широка вулиця з двома трамвайними коліями, і, щоб не забризкувати грязюкою людей, які поверталися з роботи, ми поїхали самою серединою тієї вулиці. Ліворуч від нас лежало Середземне море. Воно було збурене, високі хвилі розбивались об берег, і вітер шпурляв у нашу машину водяним пилом. Річище, яке ми поминули, в'їжджаючи до Італії, було тоді широке, кам'янисте й сухе, а тепер його до самих берегів заливала бурлива руда вода. Та руда вода знебарвлювала море, і його хвилі, розбиваючись, ставали прозорі й жовтаві проти світла, а вітер зривав з них гребінці й кидав на дорогу.

Повз нас промчала велика машина, і суцільна запона брудної води, збита її колесами, залила наш радіатор і вітрову шибу. Автоматичні щітки ходили сюди-туди, залишаючи за собою на склі плівку рідкої грязюки. У Сестрі ми спинились підобідати. Ресторан не опалювався, і нам довелося сісти до столу в пальтах і капелюхах. Крізь вікно ми бачили нашу машину. Заляпана грязюкою, вона стояла поряд з кількома човнами, що їх витягли на берег далі від хвиль. У тому ресторані видно було пару з рота.

Pasta asquita[1] була смачна, а вино відгонило галуном, і ми доливали його водою. Потім офіціант приніс біфштекси із смаженою картоплею. За столиком у другому кінці ресторану сиділи чоловік і жінка. Він був середніх літ, вона молода, вдягнена в чорне. Весь час, поки вони обідали, вона хукала парою в холодне вогке повітря. Чоловік дивився на неї і хитав головою. Їли вони мовчки, і він тримав її за руку під столом. Жінка була гарна, та обоє мали дуже сумний вигляд. Біля них стояла подорожня сумка.

Ми взяли газети, і я прочитав Гаєві вголос повідомлення про бої в Шанхаї. Після обіду він пішов з офіціантом шукати того місця, якого в ресторані не було, а я взявся витирати ганчіркою вітрову шибу, ліхтарі та номери нашої машини. Коли Гай повернувся, ми виїхали заднім ходом на дорогу й рушили далі. Виявилося, що офіціант завів Гая до якогось старого будинку навпроти ресторану. Мешканцям будинку це здалося підозрілим, і офіціант мусив залишитись постерегти, щоб Гай нічого не вкрав.

— Хоч я й не розумію, як я міг би там щось украсти: для цього ж треба бути слюсарем-водопровідником, — сказав Гай.

Коли ми виїхали на мис поза містом, вітер ударив у машину з такою силою, що мало не перекинув її.

— Ще добре, що дме з моря, а не навпаки, — зауважив Гай.

— Еге, — докинув я. — Це ж десь тут утопили Шеллі.

— Ні, то було коло Віареджо, — сказав Гай. — Ти не забув, чого ми приїхали в цю країну?

— Ні, — відказав я, — але ж ми того не знайшли.

— Отож сьогодні ввечері й виїдемо з неї.

— Якщо встигнемо дістатися Вентімільї.

— Побачимо. Я б не хотів їхати цим узбережжям поночі.

Було тільки за полудень, і з-за хмар визирнуло сонце. Море внизу було голубе, з білими баранцями, що бігли в напрямі Савони. Позаду, за мисом, голуба вода зливалася з рудою. Попереду нас попід берегом плив вантажний пароплав.

— Ще видно Геную? — спитав Гай.

— Еге ж.

— За тим дальшим великим мисом вона сховається з очей.

— Ну, то ще довго буде видно. Я навіть досі бачу за нею мис Портофіно.

Нарешті Генуя зникла з очей. Коли ми виїхали на узвишшя, я озирнувся назад і побачив тільки море та смугу піщаного пляжу внизу в затоці, з витягненими на берег рибальськими човнами; над нами, на схилі пагорба, було якесь містечко, а далі, вподовж усього узбережжя — нові й нові миси.

— Уже не видно, — сказав я Гаєві.

— Та її вже давно не видно.

— Але ж ми не могли сказати напевне, доки не від'їхали далі.

[1] Страва з макаронів *(італ.)*.

На узбіччі дороги показався знак із закрутом у вигляді літери «S» та написом *«Svolta pericolosa»* [1]. Дорога обминала мис, і вітер задував крізь тріщину в передній шибі. Попід мисом, над самим морем, пролягала пласка смуга суходолу. Вітер висушив грязюку, і колеса нашої машини почали збивати куряву. На тому рівному відтинку дороги ми випередили якогось фашиста, що їхав на велосипеді з важким револьвером у кобурі при боці. Вів вів свій велосипед посередині дороги, і нам довелось об'їхати його. Коли ми порівнялися з ним, він позирнув на нас. Попереду був залізничний переїзд, і, коли ми під'їхали до нього, шлагбаум опустився.

Поки ми чекали, над'їхав і той фашист на велосипеді. Пройшов поїзд, і Гай увімкнув мотор.

— Заждіть! — гукнув до нас іззаду велосипедист. — У вас брудний номер.

Я вийшов із машини з ганчіркою в руці. Номер було витерто, коли ми спинялись обідати.

— Його ж добре видно, — сказав я.

— Ви так вважаєте?

— Подивіться самі.

— Я не бачу. Він брудний.

Я витер номер ганчіркою.

— А тепер?

— З вас двадцять п'ять лір.

— За що? — спитав я. — Його ж і так було видно. А брудний він через те, що такі дороги.

— Вам не подобаються італійські дороги?

— Вони брудні.

— П'ятдесят лір. — Він плюнув на дорогу. — Це машина ваша брудна, і самі ви брудні.

— Гаразд. Але дайте мені квитанцію з вашим прізвищем.

Він витяг з кишені квитанційну книжку, переділену перфорацією на дві половини, так що квитанція відривалась і давалася платникові, а копія її залишалася при корінці. Проте в книжці не було копірки, щоб зробити копію.

— Платіть п'ятдесят лір.

Він заповнив квитанцію чорнильним олівцем, одірвав її від корінця й подав мені. Я прочитав.

— Тут написано двадцять п'ять лір.

— Помилка, — сказав він і виправив двадцять п'ять на п'ятдесят.

— А тепер заповніть другу половину. І там теж поставте п'ятдесят.

Він усміхнувся чарівною італійською усмішкою і написав щось на корінці, тримаючи книжку так, щоб я не бачив.

— Їдьте собі, — мовив він, — поки ваш номер знову не забруднився.

Після того як стемніло, ми їхали ще дві години й заночували в Ментоні. Там було з вигляду дуже весело, чисто, спокійно і приємно. Ми проїхали по Італії від Вентімільї до Пізи й Флоренції, далі через Романью до Ріміні, а потім через Форлі, Імолу, Болонью, Парму, П'яченцу й Геную назад до Вентімільї. Уся ця мандрівка забрала в нас лише десять днів. Ясна річ, що за такий короткий час ми не мали змоги дійти певного висновку щодо становища країни чи народу в цілому.

[1] Небезпечний поворот *(італ.)*

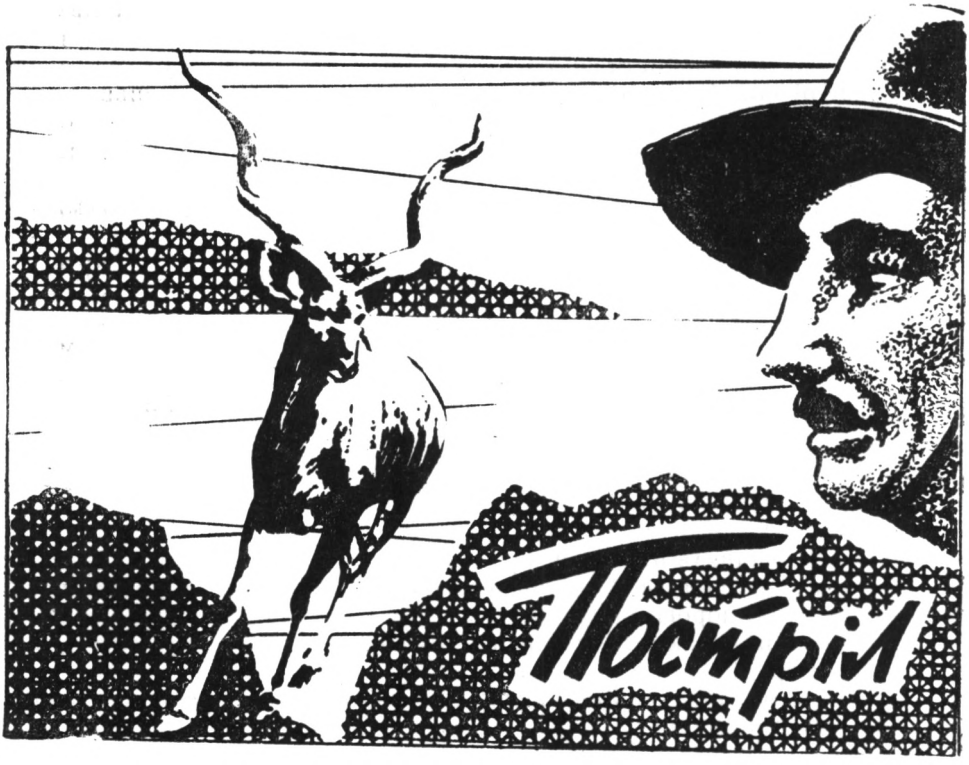

Ми саме полуднували, сидячи біля купального басейну. Як на Кубу, день був гарячий, бо вітер з моря зовсім ущух. Але вода у басейні, в затінку дерев, була холоднувата, а як зайти в неї далі, з глибшого краю, то майже холодна.

Я помітив тих двох негрів лиш тоді, коли вони підійшли до столика, занесеного від спеки в зелену альтанку. Перед тим я дивився на відображення бамбука й тополь у воді басейну, а коли звів очі й побачив їх двох, уже біля столика, то зрозумів: увага моя вже не та, що колись. Наблизились вони, перебуваючи поза полем мого зору, але я міг би помітити їх, коли вони виходили з-за рогу душової.

Один був дуже великий і кремезний, обличчя його я вже десь бачив. Другий був його *guardaspaldas*. Тобто — охоронець, що має оберігати свого хазяїна від пострілу в спину. Йому не потрібно бути великим на зріст, дуже високим, і він завжди тримається трохи позаду й крутить головою, як ото бейсболіст на подачі, що стежить за переміщеннями супротивника на полі. І в тих *guardaspaldas,* — так їх звичайно коротко називають, — потім так само болить шия, як і в бейсболістів-подавальників після гри чи в льотчиків-винищувачів, якщо вони залишаються живі після запеклого бою з ворожими літаками.

Той перший, що скидався зовні на збільшеного Джо Уолкотта, приніс мені листа. Лист був від нього самого. Виходило так, що йому добре припекло і він мусить негайно виїхати в одну південноамериканську республіку. Його безпідставно звинуватили в тому, ніби він був у другій машині під час наскоку, здавна відомого під назвою «раз-два — та й нема», в якому двох чоловік убито і п'ятьох поранено. Першою машиною проїжджають повз будинок своїх знайомих, наперед упевнившись, що ті вдома і їх можна заскочити зненацька. Проїжджаючи, стріляють по будинку — просто так, аби тільки дати про себе знати. А коли знайомі, неушкоджені й сповнені справедливого обурення, висипають надвір із зброєю в руках, над'їжджає друга машина, уже з верховодами, які й викошують їх до ноги.

Отож цього чоловіка, як він мені пояснив, безпідставно звинуватили в тому, ніби він був одним із тих верховодів. Його, мовляв, уже не раз отак безпідставно звинувачували. Він назвався приятелем одного мого знайомого, котрого застрелили на вулиці із тридцятьма п'ятьма центами в кишені і котрий за все своє життя не взяв ніде ані цента чужого й не надбав статків, навіть бувши на урядовій посаді. Гадаю, ви розумієте, панове, що в наш час це таки неабищо.

Той мій знайомий, що його застрелено, колись був одним з найкращих гравців університетської команди. Він добре грав у захисті, а як треба, то й у півзахисті. Коли його вбили, він очолював у республіці департамент спорту. За те вбивство так нікого й не покарали. Казали, ніби мій знайомий і сам легко пускав у хід зброю, однак я ніколи не чув, щоб він застрелив когось ні за що. У всякому разі, коли застрелили його, в кишені у нього було тридцять п'ять центів, грошей на його ім'я в жодному банку не лежало, і зброї при собі він не мав.

То от цьому чоловікові, що назвався його приятелем і чиє обличчя я вже десь бачив, потрібно було п'ятсот доларів. Я сказав йому: двісті. Сподіваюся, його більш ні в чому безпідставно не звинуватять, поки він не виїде звідси.

А тепер, маючи за тло всі оті «стрель-пострель», я збираюся написати дві тисячі слів про полювання на антилоп, де ви вбиваєте тварину, яка відстрілюватись не може.

Є два способи полювання на вилорогих антилоп, ба навіть не два, а три. Один із них — пальнути у вилорога, що унадився ходити коло обгородженого випасу на чиємусь задвірку і почуває себе там як удома. Його підстрілює першого ж дня мисливського сезону якийсь піжон, приваблений у Вайомінг рекламою, що обіцяє: «Антилопу вам гарантовано», — отож він і никає по околиці, шукаючи тієї гарантованої антилопи. Часто-густо вилорогові влучають у черево, і він намагається втекти з продірявленими тельбухами чи перебитою ногою. Та зате ж він просто отам, коло огорожі, панове, і яким чудовим трофеєм буде його голова!

По-друге, на рівнинах і отій пересіченій місцевості між Каспером і Ролінсом, штат Вайомінг, на антилоп полюють з військових штабних машин, що вміщують чималенький гурт стрільців, і з «джипів», з яких може стріляти всього двоє-троє, і з ваговозів — о, то вже цілі загони мисливців, хоча й вигод ніяких, бо ваговоз і є ваговоз. Та ви ж вирушили по антилоп, братці, а стрільбу вам і тут гарантовано. Усі згадані транспортні засоби доправлять вас до самих тих страхітливих хижаків, і ви дістанете змогу довести, як влучно — чи невлучно — ви стріляєте. Затамуйте на хвильку віддих, підведіть мушку, проріз чи перехрестя оптичного прицілу вилорогові під лопатку — і спускайте курок.

Ото буде трофей, братці, якщо ви добре поцілили, й вибрали найбільшого самця, й не підстрелили замість того самицю, прийнявши її вуха за роги. А ще може бути, що ви тільки прострелили антилопі обидві лопатки, і вона ще жива й силкуватиметься зіп'ястись на ноги, дивлячись, як ви підступаєте до неї з ножем. І в очах її ви побачите німе запитання: «Та за що ж, у біса, мені така доля?»

І нарешті, третій спосіб — полювати у гористій місцевості, пішки або верхи на коні, і тут вам жодної антилопи не гарантовано. Автор цих рядків, багато міркувавши і визнавши себе з усіх поглядів винним, дійшов висновку, що просто гріх убивати будь-яку некровожерну тварину з іншою метою, ніж на м'ясо. Тепер, коли з допомогою заморожування м'ясо можна зберігати тривалий час, мисливців стало чи не надто багато. Аж так багато, що ви можете вважати себе щасливчиком, якщо за три дні вашого полювання якийсь бевзь хоч раз не пальне у вас чи у вашого коня. І коли таке станеться, реакція має бути тільки одна: негайно стріляйте у відповідь, поціляючи якомога нижче. Бо антилопи, олені та лосі відстрілюватись не можуть, і хоч який би темний у мисливській справі був той бевзь, що відкрив по вас вогонь, цю основоположну істину він знає. А якщо ви й поцілите в нього, сучого сина, це буде всього-на-всього нещасливий випадок на полюванні. Отож відстрілюйтесь, коли у вас стріляють.

Ніколи не піднімайте білого прапорця — вас можуть прийняти за білоголового орла. А якщо почнете вимахувати червоною хусткою, що їх ми пов'язуємо на наші стетсонівські капелюхи, відколи мало не всі стали мисливцями, можуть подумати, що то лисиця, або ще й гірше — якийсь підривний елемент. Та досі мені ще не траплялося бачити, щоб хтось стріляв і далі після того, як пальнути йому у відповідь. А надто якщо пальнути низом, цілячись туди, де мають бути його ноги.

Звісна річ, можна вирушити на полювання з мегафоном за плечима і, коли хтось у вас стрельне, просто гукнути в мегафон: «Гей, брате-мисливцю, не стріляйте, будь ласка! Я з двоногих тварин, що сплачують прибутковий податок, і цього року сезон на нас іще не відкрито... Ви помилилися, друже».

Можна висловитись і коротше, більш по-спортивному: «Припиніть вогонь, спортсмене! Це я!»

Та поки разом з ліцензіями нам ще не видають відповідних мегафонів, я маю намір і далі стріляти у відповідь щоразу, як котрийсь брат-мисливець стрельне в мене. Бо то може бути навіть і не брат-мисливець. То може бути якийсь давній знайомий чи товариш дитячих і отроцьких літ.

А тепер — про антилоп у гористій місцевості.

То було кумедне полювання. Зі мною поїхали троє моїх синів, і один з них, Джек, піхотний капітан, що служив тоді у Берліні, — завзятий рибалка; отож йому закортіло половити лосося в Пахсімерої. (Ніякого лосося там не було.) Двоє менших хлопців поділились: один весь час залишався при мені, а другий пристав до тієї Джекової операції «Ніякого лосося».

Ми розраховували натрапити великих вилорогів у видолинках ген над межею лісу. Але їх уже хтось сполохав. Так чи не так, а щось було негаразд і, як видно, надовго. Антилопи трималися по узвишшях, бачили нас за добру милю й були збуджені та насторожені.

Ночували ми внизу, на березі Пахсімероя, в хатині одного старого дивака, що прозивався Ветераном. За тих часів ще не було ДДТ й інсектицидних прискавок, і той Ветеран вигодовував замість худоби над-

стійкі породи блощиць. Тейлора Вільямса, якому було тоді вже під шістдесят, він називав молодиком, а мене — синком. «Чуєш, синку, — казав він, — з тебе вийде непоганий їздець, та й стріляєш ти добряче, і якщо ти виб'єшся в люди, я пишатимусь тобою».

Або ще: «Чуєш, синку, коли це справді твої хлопці, їм треба чогось випити. — А потім запитував: — То що там у тебе є?»

Ми приїхали туди із Сонячної Долини, штат Айдахо, трохи розм'яклі від плавального басейну, ночей у «Барані», колеса фортуни в Кетчемі; але Ветеран швидко поклав цьому край. Ми піднялися верхи на гребінь пасма, звідки відкривався краєвид аж ген до Середньої розтоки Салмона, на узгір'я, кращих за які я ніде не бачив. Потім спустилися з гребеня, перевалили через гору, тоді повернули назад і пагорбами та видолинками з'їхали вниз до підгір'я, а там і на рівнину. І весь час бачили антилоп; та вони помічали нас за милю й тікали геть з очей. У Тейлора був білий кінь, і Ветеран почав кивати на нього: «Отой молодик на білому коні. Це він розполохав усіх антилоп».

Наш перший день припав на суботу, і ввечері у Голдберзі, де в них якась копальня, як завжди суботніми вечорами, була велика гульня. Хлопці лягли спати в машині, а Тейлор Вільямс, я та ще один з наших, на прізвисько Буйний Білл, що бив і правою, і лівою не гірше за самого Стена Кетчелла, вирушили до Голдберга. Ветеран залишився удома плекати своїх блощиць.

. .

То був шалений вечір, хоч сам я не встряв до жодної бійки. А нагод, як на когось менш миролюбного, випадало з добрий десяток. Тейлор ніколи не б'ється, бо йому це вже ні до чого, і я теж намагаюсь уникати бійок. А от Буйний Білл, що доглядав наших коней, визирив-таки собі помічника шерифа з одного сусіднього містечка, який колись чи то посвідчив проти Білла в суді, чи то зробив йому іншу капость. Буйний Білл викликав його надвір і дав йому добрячого чосу. В цьому ділі Буйний Білл мастак, годі й говорити. За кожним ударом чути було, як у тому шерифовому помічникові щось хряскало. Шерифів помічник відбивався чимдуж, але то йому була не судова зала. Нарешті щось у ньому хряснуло востаннє, і він сам хряснув додолу. Ми вгамували Буйного Білла, подали першу допомогу шерифовому помічникові й поїхали додому. Після цієї бійки веселощі у Голдберзі якось ураз пригасли.

Другий день був такий самий, як і перший. Тільки тепер антилопи помічали нас за півтори милі, озиралися через свої гарні брунатні спини й пускалися навтіки, показуючи нам білі охвістки. Ми піднялися на гребінь пасма. Потім заблокували кілька видолинків і об'їхали їх з усіх боків. Ми прочесали вздовж і впоперек усю гору, скрадаючись там, де антилопи не могли нас бачити; злазячи з коней і видираючись на узвишшя й звідти оглядаючи схили в бінокль.

Ми їздили нагору, згори, довкіл гори. На той час нас тільки й було: Джіджі, мій найменший син, що їздить верхи так, наче в сідлі й народився; Тейлор Вільямс, старий полковник із Кентуккі, здатний за триста ярдів покласти вас на місці з позиченої гвинтівки; Ветеран, що його треба було триматися з навітряного боку, бо, мабуть, саме отой його дух і розігнав усіх антилоп; і нарешті я, на добрячій кобилі, що мала в голові чи не більше за мене. То була стара ковбойська конячина.

Отак минув другий день, і коли ми спустилися на глинясту береговину, а там і на прибережну рінь, і, переїхавши дерев'яний місток, опинились у тополиному гаю, на небі вже світив місяць. Хороше було того вечора, злізши з коней, сидіти у Ветерановій хатині й слухати розповіді нашого безрибного рибалки, а що ми привезли з собою лимонів, то ще й попивали віскі з лимонним соком. Ветеран сказав, що зроду не пив мішаних напоїв, але цього разу вже покуштує.

— Скільки вам років, Ветеране? — спитав я.

— Синку, — відказав він, — коли на річці Літл-Біг-Горн убили генерала Джорджа Армстронга Кастера [1], я вже й тоді був у літах.

То була зовсім неможлива річ, і я спитав Ветерана, скільки, на його думку, років Тейлорові.

— Він ще юнак, — сказав він.

— А мені скільки? — спитав я.

— Ти й зовсім зелений.

— Ну, а мої хлопці?

— Ніякі вони не твої, крім отого, котрий разом із сідлом зліплений.

— А звідки ви родом, Ветеране?

— Про те лиш бог знає. А я забув.

— Ви коли-небудь були у Монтані?

— Аякже.

— А у Вайомінгу?

— Був, ще за війни з індіанцями, ми тоді тягали колоди до форту.

Це теж було неможливе, і я спитав його, чи знав він Тома Горна.

— Чи знав я Тома? Та я ж сам чув, як він промовляв з помосту, коли йому накидали на голову каптур... ні-ні, брешу, на Тома каптура не накидали... То ось що він сказав: «Панове, у цьому житті мені вже потрібні тільки важкі черевики та ще — щоб добряче смикнуло. А всім моїм ворогам я прощаю. Амінь». Люди кругом плакали, тільки Том не плакав. Стояв отам на помості, і видно було, що він не такий, як усі. Одначе бажав він лише важких черевиків та доброго посмику, щоб зашморг міцніше затягся. Бо то найгірше, що може бути, коли зашморг як слід не затягнеться. Я не раз бачив, як ото вішають, з самого малку, і нічого доброго в тім нема. Ні для тих, кого вішають, і ні для кого. Це просто помста, тільки дозволена законом.

Наступного дня ми зібралися вдосвіта: коні стояли засідлані, рушниці в чохлах приторочені напохваті, і тільки Буйний Білл ховав збиті руки й був ніби засоромлений. Ми знали, що той шерифів помічник у бійці нічого не вартий, і Білл серед ночі раптом згадав про це. Йому стало гидко на душі, бо сам він був справжній боксер і міг битися з ким завгодно. До того ж він зламав шерифовому помічникові щелепу — ми всі чули, як вона хряснула. І тепер збиті руки весь час йому про це нагадували. На полювання з нами він не поїхав. Лишився при хатині та оборі із своїми гризотами через ту щелепу.

Отож ми вирушили на світанку, коли над рівниною ще не розвіявся туман, і побралися нагору заростю шавлії.

— Що ви скажете, полковнику? — спитав я Тейлора

Джіджі спав у сідлі, полишивши все інше на свого коня.

— Гадаю, сьогодні ми їх таки заскочимо, — відказав Тейлор. — Ми в них ні разу не стріляли, а сьогодні вже третій день, і вони до нас по-

[1] Американський генерал, що загинув у 1876 році у війні з індіанцями.

ШЕВЧЕНКО Сергій (7 р.).
Будинок учителя м. Чернівців.
Ми за мир, за дружбу.

ГУПАЙЛО Оксана (10 р.).
м. Запоріжжя.
В день фестивалю.

ДАЦЮК Єліна (14 р.). м. Львів.
Проти війни.

СНІТКО Сергій (11 р.).
Будинок піонерів м. Житомира.
Міжнародні змагання.

СМІТИЯ Олександр (12 р.).
Донецька обл.
А що там, за обрієм?

ГРАБОВСЬКИЙ Ігор (10 р.).
СШ м. Фастів.
Граки прилетіли.

малу звикають, тож деякі великі самці уже навряд чи тікатимуть. Вони не знають, що ми таке, а цікаво ж дізнатися.

Ми робили те саме, що й у попередні дні: вибрались нагору, обнишпорили видолинки, западини й узвишшя, а тоді рушили вниз і навскоси схилом.

Тоді ми й натрапили на табунець антилоп, які чи то спали, чи то паслись у видолинку, і дорога до втечі в них була тільки одна. Я зіскочив з коня й видобув із чохла свій добрий старий штуцер. Ми спускалися вниз, маючи їх перед себе. І тоді я побіг навперейми. До того місця, де вони мали вискочити з видолинка, було ярдів двісті чи двісті п'ятдесят. І коли вони вимчали табунцем на край узвишшя, я вибрав найбільшого вилорога, повів мушку поперед нього, а тоді легенько натиснув спусковий гачок, і куля перебила йому карк. То був напрочуд вдалий постріл.

Ветеран сказав:

— Ач поганець. Я ж таки знав, синку, що колись із тебе будуть люди.

Тейлор спитав.

— А ви хоч знаєте, скільки пробігли і з якої відстані стріляли? Ось я піду виміряю кроками.

Мені було до того байдуже, бо мисливцям однаково ніхто ніколи не вірить, а вся втіха — коли ото біжиш, і силкуєшся погамувати в грудях серце, наводячи рушницю, і затримуєш віддих, набравши чистого й п'янкого повітря, і ведеш мушку попереду цілі, і водночас легенько натискаєш гачок.

Оце і все оповідання про антилоп.

Переклав з англійської
Володимир МИТРОФАНОВ

Пабло Неруда

ПОЕЗІЯ

Було це так давно... Поезія
прийшла
до мене. Я не знаю звідки
вона з'явилась: із холоду чи з річки.
Не знаю, як з'явилася й коли.
Ні, то були не голоси,
слова чи тиша —
вона на вулиці до мене озивалась,
з гілля нічного,
зненацька серед натовпу людського,
серед вогнів яскравих
або коли я йшов один,
вона чекала, незбагненна,
і доторкалася до мене.

А я не знав, що говорити, бо вуста
не вміли
називати,
а очі — бачити,
проте в душі моїй щось билося —
пропасниця чи безпорадні крила —
і я на самоті
розгадував

причину цього жару
і вперше написав рядок
невправний,
пустопорожній —
чистісіньку дурницю,
розумування юнака,
котрий нічого ще не розуміє,
та раптом я побачив
відкрите
чисте
небо,
планети,
тремтливі паростки
і морок,
пробитий стрілами і квітами,
й вогнем,
побачив заколисуючу ніч
і Всесвіт.
Мене, мале створіння,
сп'янила
зоряна безодня —
таїна
за образом і за подобою,
і враз відчув себе я часткою
безодні
і до зірок полинув,
і на вітрах затріпотіло
моє серце.

Я зрозумів, що сантиметр і грам,
ложка та ліга [1] — вимір у жадоби,
і що зацькована людина раптом
в безодню падала і вже не відала
нічого.
І це було насправді її місце,
Дарунок, щастя, світло і життя,
це значило — терпіти холод, голод,
не мати черевиків і тремтіти
перед суддею, перед кимось іншим,
у кого є чорнильниця чи шпага,
і з примусу копати та рубати,
хліб випікати, сіяти пшеницю,
вганяти цвяхи в деревину
і проникати в нутрощі землі,
наосліп добувати там вугілля
і навіть підкоряти ріки й гори,
сідлати коней, кермувати
кораблями,
білизну прати, видувати скло —
щоб все здавалося новітнім
царством,
ясною виноградиною в гроні,
коли людина вирішила стати
щасливою, але не стала. Я відкрив
закон недолі,
на троні золото криваве,
свободу-звідницю,
вітчизну безпритульну,
поранене і вимучене серце,
безслізний гомін мертвих,
сухих, немов каміння.
Відтоді я вже не дитина,
бо зрозумів, що мойому народу
життя заборонили
і не дозволили поховання.

НЕСПРАВЕДЛИВІСТЬ

Хто збагне мене, збагне і тебе.
Збагне що й до чого.
Я зненацька зіткнувся
з несправедливістю.
Голод — не просто голод,
а мірило людини.
Холод і вітер — теж мірила.
Гордій відміряв голод сто разів і
впав.
Сто холодів похоронили Педро.
Один лиш вітер
протрималась халупа бідняка.

* * *

Вибачте, що коли я хочу
розповісти про своє життя,
я про землю розповідаю.
Це властивість землі.
Вона у твоїй крові —
і ти ростеш.
Коли ж вона гасне у твоїй крові —
ти також гаснеш.

---

[1] Ліга — міра довжини, що дорівнює 5572 метри.

БОРОЗНА

У цій крамниці
я хочу купити руки
і лишити
свої —
непридатні.

Я хочу знати,
чи зможу
через стільки років
розпочати все заново,
працювати заново,
продовжувати свій шлях.
Я хочу помацати по-новому
світ,
тіла,
дзвони,
коріння,
народитися
в інших пальцях,
в інших долонях,
а головне —
рубати дерева,
підкоряти метали,
будувати зброярні, греблі
і орати землю,
поки порох і твань
не стануть ріллею
земної нашої вічності.

ПІСНЯ

Для народів складав я пісню,
пишучи біля моря,
і я жив серед моря і народів,
немов на таємній варті,
захищаючи їх у битвах,
любові й гомону повен:
бо я — голосна людина
і свідок надій численних
цього змученого століття.
Я — спільник людства нарівні
зі страченими братами.
Всі ми прагнули перемоги.
Це було століття причетності
до великої боротьби
за справедливість.

Світ кінчався для нас, а ми
далі йшли, зазнавали поразок
і щоденно перемагали.

Ми супроводили землю
у кожнім припливі любові
і людьми її заселяли,
і вона наповнилась ними,
і чужинці прийшли здаля,
щоб забрати усе собі.
Це дуже сумна історія.
Я повинен її оспівати.
Світанок.
Рік 1970.
Довгі століття присмерку
підступають і додаються
до нескінченного дня,
і вони неодмінно вибухнуть
серед тиші — вогнем чи квітами.
Адже має щось зародитися,
пульсувати й рости між нами,
і ми мусимо по собі
нову ніжність лишити у світі.

Я вмирав з усіма загиблими
і тому я зумів ожити
твердий у своєму свідченні
і в несхитній своїй надії.
Я — ще один смертний —
без вагання передрікаю:
незважаючи на кінець світу
житиме нескінченна людина

Вирушаючи до нових світил,
розбиваючи роз'ярілі метали
серед майбутніх зірок,
загартовані у стражданнях,
стомлені від важких доріг,
ми знайдемо радість
на найгіркішій з планет.

Земле, я цілую тебе і прощаюсь.

З іспанської переклав
Сергій БОРЩЕВСЬКИЙ

* * *

Привіт! — кажемо щоранку
кожному стрічному,
це візитна карточка
фальшивої або щирої доброти,
дзвін, щоб усі упевнились:
ми тут.
Привіт! —
чуєте, ми існуємо.
Привіт, привіт, привіт! —
цьому і тому,
ножеві, отруті,
лиходієві.
Привіт! — ось він я,
ми рівні і не терпимо один
одного,
любимо один одного і не рівні,
кожен зі своєю ложкою,
зі своєю особливою мукою,
зачарований бути або не бути:
треба володіти стількома руками,
стількома губами, щоб
усміхатися, —
Привіт! —
що не залишається часу, —
Привіт! —
щоб дізнатись про щось.
Привіт! —
займатися нами самими,
якщо тільки нам ще зосталося щось
від нас самих.
Привіт!

* * *

Ллє
над піском, над стріхою,
ллє безперестанку
тема зливи:
протяжні «ел» повільної зливи
падають на сторінки
мого безмежного кохання,
зволожуючи сіль насущних днів, —
знов повернулася злива в моє
гніздов'я,
голками своїми шпигонула минуле:
і я шукаю простір паперу — білий
спокій для троянди, що дрімає в
пуп'янку
і що розквітла, — шукаю
натяк на безмежну весну
і блакить розчахнутого неба,
яку так чекаю, і папір чекає,
але знову насунулася смутна
злива,
своїм прутом шмагнула
по вікнах
і почала танцювати з сліпою люттю
на серці, на стрісі,
вимагаючи куток для себе,
попросила в мене келих,
наповнила його своїми голками,
прозорим часом,
потоком сліз.

ТУТ

Я тут оселився, щоб чути
і розповісти про дзвони, —
вони у морі живуть,
вони у морі гудуть,
у глибинах.
Через те і я живу тут.

З іспанської переклав
Петро МАРУСИК

МАНУЕЛ РУЙ МОНТЕЙРО

Мануел Руй Монтейро (нар. 1941 р.) — ангольський письменник, член правління Спілки письменників Анголи, член керівництва МПЛА — партії праці. Перший збірник повістей і оповідань «Запізніле повернення» вийшов у 1973 р. Другий — «Так, товаришу», присвячений подіям ангольської революції,— у 1976 р. Оповідання «Годинник» перекладено з другого збірника.

Годинник

— Товаришу командир! Розкажіть нам ще раз оту історію...

У будиночку біля самісінького моря, де командир користувався заслуженим відпочинком партизана, зібралися діти, щоб почути оповідь про годинник. Усі, хто жив на узбережжі, знали її й часом переказували іншим, щоразу оздоблюючи свіжими подробицями, додаючи до неї щось нове. Так і плавала ця історія від вуст до вуст, наче чарівний музичний корабель у нескінченному морі веселок.

Але як гарно було її почути, сидячи жаркої неділі в затінку маленької веранди, почути з вуст самого героїчного командира, ветерана визвольної боротьби, який розповідав поволі, час від часу зупиняючись і охоплюючи натхненним поглядом безмежний океан, глибоко вдихаючи запах гарячого йоду, яким насичене повітря.

Коли командир з'явився на порозі, веранда була вже заповнена. Одні бавились камінцями та черепашками, інші струшували з себе воду після купання, хтось приніс напівочищені кокосові горіхи,— і всі були готові слухати.

Він обережно сів, зручно вмостився на стільці з бильцями, поклавши поряд милиці, розстебнув сорочку і уважно подивився на слухачів. Малеча, немов наполохана, одразу змовкла, жадібно наставила вуха і задивилася на нього великими очима.

Командир завжди починав однаково:

— Годинник марки «Омега» було зроблено у Швейцарії...

— А де вона, ця Швейцарія?

— Дуже далеко. Це країна, розташована в Європі, там буває дуже холодно.

Це вже стало звичкою. Хлопчаки завжди його перебивали. Вони вистрілювали свої запитання, і кожного разу розповідь ставала багатшою на подробиці, оскільки хлопчаки самі брали участь у її творенні.

— Його зробили в Швейцарії. Там такі самі діти, як ви, допомагають збирати, розбирати й лагодити годинники.

Дітвора пороззявляла роти. Як це, мабуть, добре — збирати й розбирати годинники!

Хвилі тихенько співали, накочуючись на узбережний пісок та рінь, а тоді відступаючи назад. Стояла тиха недільна година. Жінки поралися з обідом, пахощі з кухні обіцяли рис на пальмовій олії та інші ласощі. Свині, качки та кури повилізали із своїх загород. А в жовтому будиночку з червоними дверима на самісінькому березі моря, де два портрети нагадували, що тут зупинялися Володя й Жика [1], командир продовжував розповідь:

— Якось цей годинник разом з іншими продали в Португалію.

Командир запалив цигарку. Закашлявся. Він був задоволений: до того, що дійсно сталося, він любив додати щось своє. Для нього було любо сидіти отак у неділю серед малечі, що змушувала його прикрашати історію годинника такими деталями, які ніколи не спали б йому самому на думку.

— А кому продали годинники в Португалію?

— Був такий собі сеньйор Сільва з Лісабона, що теж мав справу з годинниками. Купляв, продавав, лагодив, міняв стрілки.

Найдорожче йому те, що діти сміються. Вони теж фантазують, і поміж тим, що дійсно відбувалось у житті, і вигадкою вже не існує кордонів. Усе пов'язалося так міцно, як морська піна з хвилями під блакиттям неба. Таке воно чаклунство і реальна сила командирових слів.

— Одного дня сеньйор Сільва надіслав швейцарські годинники в Анголу. Так цей годинник потрапив до Луанди.

Він замовк на хвилину, поринувши у спогади. Потім додав:

— То був добрий годинник. Дорогий. Гарний. Золочений і...

— Що таке золочений?

— Ну, це такий годинник, що золотий тільки зовні, ніби пофарбований золотом. Але він теж дорого коштує. Годинник наче занурюють у каструлю з кип'ячим золотом і виймають уже пофарбований.

Командир розстебнув і зняв браслет з годинником, який носив на руці.

— А де товариш командир дістав цей годинник?

— Цей мені подарували тут, у Луанді. Але в того були золочені стрілки, і він працював майже безшумно, а циферблат світився вночі. На годиннику був навіть календар, що показував дні. А ще його не треба було заводити. Він, як і цей, був автоматичний.

---

[1] Володя, Жика — партизанські псевдоніми народних героїв Анголи, керівників збройної боротьби за визволення, які загинули від рук португальських колонізаторів.

— І браслет був такий самий?

— Так. Але також золочений. То був розкішний годинник. Буржуйський.

— Товаришу командир, а Жика мав годинник?

Усі подивилися на портрет героя. На його усмішку. Дехто з хлопчаків знав Жику особисто, він бавився з ними, тут, у цьому будинку на узбережжі.

— Мав, — замислено відповів командир. — Тільки на цьому фото його не видно. То був особливий годинник. Він не псувався, навіть якщо викупатися з ним у морі. Був дуже точний. Жика не розлучався з ним у лісах і на хвилину. — Він повернув голову, щоб ще раз побачити портрет.

— А у Володі на фотографії є годинник. Який?

Командир знову зітхнув. Ще нижче похилив голову, наче шукаючи щось на підлозі. Відповідати дітям з усмішкою було важко. Адже Володя загинув саме в Луанді. Напередодні запеклих боїв проти шипендистів [1].

— У Володі був такий самий годинник, як у Жики. Годинники були їм потрібні, щоб стежити за часом у бою. Обидва вони були великими командирами. Але моя розповідь — про інший годинник, який, зрештою, потрапив до Анголи.

Діти соваються на своїх місцях. Дехто лягає на підлогу, спираючись на лікті.

— Як же він сюди потрапив, товаришу командир?

— Разом з іншими годинниками, тому що годинники на продаж по одному не надсилають. Кожен годинник лежить у голубій коробочці, вистеленій всередині оксамитом. Коробочки складено в ящики. Не менш як по двісті годинників у кожному. Їх привезли одним з тих великих кораблів, що можуть плавати довго-довго. Цей плив дев'ять днів. На такому кораблі є ресторани, електричне світло, телефони. В кімнатах, що звуться каютами, їдуть пасажири. А внизу у сховищах-трюмах везуть всілякі вантажі.

— Товаришу командир, візьміть мене на такий корабель, щоб я міг усе побачити,— попросив якийсь хлопчак.

— Гаразд, тільки після перемоги.

— Товариш командир усім каже «після перемоги». Колись він розповідав, що годинники привезли на літаку, і я попросив узяти мене в такий літак, то товариш командир і тоді сказав «після перемоги». Чому це так?

Він трохи переставив скалічену ногу. Оце то діло! Виявляється, минулого разу він сказав, ніби годинники привезли літаком? Командир потягнувся. Він був дуже задоволений, адже цієї неділі йому задавали як ніколи багато запитань. Для нього це найбільша насолода. Місячними ночами, коли думка про каліцтво не давала йому заснути, командир сам собі у думці розповідав історію годинника, яка потім повторювалася і в його снах.

— А чому в Луанді не роблять годинників?

Командир наморщив чоло. Прокашлявся. Пальцями правої руки почухав борідку і на хвилину замислився, підшукуючи пояснення.

— Для того, щоб робити годинники, потрібно багато машин, а в Анголі їх поки що немає. До того ж потрібні люди, які б уміли на тих

---

[1] Шипендисти — прихильники Шипенди — лідера антинародної організації, що воювала проти МПЛА.

машинах працювати... Але слухайте далі. Отже, годинники вивантажили в порту і перевезли в магазин «Париж», що постачав їх військовій крамниці тугів[1] у Луанді. І саме там годинника купив майор португальської армії. Цей майор жив у Графанілі[2]. Він був заступником командира тисяча дев'яносто третього батальйону піхоти.

— Чого, чого?

— Піхоти. Тобто солдатів, які воюють на землі гвинтівками, мінометами, базуками та іншою зброєю. Війська, що мають справу з гарматами, називаються артилерією. Ті, що літають на літаках і кидають з них бомби, — авіація. А на кораблях воюють моряки.

— А у МПЛА є авіація?

Командир поглянув угору.

— Буде. Після перемоги. Ви ще побачите, як наші літаки літатимуть у нашому небі. І наші військові кораблі плаватимуть біля наших берегів.

Малеча не вгавала, задаючи запитання. Жваво, навперебій, уголос. Може, тому, що раніше про військові питання можна було говорити лише пошепки. Хлопчакам подобалося слухати вже знайоме, бо товариш командир умів щоразу розповідати по-новому.

— А що робив майор у казармах?

— Він готував там «командос» — спеціальні загони, які знищили багато наших людей. Вони з'являлися в селах на світанку. Часом і серед ночі... Одного дня на Маржінал[3] відбувся військовий парад. Потім солдати купляли банани.

Хлопчаки весело засміялися. Ці сцени пам'ятали всі жителі Луанди. Здивовані дешевиною бананів, туги в перші дні після прибуття в Анголу їли їх стільки, ніби хотіли за один день наїстися на все життя.

— Майор пробув у Луанді вісім місяців,— вів далі командир.— Підготувавши командос, він зголосився взяти з ними участь у бойових операціях. Він хотів показати, на що здатний. Їх направили в Перший округ.

Командир поволі підвів голову, утупився поглядом у висвічений сонцем горизонт, потім перевів його на дітей, що застигли в чеканні, немов мали почути цю історію вперше.

— Загін, яким командував майор, повинен був покінчити з партизанами. Він зупинився в казармі біля Намбуангонго, щоб звідти атакувати нашу базу, до якої було шістдесят кілометрів.

— А вони знали, де ваша база, командире?

— Щось таки знали. Вони заарештовували людей, били їх, катували, і люди мусили говорити, що знали. Але щойно вони когось хапали, інші нас попереджали. І ми готувалися.

Хлопчаки слухали в захваті. Усе, що стосувалося війни, було пов'язане з повсякденним життям більшості населення Луанди. Але почуте від командира мало особливе значення. Його не тільки слухали, у нього вчилися. Бо навіть ігри у дітей були «військові»: вони робили маленькі гвинтівки-самостріли, встановлювали пости й секрети у «стратегічних пунктах» кварталів, проводили і очолювали «військові операції».

— А дорога на базу була?

— Ні. Треба було йти через хащі з провідником. Сама база була за

---

[1] Туги — зневажлива назва португальських колонізаторів, яку їм дали ангольці.
[2] Графаніл — район старих португальських казарм і складів поблизу Луанди.
[3] Маржінал — вулиця в столиці Анголи м. Луанді.

деревами на березі річки.— Правою рукою він почав малювати на підлозі план — Ось тут дві гори на обох берегах ріки. На вершині кожної з них завжди стояли вартові. Тому атакувати нашу базу було дуже важко. Вони бомбардували нас з літаків. Бомби падали близько, але жодного разу не влучили і нікого не вбили. А туги були певні, що влучають у ціль. Потім якийсь час вони нам не надокучали, гадаючи, що ми змінили базу.

— А ви не стріляли по їхніх літаках?

— Тоді в нас ще не було зенітної зброї, але дещо ми все-таки використовували.

— «Монакашіту»? [1]

Це слово хлопчакам не сходило з вуст. Хто не знає, що таке «монакашіту»! У розмовах та суперечках про війну соромно було таке визнати.

— Ні, ні. «Мона» не розрахована на боротьбу проти літаків. Але помовчте вже, щоб я міг розповісти все до ладу і не забув чогось важливого.

Діти завовтузилися. Чулося покашлювання, стриманий сміх, шурхіт камінців та черепашок, що їх перекладали на підлозі веранди.

Нарешті запанувала повна тиша, і командир повів далі:

— Ми знали про прибуття спеціальних загонів на чолі з майором. Солдати цих загонів майже нечутно ходили лісом, були добре підготовлені до рукопашного бою. Довелося підвищити пильність. Наша база була нечисленна. Всього тридцять чотири бійці. Проте з нами був народ. Кілька годин ходи — і ми знали всі новини. Знали, де пройшли туги, адже на землі лишалися сліди. Отже, якщо туги й знали про нас дещо, то ми знали про них майже все. Одного дня ми зібралися на базі. Нас саме повідомили, що туги нишпорять у нашому районі і мають на меті знищити базу. Вони вивідали підходи до нашого табору, його численність. Тортурами змусили декого виказати нас. Людина, що сповістила про все це, бігла багато кілометрів, дуже втомилась і говорила ледь чутним голосом, ніби ворог ховався за кілька кроків від нас. Отже, нам готували пастку. Щоб не потрапити в неї, ми повинні були принаймні знати, звідки наступатиме ворог. Вирішили вислати патрулі на всі можливі напрямки і водночас посилити спостереження за дорогою, якою, за повідомленнями наших людей, мав рухатися ворожий загін.

За кілька днів до нас знов прибіг чоловік, спітнілий, захеканий, з закривавленими ногами. Він випив повну кабасу [2] води і повідомив нові важливі новини.

— А цей чоловік прибіг прямо на базу?

— Так, на базу.

— Отже, люди знали, де вона розташована?

— Авжеж. Вони приносили нам їжу, а також сповіщали, коли виникала якась особлива загроза.

Діти знали цю частину історії. Але не могли втриматись від запитань і в найхвилюючіші моменти. Це був своєрідний ритуал, який дає змогу краще відчути смак розповіді. У цій спільній грі кожен мав свою роль. Командир також. Тому історія щоразу звучала по-новому.

— Чоловік повідомив, що туги готуються до наступу. Тиждень тому вони захопили в полон п'ятьох чоловіків, трьох жінок та кількох дітей.

---

[1] Монакашіту — так ангольські партизани називали реактивний гранатомет одноразової дії.

[2] Кабаса — саморобний посуд з висушеного гарбуза, грушоподібної форми.

Декого з полонених, мабуть, примусять бути провідниками. Ми співставили факти. Напередодні невеличкий літак облетів район бази, але бомбардувати нас не став. Сумнівів не було — він провадив розвідку. Виходить, туги справді готували операцію, щоб захопити нашу базу.

— Але ж вони й раніше вже нападали на базу, товаришу командир!

— Так. Усього було чотири спроби. Вони нас бомбардували з літаків, обстрілювали з мінометів і гармат. А ми їх перехитрували: залишили кількох сміливців, що мали стежити за діями ворога, а самі відійшли у сховища.

— А потім?

Командир не приховував задоволення, про це свідчив його переможний вигляд.

— А потім вогонь припинився. Минуло кілька годин. Вони були певні, що все зруйнували. Піхотинці пішли у наступ, без будь-якої пересторогн, голосно розмовляючи. І тоді ми відкрили вогонь. Зазнавши втрат, вони відступили, переконані, що нас було більше, ніж їм повідомили.

— А як вони хотіли напасти цього разу?

— Цього разу все було інакше. Спеціальні загони під командою майора готувалися до штурму.

Дітвора ще ближче підсунулась до командира. Запанувала тиша, що свідчила про повагу до учасника боїв і до серйозності моменту.

— Обміркувавши можливі шляхи наступу ворогів, ми влаштували засідку з п'ятнадцяти бійців за чотири кілометри від бази.

— А хто був у вас командиром? — вигукнув раптом якийсь хлопчак.

— У цій групі з п'ятнадцяти бійців командиром був я. Почали ми з того, що викопали сховище. У ньому просиділи три дні, але без будь-яких наслідків. Останньої ночі більшість товаришів навіть висловилася за те, щоб покинути засідку, бо ворог, очевидячки, змінив свої плани. Але о третій годині ранку десь далеко озвався собачий гавкіт. А щоб ви знали: сільські собаки гавкають тільки на сторонніх. Отож, коли туги починали якусь операцію вночі, сподіваючись лишитися непоміченими, собаки завжди їх видавали. Я перевірив товаришів, усі були на місцях, усі напоготові. Потім до нас долинули ще деякі звуки, бо нема зрештою такого звука, щоб його не можна було почути. Через півгодини ми знов почули собачий гавкіт і, знаючи розташування найближчих сіл, зрозуміли: хтось прямує в наш бік. Виходить, чоловік, що попередив нас, сказав правду. Туги наближалися!

Командир курив глибокими затяжками, поволі випускаючи з рота дим. Він сидів серед дітей, але в своїй уяві був далеко звідси. М'язи його рук були напружені, кров кипіла, а в голові стриміла одна думка: не дати ворогові знищити базу, посіяти смерть серед його людей. Обличчя оповідача було немов обпалене холодним ранковим вітром, ніздрі чули запах землі з того далекого лісу, де він був тоді на бойовому посту.

...Тиша. Діти не перебивають оповідача. Військова дисципліна. Усі почувають себе немов у засідці. Варто товаришу командиру наказати, і вони відкриють вогонь.

— Усе почалося о пів на шосту ранку. Було холодно. Від настирливого подуву касімбу[1] наш одяг був геть вологим. Руки тремтіли. Нараз почулося легке шарудіння трави, хруснула гілка. Вони йшли

[1] Касімбу — холодний зимовий вітер.

обережно, намагаючись уникати найменшого шуму. Наше сховище було добре вкрите від чужих поглядів.

Командир посмикав борідку і продовжував ще тихішим голосом.

— Вони ішли один за одним. Попереду ступав провідник. За ним солдат з гранатометом. Четвертим чи п'ятим ішов радист з рацією за плечима, з піднятою антеною. Ми дали провідникові дійти до місця, де сидів наш останній товариш, і почали стріляти.

Діти заворушилися, наче в них затерпли руки та ноги. Ось воно! Оце справжня засідка!

— Стрілянина тривала хвилин п'ять. Вони втекли, зробивши кілька пострілів. Я перевірив своїх. Жодної втрати! П'ять захоплених гвинтівок і рація! Десь далеко ще чулися постріли. Кілька разів вистрелили в напрямку бази з гранатомета і легкого міномета. Ворог втратив п'ять чоловік. Ось так, друзі! — Командир змахнув рукою. — Я дав наказ, і ми швидко подалися на базу. Треба було зміцнити фланги, бо цією дорогою ворог, мабуть, уже не піде ближчим часом. Треба було підбадьорити звісткою про нашу перемогу товаришів на базі. Ми йшли вже хвилин двадцять, раз у раз змінюючи напрямок, коли знову почули запеклу стрілянину з того напрямку, де була засідка. Вони таки повернулися, може, хоча б для того, щоб забрати своїх, ну, і, звісно, відкрили вогонь, та було вже пізно.

На обличчях дітей засяяли усмішки, заграла радість в очах.

— Коли ми були вже біля самої бази, до мене підійшов один боєць і подав мені майорів годинник. Виявляється, серед убитих був і майор, а його годинник вони вирішили віддати мені.

— Той самий, що про нього ви розповідаєте?

— Той самий.

— Отой швейцарський?.. Золочений?.. Автоматичний?..

— Постривайте. — Командир ляснув кілька разів долонями, наче хотів зосередити увагу дітлахів. — Перш ніж повернутися до годинника, розповім, що було після бою. Весь той день ми чули стрілянину, вибухи, а вночі бачили полум'я. Ніхто з того не дивувався. Так бувало завжди, коли ворог відступав. Горіли села, горіли будинки і сади. Туги мстилися народові. Через чотири дні прилетіли два літаки. Ми ще не знали такого бомбардування, але, на щастя, все скінчилося добре.

— Товаришу командир, а що з годинником?

— Той годинник був у мене довго. Він став мені не тільки згадкою про операцію, але й добрим товаришем. Він і сам, мабуть, міг би розповісти, що то були за часи. Страшні часи! — Командир замовк, а коли знов заговорив, діти здивовано підвели на нього очі: голос його був якийсь ніби надтріснутий, а обличчя сумне-сумне.

— Важко розповідати, яке життя настало потім у Першому окрузі. Деякий час ми були наче на острові. Оточені звідусіль. Майже без будь-яких зв'язків. Я бачив, як люди вмирали від голоду. Без ліків і їжі. Матері годували своїх дітей травою. Туги без упину нас переслідували. Не було де дістати боєприпасів. Страшні часи! Слухайте мене, слухайте, бо мало залишилося живих, що могли б про все те розповісти.

Командир зробив безпорадний жест, і голос його затремтів.

— Якщо в країні у нас був тоді опір, то тільки у Першому окрузі. Ми чинили опір, щоб вижити В нас не було одежі. Ми ходили мало не голі. Спали на деревах, мов мавпи, на москітів просто не звертали уваги. У це важко повірити. Після всього пережитого, хто може сумніватися, що перемога буде за нами?

— Буде за нами! — луною відповів хор дитячих голосів.

Командир крадькома утер сльозу, що котилася обличчям. Важку і гірку, як ті важкі й гіркі часи в Першому окрузі.

— Одного дня прибув зв'язковий з листом від керівництва. Ми дістали наказ перейти в Заїр, щоб забрати там зброю, яку наші товариші залишили для нас у схованці. Крім того, ми повинні були встановити зв'язок з товаришами на півночі. То був нелегкий похід. Але це вже інша історія, яку я вам розповім іншим разом. Після перемоги.

— Чому?

— Тому що ця історія дуже довга. І сумна. Тепер я вам можу сказати тільки, що нас було тоді тридцять чоловік, а зброю мали десятеро. І лише четверо дісталися до ріки Заїр

— Це тоді ви втратили ногу?

— Ні. З ногою це сталося вже тут, за двадцять кілометрів від Кашіту. А хіба не прикро за товаришів, що боролися багато років, пройшли мало не всю країну, вступили до Луанди і... втратили життя саме зараз, на порозі незалежності. Як Жика і Володя...

Так от. Ми дійшли до берега річки Заїр на кордоні нашої країни. По цей бік була Ангола, по той бік — держава Заїр. Там у нас були друзі, що працювали в підпіллі. Ми знайшли човен і переправились через ріку. Ніч застала нас уже на тому березі. Наступного дня рушили в дорогу. Товариші дістали нам цивільний одяг, зброї в нас не було, отже, ми могли іти куди завгодно, аби тільки не відкрилося, що ми ангольці й належимо до МПЛА.

Ми мали пройти по дорозі зс дві години. Потім увійти у ліс і пройти ще сорок кілометрів до того місця, де на нас чекали інші товариші. Та йшли ми всього півгодини. Потім нас перепинив патруль заїрської поліції на двох «джипах». Вони стали питати, хто ми, вимагали документи. Ми відповіли по-французькому, що ми заїрці, що нас пограбували, і ми не маємо ні документів, ні грошей. Та ці негідники нам не повірили. Їхній начальник почав кричати, що його попередили про нас, що ми заарештовані, і він не радить нам жартувати. Від нього тхнуло горілкою, був він дуже п'яний, ми не змогли умовити його

Сперечалися дві години. Дві години! Нас питали, з яких ми сіл, і я, грохи знаючи місцевість, відповідав за всіх. Спитали, чим займаємось, і я знов за всіх відповів, що ми бродячі торгівці. Та все було марно! Нас посадили в машини. Тоді я сказав: зачекай рушати, я розкажу правду. Ми з МПЛА. І я розповів про нашу боротьбу, про четверте лютого, про Перший округ, про наш довгий шлях, про засідки ворогів. Я сказав їм, що ми брати, бо брати наші народи. Що все це правда, і він не може заарештувати людей, які борються за свою незалежність. Адже ми загинемо у пазурях зрадників, якщо нас передадуть їм. Я бачив, як мої товариші очима просили начальника відпустити нас. Та коли я скінчив, він наказав шоферу рушати. Зачекай! — знов попросив я і, знявши годинника з руки, віддав йому. Цей нікчема довго розглядав годинник, потім спитав: Золото? Я кивнув головою і сказав, що годинник швейцарський, автоматичний, світиться у темряві, що він належав загиблому португальському генералові. Потім я взяв його руку з годинником у свої і попросив нас відпустити. Він звелів нам вилізти з машини, і вони поїхали.

— Він забрав годинник?

— Так. Годинник, що стільки часу був нашим другом, тепер врятував нам життя. Так кінчається історія цього швейцарського годинни-

ка, який ми здобули у бою і який тепер носить п'яний і продажний поліцейський начальник.

На веранді запанувала тиша. Кінець історії цього чудового годинника був сумний. Дітям було прикро, що такий славетний годинник зник по той бік кордону, звідки тепер на Анголу насуваються ворожі сили.

Та ось підвівся підліток і урвав прикру тишу.

— Товаришу командир, але в цієї історії може бути інший кінець.

— Який? — здивовано спитав командир.

— Під час збройних сутичок на кордоні з Заїром один із імперіалістичних найманців опинився на нашій території. Ангольські піонери вистежили його і, напавши на нього, відібрали зброю і годинник, що належав товаришу командиру. Це був той самий золочений швейцарський годинник.

На веранді вибухнули оплески! Командир не витримав і теж заплескав у долоні.

— Чудово! — погодився він.— Отже, годинник повернувся.

Усі знов заплескали в долоні. Але в очах дітей було якесь занепокоєння, очевидно, їм не хотілося, щоб історія годинника мала остаточний кінець. Адже цокання вимріяного у снах автоматичного золоченого годинника відбивалося у кожному маленькому серці. Командир уже простяг руку по милиці, коли інший хлопчина підвівся з таким виглядом, наче побачив найсолодший і найсмачніший плід на верхівці дерева.

— Товаришу командир! А в того майора були діти?

— Мабуть, були.

— А де?

— У Португалії, де ж іще?

— А можна я закінчу історію?

— Можна. Проте краще її не закінчувати, а продовжити. Годинник повернувся. Що далі?

— А далі піонери здали захоплену зброю, а самі вирішили поїхати на далеку батьківщину майора, щоб віддати годинник його дітям і розповісти про все, що з ним сталося, і про нашу боротьбу за свободу.

І знов запала тиша. Цього разу якась задумлива. А потім діти знов заплескали в долоні і командир разом з ними. І сказав задоволено:

— Чудово! Сьогоднішня історія краща, ніж будь-яка попередня. Браво!

Весело сміючись і стрибаючи, дітлахи побігли до води, думаючи кожен про своє.

Море було спокійне, як завжди на цьому узбережжі, де можна дуже довго йти по коліно у воді. Пляж для дітей. На дні голубого прозорого моря видніли черепашки, які могли здатися за перлини. Командир узяв милиці, поволі пішов до води і зупинився на самому березі. Хвиля замрії поглинула і море, і обрій, лишилася тільки історія, дивовижна і звичайна — історія швейцарського годинника.

З португальської переклав
Василь КСЬОНДЗИК

ГУНАСЕНА ВІТАНА

Гунасена Вітана (нар. 1931 р.) — шріланкський прозаїк і поет. Автор двох романів, кількох збірок поезій і оповідань. Генеральний секретар Фронту народних письменників Шрі Ланки. У 1971 р. відзначений Національною премією за збірку оповідань «Як і мій брат». Опубліковане нижче оповідання перекладено із збірки оповідань англійською мовою «Сповідь молодого письменника» (1978).

Хочеш жити — живи

Асілін прокинулася в тривозі. Підвівши голову, роздивилась навкруги. На станції сяяли світлофори. Почувся гудок ранкового поїзда, що прибував о п'ятій з Кенді. Асілін сіла навпочіпки, скрутила волосся у вузол, зв'язала його на потилиці. З бараку навпроти станції було чути хропіння — там теж ночували жебраки. З гавані долинув свисток пароплава.

Жінка підійшла до дітей. Двоє її дітей спали на асфальті просто неба. Статуя Олкотта ще крилася в темряві. Треба збудити Чарлі, хай береться за діло, поки не пізно.

— Чарлі, вставай, синку. І йди-но швидше, а то набіжать інші хлопчаки.

Хлопець розплющив очі. Темрява огортала його, наче ковдра; хилило на сон. Проте все тіло горіло: покусали кляті комарі. Як вони не виссали з нього вночі всю кров! Він остаточно розбуркався, почухався і позаздрив сестрі, — вона так солодко спала, лежачи ниць і широко розкинувши руки, наче прагнула обняти землю.

Асілін переступила через сплячих жебраків і попростувала до бан'янового дерева, під яким розташувався Мартін Айя, власник казанка, в якому щойно закипів чай.

Дванадцятирічний Чарлі пам'ятав материні настанови. Учора вона сказала:

— Грошей у нас не залишилось ані цента. Жебрати завтра немає чого. Адже завтра п'ятниця, і жебраків буде сила-силенна. Встанеш удосвіта і підеш збирати папір.

Проте він не поспішав уставати; чекав, поки мати принесе чаю. Яке то щастя — спати, хай навіть на голій землі, хай просто неба.

Сагул Хамід, П'ядаса і решта ще й не думали прокидатися. На привокзальній площі ночували сотні жебраків; вони лежали покотом аж до самої станції, притиснувши вузлики з убогим майном, — їхні ряди проступали у тьмяному світлі. Чарлі прислухався. З базару Маннінг чулося крякання вороння; біля статуї Олкотта, все ще огорнутої мороком, хтось справляв нужду. «Через отаких нетіпах нас усіх проженуть звідси», — подумав хлопець. І він пригадав, як учора прийшов полісмен і почав на них кричати:

— Якщо ви, негідники, й далі будете тут паскудити, я розжену ваше кодло. Ви, голодранці, навіть не знаєте, якою великою людиною був Олкотт. Розляглися навколо пам'ятника та ще й спорожняєтеся просто під ним.

«А звідки нам знати, хто такий Олкотт? Сагул Хамід каже, що він португалець. Проте навряд. Одного дня прийшов сюди цілий натовп буддистських мавп і гарно одягнених джентльменів, і вони прикрасили статую гірляндою квітів. А я наступного дня зняв гірлянду і прикрасив нею шию своєї сестрички».

Ось під статуєю висякалась жінка,— Чарлі впізнав матір. Вона постояла, поглянула на Олкотта Мавату і повернулася до своїх дітей.

— Випий трохи чаю і біжи мерщій. Та гляди, не допий до дна, залиш і сестричці.

Поки Чарлі пив несолодкий чай, мати попростувала до будинку Маїла Саміті. За тим будинком пролягала стежина, що вела до каналу. Там було безлюдне місце, і мати ходила туди, поки не розвиднілося, справляти природну потребу.

Порив холодного вітру, що дув з моря, зігнав докупи пасажирів, котрі чекали на поїзд.

«Кажуть, що за макулатуру тепер платять трохи більше. Тож побігай, пошукай її по всьому місту. Та роби це сам, а не в гурті».

Чарлі не забув цієї материної поради, яку вона дала йому минулого вечора, гладячи по голівці. Хлопчик сьорбнув разів зо три чаю і поставив кухоль біля сестри. Тепер уже чітко виднівся верхній поверх Цейлонського будинку і обличчя Олкотта. «Яка то розкіш — жити, як Олкотт: йому і примхи погоди не страшні, і їсти не треба, нема про що турбуватися, стоїть собі безжурно», — думав хлопчик.

— Нангі, ти збираєшся сьогодні вставати? Сонце вже пече тобі спину. Прокинься, ось твій чай. Сьогодні я принесу тобі гостинця.

Дівчинка позіхнула, повернулася на бік і знову заснула. Вітер з моря обдував високі будинки, підмітав головну вулицю, погладжував пам'ятник Олкотта і лоскотав сплячих.

— Чай ось тут, біля тебе. Вип'єш, коли прокинешся, — ще раз сказав Чарлі сестричці.

Хлопець повісив на плече торбину з рогожини і попростував вулицею. Скільки він себе пам'ятав, у нього була одна думка: як би його за-

робити на шматок хліба, як допомогти матері. Він був ладен узятися за будь-яку роботу. А не було роботи — ішов до якої-небудь установи або контори і стояв під час обідньої перерви. Службовці віддавали йому недоїдки, і хлопець поспішав з ними до статуї, де на нього чекали мати й сестричка. Частенько він нишпорив по сміттєвих урнах, і посилав сестру на велелюдні вулиці просити милостиню.

— Де твоя мама, дитино? — питав її перехожий.

— Наша мама не може ходити, у неї відібрало ноги, — казала дівчинка.

— А батько?..

— Помер.

— А хто ж у тебе є?

— Тільки братик. Він там стоїть.

Розчулений перехожий простягав дівчинці монету і поспішав до автобусної зупинки.

Чарлі любив копатися в урнах — це була для нього розвага. Забачивши урну, хлопчик аж паленів з нетерплячки. А раптом йому пощастить знайти щось потрібне, таке, що згодиться матері або сестричці! Може, туди викинули щось із одягу або поламану іграшку? Проте частіше він сподівався знайти там що-небудь їстівне, хай недоїдки, аби смачні. Чарлі не оглянув ще й половини тих урн, а мрії його розтанули, наче хмарки в сонячному небі. Та Чарлі не журився. Він завжди сподівався, що ось наступна урна принесе йому справжній скарб. Збираючи макулатуру, доводиться зазирати в кожну урну. Інколи все ж йому таланило. Одного разу він витяг з урни книжечку з малюнками, трохи недоїдків, якусь одежину й іграшки. Він пригадав голівку ляльки, котру знайшов, оглядаючи урни біля поліцейського відділення у Ціннамон-Гарден. Тоді він облишив збирати макулатуру: йому так кортіло показати іграшку сестрі, що він біг майже дві милі.

Дівчинка була настільки зачарована тією ляльчиною головою, що не випускала її з рук, навіть лягаючи спати. Та невдовзі іграшку хтось украв.

Повз Чарлі пройшли двоє чергових полісменів — вони простували до вокзальної площі. Проїхало кілька порожніх автобусів. Як завжди, хлопець розшукав камінь і поклав собі у торбину — він йому згодиться. На вулиці з'явилися пристойно вдягнені чоловіки й жінки. Вони поспішали на роботу в контори та крамниці. Біля поштової скриньки сидів жебрак із лисою, як коліно, головою. Це було його звичне місце. Може, подражнити його? Коли хлопці дратували жебрака, старий виливав на них увесь свій запас непристойних слів. Він просив милостиню, показуючи перехожим набряклу ногу, геть усю вкриту виразками, з яких витікав гній.

— Оця нога — мій єдиний засіб до існування, — говорив старий.

Бувало, що болячки самі по собі починали загоюватися. Тоді старого охоплював розпач.

— Схоже на те, що нога видужує, — непокоївся він. — І як тільки вона загоїться, настануть скрутні часи.

— Чому, дідусю? То це ж добре, що болячки присихають, — казав Чарлі.— Тепер ви зможете знайти яку-небудь роботу і жити з неї.

— Ет, хлопче, хлопче! Чи не хочеш ти, щоб я заробляв собі на життя так само, як твоя мати? Цією ногою я чесно здобуваю собі хліб. А синочки деяких повій, бачте, не схвалюють мого ремесла.

Чарлі пригадав, як він одного разу витяг з урни дитяче платтячко. То була перша одежина, яку надягла його сестричка відтоді, як з'явила-

ся на світ божий. «От аби й сьогодні пощастило знайти платтячко», — подумав хлопчик, звівши до неба очі.

Перш за все, треба навідатись до урн крамниці, в якій продають окуляри. Чарлі витяг камінь з торбини й кинув у собаку, що вештався біля урни. Якби поблизу був сторож, він не дозволив би йому лазити по урнах, — це Чарлі знав із власного досвіду.

— Ану геть звідси, щеня, і не смій займати урну, а то сморід піде на всю вулицю.

— Дозвольте мені тільки вибрати макулатуру. Я не перевертатиму урни.

— Якщо ти не розумієш слів, я накладу тобі по шиї, бісова твоя душа. Він тут насвинячить, а відповідати повинен я! А потім сміттяр відмовиться спорожнити урну в машину, бо сміття розсипане! Покупці затулятимуть носа і тікатимуть до інших крамниць. А хазяїн побачить і спитає: «За що я тобі гроші плачу?»

Отак сварився сторож, проте завжди давав хлопцеві оберемок макулатури. Але Чарлі повертався, як тільки сторож ішов геть.

«Начебто нікого не видно», — промовив сам до себе Чарлі. Він ще раз поглянув на магазин і побіг до урни. Запустив усередину обидві руки. Намацавши папір, клав його у торбину. Хлопець побачив, що добре вбрана жінка, проходячи мимо, пришвидшила ходу й затулила ніс хусточкою. Але на відміну від цієї дамочки він не зважав на сморід. Що вдієш? Коли хочеш існувати, доводиться нюхати й таке. Леді врятувалася втечею, затуливши носа. Для Чарлі ж не було вибору — він мав це робити заради того, щоб жити. Хлопець і далі порпався в урні, наче нічого й не сталося. Ось він добрався до дна й, намацавши щось м'яке, витягнув назовні.

— Тьху, дохла кішка! Ні, не кішка, кошеня. Біднесеньке! Мабуть, його переїхала машина.

Потім продовжив свої пошуки і зрештою зібрав трохи макулатури.

Якщо так піде далі, то до вечора він заробить хіба що на півфунта хліба й миску юшки. Та це ще нічого. Бувало й гірше. Останні кілька днів він повертався з порожньою торбою, бо вставав пізно й ходив у гурті з іншими хлопчаками. Нерідко вони сварилися, часом доходило і до бійки. Помітивши урну з сміттям, хлопці бігли наввипередки: хто перший дістанеться до мети. Перевертали урну і шпурляли сміттям один в одного. Але збирати макулатуру гуртом було не так небезпечно, як поодинці.

Одного разу на подвір'я вийшла підстаркувата пані й, забачивши хлопців, що наближалися до урни проти її вікон, заволала:

— Ану, забирайтеся звідси. Я не дозволю вам розкидати сміття!

Хлопці накивали п'ятами, освистуючи стару, але невдовзі знову повернулись, обнишпорили урну і покинули її навпроти сусіднього будинку.

Сміттєзбиральні машини муніципальної ради не встигали спорожнити урн до самого вечора. Коли Чарлі зустрічав машину дядечка Перрі, той давав йому трохи макулатури. Дядечко Перрі був маминим другом і часом приходив до неї. Коли хлопчик оглядав урни біля ресторану «Сіріпура», в кінці вулиці Олкотта Мавати, там йому щастило натрапити на шматки хліба, булочки з родзинками та напівгнилі банани. А це було набагато краще, ніж макулатура.

Джентльмен, одягнутий у довгі штани й сорочку з довгими рукавами, неквапною ходою простував вулицею у супроводі двох дітей.

Одну він тримав на руках, а друга, одягнута в костюмчик, йшла поруч, тримаючи батька за руку.

Раптом дитина зупинилась навпроти вітрини й промовила:

— Тату, купи мені, будь ласка, оту іграшку.

Чарлі бачив, як батько зайшов у крамницю з обома дітьми. З торбиною на плечі він спостерігав за ними крізь вітрину.

— Тату, я прикріплю цих двох пташок до стіни моєї кімнати,— сказав, усміхаючись, хлопчик.

— Гаразд, синку.

Чарлі дивився, як батько з дітьми вийшли з крамниці, і проводжав їх поглядом, доки ті зникли з очей, а на душі стало тоскно й самотньо.

«У них є татко, є домівка, є гроші, за які можна купити різні гарні речі. А в мене немає татка. Де ж він? І моя сестричка теж не має татка. А чому мама починає сердитися, коли я питаю в неї, де мій татко?»

Чарлі пам'ятав слова, що їх повторювала мати, як тільки мова заходила про його батька.

— Мені навіть згадувати не хочеться цих негідників. Вони — обоє на один копил. Ошукали мене.

Потім вона клала підборіддя на руки і линула думками в минувшину.

— Прошу тебе, сину, не питай мене більше про свого татка. Тварюки негідні. Твій батько і батько твоєї сестри — справжні паршиві пси, в яких немає ані крихти почуття до дітей. А тепер вони хочуть нас звідси вигнати, щоб тут оселились їхні повії. Собаки! Нічого, нехай приходять, ми ще побачимо, чиє буде зверху.

Чарлі знав, що мама каже це в нападі гніву. «Ніколи більше не питатиму її про татка, — думав хлопець. — Якби він у нас був, то любив би нас. Доволі й того, що нас мама любить».

— Ті, хто народився на вулиці, не мають батьків, — казала мати.

Ось вона витерла сестричці носа і попрямувала вулицею Малібан. Мати завжди обирала цей шлях, коли хотіла полаятися.

— Учора ти ходив до вітру на тому місці, де ми ночуємо. Хочеш нас вижити звідси й спати із своєю шльондрою? Що ж, приходь! Я присплю тебе навіки.

Голос Асілін було чути далеко за межами вулиці Малібан.

Від ресторану «Сіріпура» Чарлі причимчикував до базару Тріполі. Настав час «пік». Вулиці заповнилися автомобілями. Діти поспішали до школи. Хоч сонце підбилося височенько, проте ворота базару були ще замкнуті. Чарлі звернув ліворуч, на вулицю Дарлі. В одній урні він знайшов шматок хліба і кілька тухлих яєць. Обчистив їх і з'їв з величезною насолодою. У животі забурчало.

Ось уже й очна лікарня, а макулатури в торбинці обмаль. Коли хлопець побачив прикрашений орнаментом фасад лікарні, йому пригадалися ті кілька самотніх днів, які він провів на лікарняній терасі.

«Було це давно, ще коли народилася моя сестричка. Маму забрали до пологового будинку, щоб вона народила дитину. Залишаючи мене на терасі, мама сказала:

— Синку, ти вже якось сам прогодуєшся, поки мене не буде. Чекай на мене тут. Нікуди не ходи звідси, навіть якщо тебе хто-небудь кликатиме. Я повернуся через кілька днів».

Так говорила мати, прощаючися з Чарлі. Він добре запам'ятав той день: мати поцілувала його у щоку, дала двадцять п'ять центів і зайшла, стогнучи, в приймальний покій: у неї почалися перейми.

Хлопчик поспішав до Росмід-плейс, поки туди не прийшла сміттє-

збиральна машина. Підбігши, постояв трохи, роздивляючись великий будинок. «Колись і в мене буде такий, — сказав він сам собі. — Якби я міг, то повиганяв би всіх багатіїв із оцих великих будинків, передав би їх біднякам, а багатіїв примусив жити під статуєю Олкотта».

Раптом Чарлі побачив гарненьку дівчинку, яка гралася навпроти будинку. Він зняв торбинку і почав пильно розглядати малу.

«Яка гарна дівчинка! Певне, такого ж віку, як і моя сестричка. Ні, на дітей не можна сердитися. І виганяти їх не треба. Як вони житимуть під статуєю Олкотта? Не хочу, щоб їх пекло сонце і поливав дощ. Не хочу, щоб вони голодували. То був би великий гріх—вигнати їх із затишних домівок. Коли цей будинок стане моїм, я залишу цю дівчинку: хай собі живе і грається з моєю сестричкою».

Сміттєзбиральна машина вже, мабуть, побувала на Росмід-плейс. Урни були порожні. Чарлі повернув назад і поплентався до Головної лікарні. Тут, мабуть, знайдеться щось попоїсти. Побачив у риштаку декілька зеленкуватих кокосових горіхів, дістав їх, розбив і проковтнув м'які зернята.

Сонце стояло над вокзалом. Сміттєзбиральні машини вже побували й на лікарняному подвір'ї. Чарлі підняв папір, викинутий на бруківку, і вмився з крану.

Раптом він почув, як хтось кричить не своїм голосом перед лікарнею. Позбігалися люди. На бруківці тіпався усім тілом чоловік, він скріб землю розчепіреними пальцями, гриз її зубами, наче божевільний.

Чарлі підійшов до чоловіка і звернувся до нього по-дружньому, як давній знайомий:

— Гей, дядьку Чаро, що ви тут робите?

Та враз схаменувся і поспішив геть, побоюючись, що дядько Чаро накинеться на нього з лайкою.

Чаро проробляв цей номер у людних місцях, дурив довірливих і співчутливих людей, а на гроші, здобуті таким побитом, пив увечері самогон і ходив до повій на вулицю Малібан.

День видався спекотний, і Чарлі стомився. Та, згадавши, що на нього чекають мама й сестричка, вирішив будь-що назбирати побільше макулатури. Проте спочатку треба трохи перепочити. Хлопець пішов до парку Віхара Маха-Деві, поклав під голову торбину, замість подушки, і вмостився на траві під розлогим деревом. Ще й п'яти не встигли прохолонути після пекучого сонця, а він уже заснув.

Спав Чарлі недовго, а прокинувшись, зважив у руці назбираний папір. Ні, щоб купити харчів, треба назбирати удвоє більше. Доведеться піти до Гол-Фейс-Грін, там часом розкидано чимало паперових обгорток. І Чарлі знову вирушив у путь.

Коли він дістався до Гол-Фейс-Грін, сонце, немов червоний розпашілий м'яч, уже котилося на захід. І Чарлі уявив, що воно йде на смертельний герць із дияволами океану й просить людей допомогти йому. Чарлі було шкода бідного сонця. Проте у нього не було часу милуватися тією красою, що розливалася по виднокругу під час заходу.

Сьогодні Гол-Фейс-Грін був заповнений школярами і солдатами. Здавалося, неначе все зелене поле стадіону колихалося від музики військового оркестру. Ось пішли маршем лави школярів. Чарлі сів на свою торбину і почав дивитися на дітей і на військовий парад.

— Гей, хлопче, геть звідси! — почувся голос полісмена. — Хіба ти не знаєш, що жебракам заборонено заходити сюди сьогодні і завтра? Затям собі — адже завтра державне свято.

— Мені так хочеться подивитися парад. Дозвольте побути тут хоч трішечки. Я скоро піду.

— Тоді стань за огорожею. А якщо знову ступиш на траву, я тебе вижену втришия, — попередив хлопчика полісмен.

Кілька хвилин Чарлі спостерігав парад. Потім думки його знову полинули до мами й маленької сестри. «Мені потрібно рупію, щоб купити півфунта хліба і миску юшки у мотелі Мартіна Айя». Він знову зважив у руці свою торбину і спохмурнів. Ще замало. Треба ще назбирати.

Чарлі чув, як кряче вороння на смітнику біля готелю «Самудра». Ворони крякали так жваво, наче хвастались, яка у них щаслива доля. Обличчя Чарлі трохи повеселішало. Він попростував до готелю.

Нарешті йому пощастило! В урнах було повно паперу: школярі напхали туди обгорток від своїх сніданків. Чарлі почав набивати папером торбину. Він радісно усміхався.

Наповнивши торбину до половини, хлопець побіг здавати макулатуру, наче змагаючись у швидкості з вечірніми сутінками, що огортали землю. «Сьогодні мені дадуть добрі гроші, можна буде купити на вечерю чимало харчів», — думав він дорогою.

Та коли Чарлі дістався до крамниці, вона вже зачинялася. Були прочинені тільки маленькі дверцята. Хлопчик загукав:

— Хазяїне, сьогодні я назбирав багато макулатури. Школярі повикидали обгортки від сніданків в урни біля готелю «Самудра». Вони готуються до свята. І я всі зібрав.

— Чом ти не прийшов раніше, сучий сину? В мене зараз немає ні терезів, щоб зважити макулатуру, ні грошей заплатити тобі. Приходь через день або два, одержиш свою рупію.

Хазяїн вихопив торбину з рук Чарлі і пошпурив у крамницю.

— А тепер забирайся геть...

Крамар зачинив двері, і Чарлі почув, як клацнув ключ у замку.

З англійської переклав
Володимир КОРОБКО

Мілан НІКОЛИЧ

ЖИВЕ КРАГУЄВАЦ!

Мов змій вогняний, мов гаряча підкова,
У райдужних зблисках межа світанкова,
Мов півень, що співом розбив супокій,
Живе Крагуєвац у пісні людській.

Мов праведний лицар, святий без хрестів.
Титан, у якого сім тисяч перстів,
Всеможний вогонь, що крізь бурі пливе,—
У пісні людській Крагуєвац живе.

Про смерть про свою ще ніхто не повів.
Розкаже лиш він. І не з марень та снів.
Могил тут не злічиш, зіщулених в рій.
Живе Крагуєвац у пісні людській.

З могили ніколи не встав ще ніхто.
Підвівся лиш він. І не вигадка то.
Полеглим життя дарували нове.
У пісні людській Крагуєвац живе.

Хоч били — не вбили! Він був і він є!
І часові, й людям хліб-сіль подає.
Душа розривалась мільйони разів,
Але воскресав життєрадісний спів.

Мов змій вогняний, мов гаряча підкова,
Мов праведний лицар, святий без хрестів,
У райдужних зблисках межа світанкова,
Титан, у якого сім тисяч перстів.
Мов півень, що співом розбив супокій,
Живе Крагуєвац у пісні людській.

ВІД ПЕРЕКЛАДАЧА

Кілька років тому в Чернігові побував сербський поет і перекладач Мілан Ніколич. Чернігівцям запам'яталася тепла зустріч з другом Країни Рад. Мілан Ніколич розповів багато цікавого про свою батьківщину, про життя і творчість югославських письменників, про їхній інтерес до радянської, зокрема української літератури. Запам'яталися відвідини Чернігова і Мілану Ніколичу, — так він не раз нам казав.

Про це свідчить і перший лист, що надійшов до Чернігова з югославського міста Крагуєвац, де живе й працює Ніколич. Він пише: «Мої згадки про ваше чудове місто, про добрих людей немовби знову стали дійсністю. Здається, що я знову опинився на головному майдані Чернігова, глянув на біле плаття красуні-Десни з високого Валу... І стає тепло на душі, і ще раз присягаюся, що знову відвідаю чернігівську землю».

Тоді ж Мілан надіслав свого вірша «Чернігове, запиши мене до свого славного літопису».

Через деякий час пошта принесла ще одного листа від поета, в якому були такі слова: «Нарешті, надсилаю маленький цикл віршів про Чернігів. Назвав я його «Чернігівські мініатюри». Всі ці вірші (крім останнього) написані давно, точніше, накидані, але я ніяк не наважувався переслати їх. Все мені здавалося, що написав не те, що хотілося, що відчував. Не хотілося образити дорогий мені Чернігів. Тепер я все відредагував, переробив і вирішив усе-таки надіслати».

Потім Мілан Ніколич надіслав свої нові поезії. Все це я переклав з сербохорватської і гадаю, що українським читачам буде цікаво познайомитися з самобутнім творчим почерком нашого сербського друга.

БІЛЕ МОЛОКО ДЛЯ БІЛОЇ, ЧОРНОЇ І ЖОВТОЇ ДИТИНИ

Найважливіше — молоко сьогодні ввечері.
Вінця каструлі в шумовинні.
Те молоко
для білої і чорної, і жовтої дитини.
І ще важливо — небом це пророчено:
Для мами юної — богині із картини —
Каструля молока, що пахне лугом!
Найважливіше — щоб після вечері
Усі солдати снили полем, плугом,
Аж поки сонце зблисне перламутром,
Щоб не рипіли у казармах двері,
Щоб мирно спали Дон і Брамапутра.

Найважливіше — щоб не задрімала
Десь третя зміна за чутливим пультом:
Їй пильнувати світ крізь мікроскопи.
У донорів Америки й Європи,
Щоб кожна вена чітко пульсувала.
Найважливіше — Місячна соната,
Яка в кімнату з вітром залетіла,
Поета розтривоженого мрії
І двірникові кроки обережні.
Найважливіше — тишу колихати,
Щоб міцно спалось в Загребі й Севільї.
А завтра?

Молоко найважливіше
Для білої і чорної, і жовтої дитини,
Для того, хто вночі лиш народився.
Найважливіше — дітям всім скоріше
За парти сісти... Згарища й руїни
В кіно лиш бачить... Воїнам-гвардійцям
Музей відвідать... Третій зміні вчасно
Додому повернутись... А газетам
Дощ оспівати, що пройшов, де треба,
Братерства пагони — ясне знамення часу.
Найважливіше — жити на планеті,
Щоб не було заграв у чистім небі!

КРЛЕЖА Й АНДРИЧ ІДУТЬ ЧЕРЕЗ ПРОСТІР І ЧАС

По мосту, що на Дрині, ідуть та ідуть,
Вічно, мабуть, ітимуть,— така його суть.
І Глембаї, що, як сироїжки, розклались,
Наче міст, поміж нами назавжди зостались.

Хто з них кращий і більший: чи Андрич чи Крлежа? —
Не з'ясують жонглери з духовних манежів.
Птиць політ можна змірять досвідченим оком,
Але хто може змірять два неба високих?

Ти вимірюй уми традиційно-звичайні,—
А вбирай неосяжні, поривні, відчайні!
Той щасливий народ, із якого злітають
Сонцесяйні уми, що галактик сягають.

Ще щасливіший той, хто хвилин не марнує
І за розумом світлим у завтра прямує.
Мов два рідні брати, через простір і час
Крлежа й Андрич ідуть, закликаючи нас!

КВІТКА, У ЯКІЙ МИ ЖИВЕМО

Все прекрасне: і зорі, і скелі, і води...
Бо земля наша — квітка, вершина природи:
в ній і соки, й тичинки, й пахкі пелюстки,
і жар-птиці, і рибки, і бджілки легкі.

Квітка ця зачарована — диво із див.
Хіба є щось на світі, щоб я так любив?
Та здригаються болісно думи мої:
Збережемо її?
Обірвемо її?

ЧЕРНІГОВЕ, ЗАПИШИ МЕНЕ ДО СВОГО СЛАВНОГО ЛІТОПИСУ!

Чернігове, запиши мене до свого славного літопису!
Якщо ж вірш мій тобі не до вподоби
(Слави твоєї не вартий, з виду на тебе не схожий), —
не вкарбовуй мене
між поетів та кобзарів сміливих,
а запиши між звичайних мандрівників та приятелів
хоч десь на краєчку,
без позолоти і помпи,
рукою лагідною.

Чернігове, запиши мене до свого славного літопису!
Хай знають, що я повернувся до тебе
через тисячу літ,
крізь невдачі, війни і вогнища,
я — твій нащадок древній,
я — крові твоєї краплина.
Хай знають, що кров братерська,
коли б не була пролита,
завжди назад притікає до вітчого серця,
і хай знають, що цим керує
всесильний закон любові.

Чернігове, запиши мене до свого славного літопису!
Згадай, коли про сивину свою оповідаєш,
бо я цілував твоє срібне волосся.
Згадай, коли зодчих нових вшановуєш,
бо я стискав їхні руки залізні.
Я ж бо, старче, погляди свої закохані
напинав, як дроти електричні,
між твоїми високими банями,
між новими підхмарними трубами,
між древнім твоїм краснописом
і новою твоєю музикою.

Чернігове, запиши мене до свого славного літопису!
Зазнач, що прийшов я неждано
одної зими холодної
і що було мені тепло на добрій твоїй долоні,
засипаній інеєм та щедротою.
Запиши — присягнув я перед чолом твоїм святим,
що знову тебе відвідаю, коли спалахнуть каштани
і коли Десна, твоя правиця,
скине білу свою рукавичку
і сонцем запалить зелений вогонь
на твоєму плодючому тім'ї.

Чернігове, запиши мене до свого славного літопису!
Якщо ж мій вірш не досить схожий на тебе
(бо важко писати вірш про вірш),
не вкарбовуй мене між поетів та кобзарів сміливих,
та й між волоцюг,
бо не випадковим гостем твоїм був я!
Ти, старче, батьку мій рідний,
батьку мого брата Кибальчича,
що на твоєму ясному небі
вчився зорі і сни читати.
Запиши, старче, ім'я моє скромне
до свого славного золотого літопису!

ПО ДОРОЗІ

По дорозі до Чернігова
снуються билиці й легенди
про минуле — князів та війни...
На Україні, між іншим,
не злічити усіх оповідок
про подвиги пращурів ратні...
Та ще більше
тут мріють
про майбутнє
так гаряче, пристрасно!
Про сучасність говорять
натхнено й стримано.
Зрозумів я: пишаються нею
І немовби запрошують — сам придивляйся!

У ДРЕВНІХ МІСТ...

У древніх міст нерідко доля зла:
Історії не може перевершить
важка, невтомна праця поколінь.
Минувшина гордливо поглядає
у бік сучасності,
Стає остання її блідою зніченою тінню.
Хіба побачиш Рим за Колізеєм?
Стамбул затьмарений розкошами Софії,
Під колонадами Акрополя
Афіни невтішно стогнуть...
А тут, в Чернігові,
усюди в цій країні,
Сучасність йде з минувшиною поруч —
Красуня писана з бабусею пригожою.

ДЕСНА В МОЄМУ СЕРЦІ

Моєю рідною мовою слово «десна»
означає протилежність лівому — правий бік.
Стояв я на лівому березі Десни.
А Десна — то права рука Чернігова,
яку мені подавали друзі,
якою мені показували ліси та рівнини
на лівому і правому берегах,
якою махали услід мені, коли я від'їздив.
Хоч називається Десна правицею,
вона в мене з лівого боку: в серці.

ТРИ КАРТИНИ

На моїй стіні гравюра Бєлграда:
дві ріки — дві тихі руки,
обіймають пряму обпалену шию.
Згодом почепив бронзову таріль Москви:
вежі Кремлівські хмар сягають,
віддзеркалена вічність у плесах.
Недавно ж прибив карбівку Чернігова:
вогняний змій з гарматного жерла
сонце несе.
Три різні картини, даровані друзями,
з доріг привезені... Три теплих символи
братерства по крові,
три мої любові.

ПИШЕ ДРУГ

Пише друг мені з Чернігова:
«Де ж ті вірші, що ти обіцяв?»
Розумію його.
Але й ти зрозумій мене, друже!
Вірші я написав,
тільки як мені їх надсилати,
знаючи, що в них не вмістився Чернігів,
дідуган, мудріший від мене,
юнак, чиї слова
гучніші й ліпші від моєї пісні!

З сербохорватської переклав
Станіслав РЕП'ЯХ

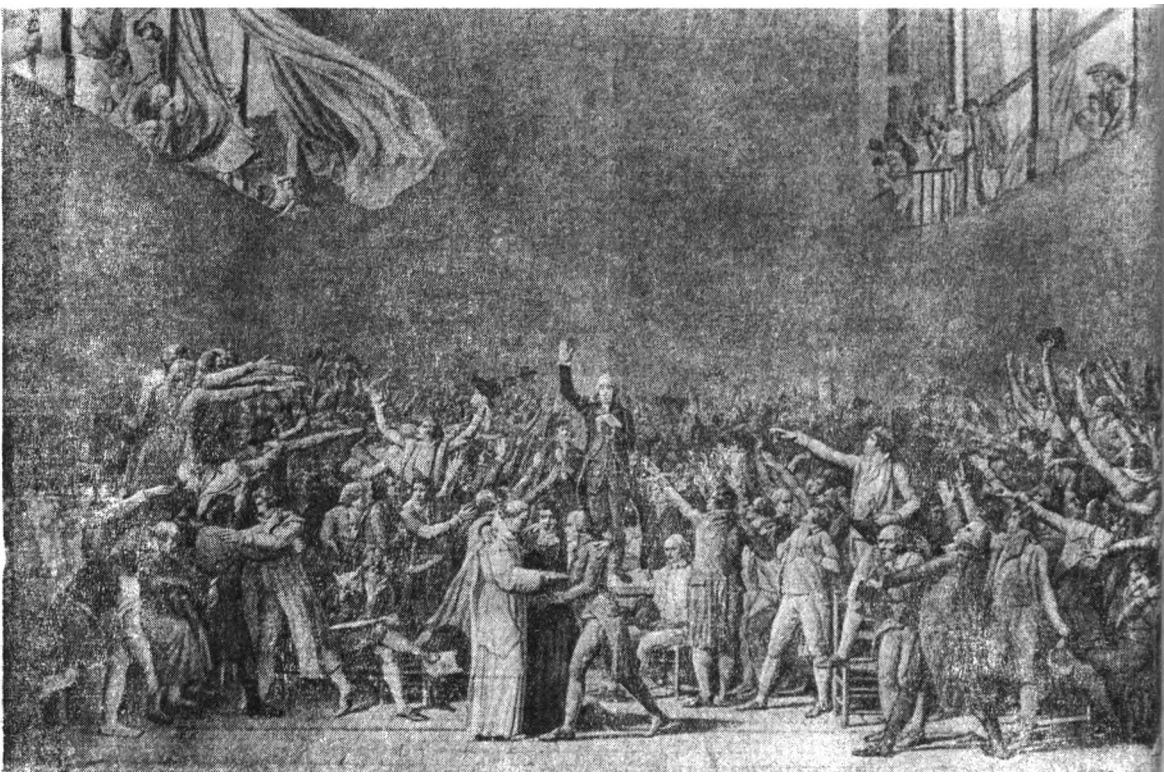

Клятва в залі для гри у м'яч (1791). Гравюра за картиною Луї Давіда.

ПІСНІ ВЕЛИКОЇ ФРАНЦУЗЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

У липні ц. р. минає 190 років з дня штурму Бастілії — початку Великої французької революції.

Після перемоги Великого Жовтня молода Країна Рад виявляла глибокий інтерес до вивчення мистецтва, твореного великими революціонерами, в тому числі революціонерами Франції. Тоді я переклав для музичного супроводу кілька пісень, народжених у лавах тих, хто штурмував Бастілію.

Відомі українські радянські літературознавці О. І. Білецький та М. А. Плевако в 20-х роках уклали і підготували до друку «Хрестоматію з історії західних літератур». До підготовки третього тому цього видання було залучено й мене. Я на той час уже набув досвіду в перекладі поетичних текстів до пісень Моцарта, Шуберта та інших класиків європейської музики. Мені й запропонували переклад пісень французької революції XVIII ст., які мали бути вміщені в хрестоматії разом з відповідними мелодіями. До того часу відомий був українською мовою лише текст «Марсельєзи» у перекладі Миколи Вороного, в якому її і надруковано в хрестоматії. Решту ж найпопулярніших пісень французької революції («Все гаразд», «Карманьйолу», «Пісню походу» Марі-Жозефа Шеньє, а також ряд поезій його славетного брата Андре Шеньє) довелось для цього видання перекладати мені.

Пропоную кілька пісень французької революції у тодішніх перекладах.

Борис ТЕН

ВСЕ ГАРАЗД

1

Гей, все гаразд, все гаразд,
все гаразд!
Зранку і до ночі всі гукають:
Гей, все гаразд, все гаразд,
все гаразд,
Ворога здолаємо ми враз!
Ледарі врозтіч побіжать,
Ми ж будемо весело співать:
Гей, все гаразд, все гаразд,
все гаразд,
Зранку і до ночі всі гукають:
Гей, все гаразд, все гаразд,
все гаразд,
Ворога здолаємо ми враз!

2

Гей, все гаразд, все гаразд,
все гаразд!
Гляньте, он П'єретта й Жан
танцюють, —
Гей, все гаразд, все гаразд,
все гаразд!
Підемо в танець ми з ними враз!
Аристократе, оступись, —
Досить звертали ми колись!
Гей, все гаразд, все гаразд,
все гаразд!
Гляньте, он П'єретта й Жан
танцюють,
Гей, все гаразд, все гаразд,
все гаразд!
Підемо в танець ми з ними враз!

3

Гей, все гаразд, все гаразд,
все гаразд!
Хай аристократ запротестує, —
Гей, все гаразд, все гаразд,
все гаразд!
В очі засміємо його ми враз!
Досить уже сміялись ви, —
Час вам позбутись голови!
Гей, все гаразд, все гаразд,
все гаразд!
Хай аристократ запротестує, —
Гей, все гаразд, все гаразд,
все гаразд!
В очі засміємо його ми враз!

4

Гей, все гаразд, все гаразд,
все гаразд!
Всіх аристократів на ліхтарні!
Гей, все гаразд, все гаразд,
все гаразд!
Час їх перевішати якраз!
Я на багнети б настромив
Сотні й тисячі голів!
Гей, все гаразд, все гаразд,
все гаразд!
Час їх перевішати якраз!

5

Гей, все гаразд, все гаразд,
все гаразд!
Всіх аристократів на ліхтарні!
Гей, все гаразд, все гаразд,
все гаразд!
Час їх перевішати якраз!
Вішать чи голови рубать, —
Годі над нами панувать!
Гей, все гаразд, все гаразд,
все гаразд!
Всіх аристократів на ліхтарні!
Гей, все гаразд, все гаразд,
все гаразд!
Час їх перевішати якраз!

КАРМАНЬЙОЛА

1

Мадам Вето гострила ніж,
Мадам Вето гострила ніж,
Щоб весь порізати Париж,
Щоб весь порізати Париж,
Не пощастило їй,
Завадив гарматій!
Утнімо Карманьйолу
Під рев і грім, під рев і грім.
Утнімо Карманьйолу
Під рев гарматний утнім!

2

Месьє Вето присягу склав,
Месьє Вето присягу склав,
Одвічних захищати прав,
Одвічних захищати прав,
Та їх давно нема —
Їм попуску чортма!
Утнімо Карманьйолу
Під рев гарматний утнім!

3

Антуанетті аж кортить,
Антуанетті аж кортить,
Щоб поламали ми карки,
Щоб поламали ми карки —
Не пощастило їй,
Ніс одламала свій!
Утнімо Карманьйолу...

4

Гадав звитяжити Луї,
Гадав звитяжити Луї —
Погано сили знав свої,
Погано сили знав свої,—
Тебе попросим ми
З палацу до тюрми!
Утнімо Карманьйолу...

5

Швейцарці кляті присяглись,
Швейцарці кляті присяглись
Перестріляти нас колись,
Перестріляти нас колись,—
Як кожен з них скакав,
Як кожен танцював!
Утнімо Карманьйолу...

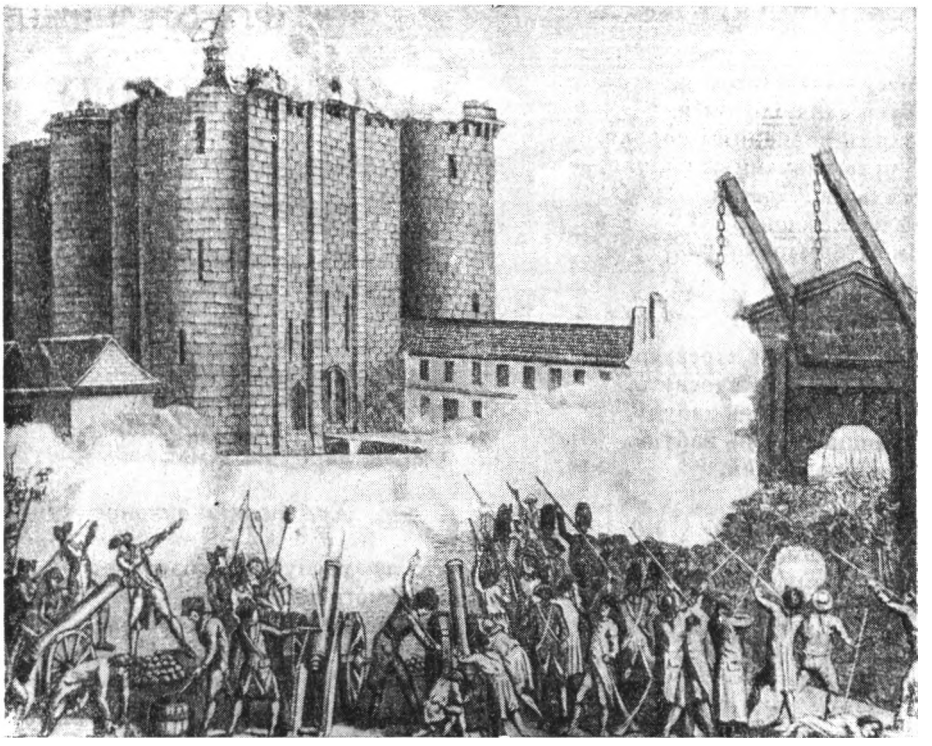

Штурм Бастілії 14 липня 1789 р. Гравюра Г. Годена.

Антуанетті від тюрми,
Антуанетті від тюрми
Тікати не дозволим ми,
Тікати не дозволим ми, —
Хай журиться — дарма,
Тут почету нема!
Утнімо Карманьйолу...

7

Луї напевно був не рад,
Луї напевно був не рад
Із шанців наших і гармат,
Із шанців наших і гармат, –
Хвалився він проте,
Що місце візьме те!
Утнімо Карманьйолу...

8

З панами дружить патріот,
З панами дружить патріот,
Та всіх їх вижене народ.
І кожен з них не рад
Почути рев гармат.
Утнімо Карманьйолу...

9

Бундючиться аристократ,
Бундючиться аристократ —
Він роялістам друг і брат,
Він роялістам друг і брат,
Та всі нероби ці
Тікають, мов зайці!
Утнімо Карманьйолу...

10

Жандарми кляті присяглись,
Жандарми кляті присяглись,
В руках удержати Париж,
В руках удержати Париж,—
Гармати загули —
І всі вони втекли.
Утнімо Карманьйолу...

11

Єднатись, друзі, час наспів,
Єднатись, друзі, час наспів,
І не боятись ворогів!
І не боятись ворогів!
Почнуть атакувать —
Примусимо скакать.
Утнімо Карманьйолу...

12

Назвуся санкюлотом я,
Назвуся санкюлотом я,
На злість визнанцям короля,
На злість визнанцям короля,—
Марсельців і бретон
Вітає наш закон,
Утнімо Карманьйолу...

13

Як знов гармати заревуть,
Як знов гармати заревуть,
Про санкюлотів не забудь,
Про санкюлотів не забудь,
За їх здоров'я пий,
За запал бойовий.
Утнімо Карманьйолу
Під рев і грім,
Під рев і грім.
Утнімо Карманьйолу,
Під рев гарматний утнім.

МАРІ ЖОЗЕФ ШЕНЬЄ

ПІСНЯ ПОХОДУ

1

Ми з піснями йдемо по шляхах перемоги,
Нам свобода показує путь,
І сурмлять сурмачі, і на поклик тривоги
Луни з півдня і з півночі йдуть.
Від крові і гордості п'яні —
Од жаху тремтять королі.
В могилу лягайте, тирани,
Царює народ на землі.

Хор вояків виконує приспів:

До нас республіка волає:
Перемога або загин!
За свободу француз умирає,
За неї ж і бореться він!

2. *Мати*

Наших матерніх віч не смутімо сльозою, —
Геть одкиньмо зажурений страх;
Повні радості ми, що йдете ви до бою,—
Королям лише бути в сльозах.
Життя вам зуміли ми дати,
Віднині не наше воно,—
Вітчизна — єдина вам мати,
Для неї вам жити дано.

Хор матерів виконує приспів.

3. *Двоє старих*

Стародавню батьків надягайте ви зброю
І спогадуйте нас у бою, —
Посвятивши мечі королівською кров'ю,
Ви здобудете славу свою.
Додому загоювать рани
Вертайте на втіху батькам,
І в час, як не буде тиранів,
Закриєте очі ви нам

Хор старих виконує приспів.

4. *Хлопчик*

Силу зрощує в нас і бажання
помстити
Славна доля Бара і В'яла, —
Хай умерли вони, але вік буде жити
Їхній мужності честь і хвала!
Не гідні життя боягузи,
Нехай і дорослі вони.
До бою маленькі французи,
Республіки вірні сини!

Хор дітей виконує приспів.

5. *Жінка*

Наче вдови ми всі, та не будем
тужити, —
Вирушайте ж на свято війни!
На прославні вінки ми плекаємо
квіти —
Увінчають хоробрих вони.
І в день, як розчиняться брами
Звитяжців уславити прах,
Вже помста за вас під серцями
Зросте в нерожденних синах.

Хор жінок виконує приспів

6. *Троє вояків*

Присягаємо ми на мечах,
на священних.
Матерям уклоняючись ниць,
Нашим сестрам, батькам
і дружинам, — нікчемних
Подолати гнобителів міць.
Під заспів гарматного грому
Несем королям небуття
І світу даруєм цілому
Ми волю і мирне життя.

Загальний хор виконує приспів.

7. *Дівчина*

На геройство братів виряджати
прийшли ми,
Залишивши свої весілля, —
З нареченими ми поберемось своїми
В день, як вільною буде земля.
Палкою віддячим любов'ю
Ми тому, хто в славних боях
Омиє ворожою кров'ю
До волі і рівності шлях.

Хор дівчат виконує приспів.

8. *Троє вояків*

Присягаємо ми на мечах,
на священних,
Матерям уклоняючись ниць,
Нашим сестрам, батькам
і дружинам, — нікчемних
Подолати гнобителів міць.
Під заспів гарматного грому
Несем королям небуття
І світу даруєм цілому
Ми волю і мирне життя.

Загальний хор виконує приспів.

До нас республіка волає:
Перемога або загин!
За свободу француз умирає,
За неї ж і бореться він!

З французької
переклав Борис ТЕН

СПІВЕЦЬ НАРОДНОЇ НАДІЇ

(До 100-річчя з дня народження Жігмонда Моріца)

З ім'ям видатного угорського письменника Жігмонда Моріца тісно пов'язані найкращі досягнення угорської літератури в жанрі оповідання, роману, драми, оновлення цих жанрів, наближення їх до соціальних проблем, до художніх пошуків світового реалістичного мистецтва. Основою творчості Моріца завжди було реальне життя. Коло героїв, змальованих письменником, за своїм соціальним складом надзвичайно широке: селяни, інтелігенція, зубожілі дворяни, сільські священики, відставні офіцери, поміщики, аристократи.

Вихований на волелюбних традиціях національно-визвольної війни 1848 року, Моріц належав до плеяди тих великих угорських митців, яких можна назвати сумлінням народу. Його невтомна віра в творчі можливості рідного народу, незламний оптимізм, нещадна критика буржуазного світу забезпечили йому почесне місце в історії національної літератури.

* * *

Жігмонд Моріц народився 2 липня 1879 року в селі Тісачече Сатмарського комітату. Батько його був селянином, мати походила з родини збіднілого сільського священика. Енергійний, ініціативний, батько майбутнього письменника був яскравим втіленням тих нових сил, які, ламаючи рамки феодального ладу, сприяли економічному розвиткові на селі.

Дитячі роки залишили глибокий слід у свідомості вразливого хлопчика. Прекрасний світ природи, народні пісні, казки, обряди пробуджували в Жігмонді любов до батьківщини. Хоч як намагалися батьки відмежувати дітей від грубої дійсності, це їм не вдавалось. Незважаючи на тимчасові успіхи у господарюванні, батьки ніяк не могли розбагатіти. Після невдалої спроби використати в господарстві молотарку, яка вибухнула, матеріальне становище сім'ї різко погіршилось. Моріци переїздять з одного місця на інше, батько міняє професії і на-

решті стає муляром. Постійні матеріальні труднощі, клопоти батька, який не міг звести кінці з кінцями, рано розкрили Жігмондові очі на соціальну несправедливість і нерівність. Навчаючись у Дебреценському реформатському колегіумі, Жігмонд відчув її на собі. Юнак боляче переживає приниження та образи з боку міських паничів.

Задушлива атмосфера колись славетного навчального закладу глибоко вразила, душевно травмувала юного гімназиста. Після закінчення колегіуму він вступає на теологічний факультет Дебреценського університету, але незабаром переходить на юридичний, а потім — на філософський факультет. Згодом Моріц працює в редакціях спочатку дебреценських, а потім будапештських газет. Журналістська робота не дуже задовольняє його. Він веде рубрику для дітей, починає і сам писати дитячі поезії, казки про тварин. На всіх ранніх творах Моріца позначився вплив творчості Мора Йокаї, великого майстра демократичної угорської прози.

Великою подією в житті молодого письменника стала поїздка у складі фольклорної експедиції в Сегедський комітат. Жігмонд бачив не тільки мальовничу природу, веселих, дотепних селян, які, наспівуючи, йдуть за плугом чи косять траву, як це часто можна було прочитати в книжках Йокаї, а й злиденність селянського життя. Різні долі, характери і, не в останню чергу, народні пісні (а їх Моріц зібрав понад тисячу) стали джерелом його творчості на багато років.

1908 року в найавторитетнішому угорському часописі тих часів «Нюгат» з'явилося оповідання Моріца «Сім крейцерів», яке засвідчило, що в літературу прийшов талановитий письменник. Воно привернуло увагу таких видатних митців, як Ендре Аді й Деже Костолані.

Мати з сином, граючись у післяобідній час, вирішили пошукати сім крейцерів, щоб купити мила. Вже заходить сонце, наближаються сутінки, а в них усе ще немає потрібної суми. Все перерито, перевірено всі схованки, вивернуто всі кишені — бракує ще одного крейцера. І тут до хати заходить жебрак. Він мовчки спостерігає сцену пошуків, прислухається до розмови матері з сином, а потім дістає з кишені крейцер і простягає його бідній жінці. Мати починає сміятись і довго не може вгамуватися. Вона сміється, і з горла в неї йде кров...

За рік побачила світ і перша збірка оповідань Моріца під назвою «Сім крейцерів». Уже в перших творах виявився талант Моріца-оповідача, його вірність реалістичній манері, тонке вміння проникати в світ думок і переживань людини, в короткому епізоді зобразити велику життєву правду.

Великий вплив на формування ідейно-естетичних поглядів Моріца мала його дружба з Ендре Аді, «буревісником угорської пролетарської революції 1919 року». Молодого прозаїка захоплювала, зокрема, запекла боротьба Аді проти угорської Пусти. Пуста — це не просто географічне поняття (угорський степ. — **І. М.**), це — символ економічної і культурної відсталості країни, яку боляче переживали обидва митці, це трясовина, в якій химерно сплелися вузли суперечностей, що не дають розвиватися прогресивним починанням. Щоб розчистити грунт для прийдешнього, потрібні були радикальні заходи, корінна перебудова суспільства.

На початку століття угорська література вже відігравала роль не лише своєрідного провідника ідей соціального прогресу, а й цілком реальної рушійної сили, здатної вплинути на розвиток суспільства. Письменники вбачали своє покликання в боротьбі за звільнення народу від страждань. Відлуння цих ідей знаходимо і в Моріца — і в нього вони мають цілком конкретний характер. Причину соціального зла він бачить у напівфеодальних пережитках, в існуванні системи поміщицького землеволодіння. Відсталість тодішнього села прирікала селянина на довічне неуцтво.

Становище селянства глибоко хвилювало Моріца. Надії на суспільний прогрес письменник пов'язував насамперед з селянином, вважаючи його провідною силою суспільства. Обмеженість соціальних поглядів не дозволила Моріцу зрозуміти, — як зрозумів це Аді, — що майбутнє Угорщини визначить пролетаріат.

Найяскравіше погляди письменника проявились у романі «Золото в болоті» (1910). Його герой Дані Турі — представник «нової сили» на селі. Поетизуючи шлях цієї надзвичайно ініціативної вольової людини від сина наймита до заможного хазяїна, Моріц водночас розкриває і безсилля таких народних самородків у класовому суспільстві.

Дані Турі — перший моріцівський герой, який прагне до самовдосконалення, виношує плани соціально-економічних реформ, боляче переживає економічну й культурну відсталість країни, не бажає миритися з соціальним злом, але весь час наштовхується на холодну стіну байдужості й нерозуміння.

Перша світова війна залишила глибокий слід у творчості письменника. Щоправда, в перші місяці Моріц поділяв загальне войовниче піднесення, викликане офіційною пропагандою. Але, поїхавши військовим кореспондентом у Галичину, Моріц побачив страждання простих солдатів, учорашніх селян, відірваних від улюбленої праці й змушених вбивати і руйнувати матеріальні цінності, створені руками таких самих, як вони, трудівників, по той бік фронту. Тому не дивно, що він зробив спробу викрити антигуманний характер війни (оповідання «Жужана в Клагенфурті», «Кошка», «Між двома вогнями»). Згодом об'єктом критики письменника стають пихаті офіцери, які зневажливо ставляться до солдатів, до фізичної праці («Пан є пан»). Дуже показовим для гуманістичної позиції Моріца є його ставлення до «ворогів» — російських солдатів. Його герої, вдягнені у військові шинелі трансільванські селяни, відчувають не ворожість, а скоріше співчуття до таких самих бійців по той бік фронту. А герой оповідання «Йошка Шаму Кіш» (1918), скуштувавши лиха на війні, відверто заявляє, що «вороги — не росіяни, а багачі, яких усіх треба перестріляти».

Невдоволення, що визрівало в широких масах як на фронті, так і в тилу, переконувало письменника в тому, що «хворе людство» може врятувати лише революція. Старе мусить відступити, а нове прийти. Дух цієї доби вдало передає роман «Смолоскип» (1917). Хоч дія твору відбувається у мирний час, загальну атмосферу його визначила війна, що загострила всі суперечності буржуазного суспільства.

Закінчивши теологічний факультет, герой роману — молодий реформатський священик — їде в село з романтичною мрією нести культуру в маси. Але його наївні ілюзії розбиваються в перший же день, коли він наштовхується на жорстоке користолюбство і підлий обман. Людина лагідної вдачі, Матольчі не має життєвої програми, він просто не підготовлений до життя, його знання виявляється абстрактним і схематичним. Зіткнувшись з реальним житям, відчувши своє безсилля перед законами, які панують на селі, Матольчі заглиблюється в питання, так би мовити, вищого порядку: він розмірковує про суть релігії, сенс людського буття, знаходячи в цих роздумах прихисток для душі. Коло проблем поступово розширюється. В ньому опиняються питання економіки, держави, церкви, права, дуалізму й матеріалізму, які врешті наводять його на думку, що причину всіх несправедливостей треба шукати в недосконалості суспільного ладу. Не маючи друзів, сповнений внутрішніх суперечностей, Матольчі проходить через тяжкі випробування. Перебуваючи в глибокому розпачі, ладний накласти на себе руки, він в останню мить усе ж таки знаходить у собі сили до активної дії — сміливо кидається рятувати людей, життю яких загрожує пожежа. Вогонь, що палахкотить на останніх сторінках твору, за задумом письменника, «очищує» героя. Матольчі здається, що він зрозумів свої помилки. Одним милосердям, любов'ю не можна змінити світ; щоб боротися за суттєві соціальні зміни, треба знати закони розвитку природи й суспільства. Але таке усвідомлення приходить до героя надто пізно. Захворівши тієї фатальної ночі на запалення легенів, герой помирає.

1918 року в Угорщині відбулася буржуазно-демократична революція, внаслідок якої країна здобула національну незалежність. А за кілька місяців над Угорщиною замайорів прапор проле-

тарської революції, яку радо вітав Моріц. Революція вселила в письменника віру в краще майбутнє для рідного народу. Демократичні перетворення у всіх сферах соціального життя, розумна культурна політика, яка сприяла згуртуванню прогресивних митців, викликали захоплення у Моріца. Письменник багато їздить, роз'яснює селянам політику пролетарської держави, допомагає створювати сільськогосподарські кооперативи. З безпосередніх вражень народилися відомі шомодські репортажі, в яких Моріц показав ентузіазм вчорашніх наймитів, що стали повноправними господарями землі, будівниками нового суспільства. В цей період у творчості Моріца починають формуватися елементи, характерні для літератури соціалістичного реалізму. Він виношує задум роману про соціальні зміни на селі, які відбулися за короткий час існування Угорської Радянської Республіки.

Коли реакція, захопивши владу, запровадила в країні білий терор, велика частина творчої інтелігенції змушена була емігрувати. А ті, хто залишився, зазнавали постійних цькувань з боку хортістського режиму. Нестерпним у 20-і роки було й життя Жігмонда Моріца. Фашистський уряд не забув його симпатій до народної влади.

Повість «Будь добрий до самої смерті» (1920) знаменує новий етап у творчості Моріца. Хоч у ній відсутня гостра суспільна критика, яка звучала в довоєнних творах (конфлікт між особою і суспільством передається через зображення внутрішнього світу підлітків), але відчутний протест проти несправедливості, грубості, ницості.

«У трагедії Міші Нілаша, — писав Моріц у листі від 12 грудня 1930 року до своєї знайомої Ольги Магош Кардошне, — я показав насправді не його страждання в дебреценському колегіумі, а те, що я сам вистраждав...»

З болем у серці прощається герой повісті Міші з Дебреценом, щоб більше сюди не повернутися. Моріц також хотів почати все заново. Повість свідчить про одужання письменника від душевної депресії, про його готовність до нової боротьби.

Не маючи можливості відкрито виступати з критикою суспільства, Моріц звертається до історії. Так з'являється трилогія «Трансільванія» — широке соціальне полотно, присвячене подіям XVII століття.

У першій половині 20-х років соціальний зміст творів Моріца затушовується проблемами морально-етичного плану. Головний акцент письменник робить на вивченні людської природи, яка, на його думку, залишається незмінною. В цей період письменник захоплюється надмірною психологізацією, спіритуалізмом і т. п. Найпоказовіші в цьому плані — романи «Від зорі до зорі» (1924) та «Панські забави» (1927).

Окреме місце в творчості Моріца посідає повість «Метелик» (1924) — історія кохання бідняків Йошки та Жужіки. Зустрівшись уперше на обмолоті зерна, ці двоє поденників покохали одне одного. Письменник не ідеалізує їх, але водночас примушує читача замислитися над питанням: як двом злидарям пощастило зберегти свіжість почуттів? Для Йошки і Жужіки боротьба за щастя повна драматизму. Повернувшись до Дебрецена, обоє відчувають, що вони не такі вільні, як там, у степу. Їхніх почуттів не розуміють батьки, соціальні суперечності стають на перешкоді героям повісті.

Зворушливо й переконливо відтворює письменник «діалектику душі» героїв — зародження першого почуття, вагання, сумніви, недовіру. В повісті про кохання Йошки та Жужіки втілена віра Моріца в моральну силу, стійкість народу.

Романом «Родичі» (1930 р.) закінчується другий період творчості Моріца. Герой цього твору Іштван Коп'яш — виходець з дворянської родини, який завдяки щасливим обставинам стає обербургомістром міста. Своїми помислами, благородством душі, соціальною активністю Коп'яш нагадує Матольчі — героя роману «Смолоскип». Але ситуації, в яких вони діють, різні. На відміну від героя «Смолоскипа», який хотів бути вождем народу, своєрідним моральним взірцем, Коп'яш потрапляє у вищий світ, в коло правителів міста. Його посада дозволяє, на перший погляд, провести навіть певні економічні реформи. Зміни-

лися й соціальні умови: Угорщина пережила війну, соціальні потрясіння, економічну кризу, яка різко погіршила становище сотень тисяч людей.

Чесний, справедливий, донедавна зовсім бідний Коп'яш уже першого дня перебування на новій посаді стикається з жорстоким тиском з боку хижаків, що порядкують на всіх рівнях соціально-економічного життя. Розуміючи всю ненадійність свого становища, охоплений сумнівами, Коп'яш жертвує своїми принципами. Тож не дивно, що він зрештою опиняється в безвиході й накладає на себе руки. Одинак не витримує боротьби із зграєю хижаків.

«Родичі» прийнято вважати твором, в якому Моріц досяг вершин критичного реалізму.

У 30-ті роки Моріц знов шукає героїв для своїх творів серед селян. Тяжкому життю селянства він присвячує ряд оповідань, що ввійшли до збірки «Варвари», роман «Щаслива людина» (1933). Роман цей належить уже до нового періоду творчості Моріца. Основою для твору послужила розповідь мараморського селянина про своє злиденне життя. Порушуючи традиції епіки, письменник поєднав документалістику з художнім узагальненням. У своєму прагненні бути гранично об'єктивним, Моріц пропонує читачеві неприкрашену, безжалісну правду.

Третій період творчості письменника відзначається пошуками соціально активної особи. Увагу Моріца дедалі більше привертає фольклор, легенди про відважних опришків-бетярів. Дія роману «Бетяр» (1936) відбувається у знаменний для Угорщини рік тисячолітнього ювілею держави. Герой твору, сміливий бетяр вривається у замок, де зібралося панське товариство, відбирає у багатіїв гроші, а потім, на превелике здивування аристократів, спокійно сідає з ними за стіл, щоб повечеряти. Більше того, розбійник навіть дискутує з аристократами, висловлює думки, яких навіть у парламенті не почуєш. Потім повертається до рідного села, очолює селянський бунт і відсилає у замок золотий кухлик графині Деї, в яку закохався з першого погляду. Він ще раз іде до замку, намагаючись умовити графиню втекти з ним до Америки...

Письменник відновляює давно забуту романтику подвигів бетярів. У замках їх називали розбійниками, а народ створював про них легенди, сподіваючись, що прийде час, коли відважні месники повернуться й відберуть у магнатів багатства, принесуть жадану волю.

У формі пригодницького роману Моріц змальовує боротьбу проти соціального й економічного гніту. «Земля належить тим, хто її обробляє», «праці і хліба» — ці гасла були актуальними для угорського суспільства 30-х років. Романтизовані пригоди й соціальна дійсність органічно переплітаються. Яні Авар відбирає гроші в багатіїв, щоб допомогти сотням своїх співвітчизників, він, власне, не бетяр, а селянин, якого Моріц одягнув у романтичні шати.

Справжнім бетяром є Шандор Рожа — герой пам'ятних подій 1848 року, виразник дум і сподівань бідного селянства. В останньому своєму творі Моріц прагне створити образ народного месника, символ доблесті, мужності й справедливості, який живе в народній легенді.

Останні місяці життя Моріц провів у повній самотності. Зазнаючи переслідувань, нехтуваний видавцями, письменник усе ж таки жив надією, що хоч «душа угорця спить, але вона живе». Він вірив у її пробудження.

Він не дожив до світлого дня визволення рідної Угорщини. Серце його перестало битися 4 вересня 1942 року.

Твори Моріца ввійшли до скарбниці найкращих надбань угорської літератури. Вони стали активною силою в боротьбі за побудову суспільства соціальної справедливості, основою для розвитку літератури соціалістичного реалізму.

Іван МЕГЕЛА

ТІБОР ДЕРІ

Літературний портрет

Критики відзначали, що однією з найхарактерніших рис творчості цього письменника була актуальність тематики. Та актуальність, яка полягає в умінні порушувати складні проблеми, в здатності відчувати дух свого часу. А неповторний, сповнений авторскої іронії стиль і глибина, з якою він розв'язував найважливіші проблеми людського існування, висунули Тібора Дері ще за його життя в ряд класиків угорської прози.

Народився Тібор Дері 18 жовтня 1894 року в буржуазній родині в Будапешті. Захворівши в дитинстві на туберкульоз кісток, він більше часу проводив у санаторіях, ніж у школі. По закінченні комерційної академії вивчав філологію в Швейцарії.

Батьки в своїх мріях бачили сина інженером — наглядачем за вирубкою лісу й тартаками, але Тібор Дері, вирісши, вирвався з-під опіки рідних: його вабила література. Особливо захоплювали письменники, що групувалися навколо літературного журналу «Нюгат»; багатьох з них він знав особисто і підтримував з ними тісні зв'язки.

1917 року Тібор Дері виступає з першим оповіданням «Лія», витриманим у натуралістичній манері. Ім'я автора одразу ж привертає до себе увагу громадськості, оскільки оповідання було викликом суспільним традиціям. Це бунтарство виявилося характерною рисою ранньої творчості Дері, з нього випливав його пізніший стоїцизм і скептицизм. Майже всі персонажі ранніх творів Тібора Дері обирають шлях насильства, діють зі сліпою пристрастю і самі стають жертвами спричинених ними трагедій.

Серед ранніх творів письменника є й такі, в яких він із соціографічною докладністю, але по-натуралістичному малює світ робітничих кварталів. Тут також відчутне захоплення романтикою бунту, який призводить до трагедії. Досліджується в оповіданнях і жахливий механізм війни та спустошення, що різко позначається на психіці людей, бринить типова для гуманістів того періоду пацифістська нота. Але Дері починає усвідомлювати небезпеку, що може виникнути через відсутність в особи гальмівних імпульсів, — така анархія веде до занепаду. Власне, під впливом цієї зміни в світогляді письменник приєднується до пацифістського й соціалістичного руху, знайомиться з працями Карла Маркса,

Стаття написана для «Всесвіту».

а на початку 1919 року вступає до лав Комуністичної партії Угорщини. Соціалізм він розуміє як важливий етап «людського розвитку в напрямі необмеженої солідарності», як можливість «здійснити братерство між людьми». І хоч Тібор Дері не перебував у лавах повсталих пролетарів, він прийняв їхні ідеї і цілі, а після повалення народної влади, як і більша частина угорської прогресивної інтелігенції, опинився у вигнанні, жив з випадкових заробітків, часто змінював місце проживання.

Наслідком глибокого розчарування й відчуття власного безсилля стала низка віршів про марність людських діянь. Був це в письменника період захоплення філософією розпачу й відчуження, що позначилося і на поезії, і на прозі, створеній під впливом експресіоністів. З-поміж найвідоміших книжок цього періоду — збірки віршів «Кінь, пшениця, людина» (1922), «Співають і помруть» (1928) та збірки прози «Крик на два голоси» (1922), «На шосе» (1932), в яких змальовано трагізм особи, що перебуває поза суспільством.

Рання проза Тібора Дері засвідчує стилістичні пошуки автора: форма тогочасних його творів була неоднорідна, спільною ознакою їх є проблематика й настрій.

Еміграційний період у житті й творчості Тібора Дері тривав недовго. 1926 року письменник повернувся до Будапешта, приєднався до найвиразніших представників авангардизму й разом з ними заснував у грудні того ж року часопис «Документум» — спільну творчу майстерню, горно, в якому роздмухувався жар суспільного й морального бунту. Перша іскра спалахнула, коли Дері опублікував три свої п'єси, написані на грані між дадаїзмом і сюрреалізмом: «Немовля-велет», «Блакитний велосипедист», «Мала людина, або Що їсти на сніданок». Наявні в п'єсах несподівані знахідки, ціла техніка сценічного монтажу й залучення глядача до активної участі в дії — все це було розривом з традицією театру дев'ятнадцятого століття, викликом тогочасному світові мистецтва. Тібор Дері робив спроби засобами сюрреалізму проголошувати ідеї свободи й бунтарства.

Кільканадцять років тривали формальні експерименти, перше ніж письменник з інстинктивного бунтаря виріс у свідомого революціонера. Наслідком його пошуків став відомий, згодом вдало екранізований роман «Незакінчена думка» (опублікований 1947 р.). Це одна з перших (і взагалі небагатьох у довоєнній угорській літературі) спроб цілісно охопити проблеми народу в капіталістичному суспільстві.

Дія твору відбувається в Угорщині 30-х років, коли особливо загострився класовий конфлікт між буржуазією та пролетаріатом.

У романі майстерно змальовано кожен клас. Буржуазія виступає як суспільна сила, що занепадає, втративши ідеали, свою давню силу й можливості.

Досить повно й цікаво подано в творі образ пролетаріату, виліплений із соціологічних надбань доби, а також із власних спостережень письменника в молодості. Робітники — це люди бідні й гнані, але вони глибоко усвідомлюють, що страждають недаремно, бо історія — на їхньому боці. Звідси й надія, з якою вони стають на боротьбу. Солідарність додає їм сили, хоча кожен розуміє, які великі жертви можуть бути в боротьбі з буржуазією. Робітники не бояться жертв, йдуть на барикади, адже, на противагу буржуазії, вони твердо вірять у свої ідеї.

Буржуазія й пролетаріат у романі — це два окремі світи. Стоять вони один проти одного, як дві ворожі сили на полі бою, і не мають жодної спільної площини, окрім хіба що тієї, яка виражає непримиренну їх боротьбу й ненависть. Буржуа зневажає робітника й не цікавиться його нужденним життям, бачить у ньому лише одне з джерел свого зиску, власне, машину, а робітник, з ненавистю думаючи про буржуа, одночасно відкидає все, що має будь-який зв'язок з ним: освіту, спосіб життя, цивілізацію. Тож і зіткнення героїв твору, що походять з оцих цілком чужих класів, мають закінчитися трагічно...

Героєм роману «Незакінчена думка» є юнак з багатої буржуазної родини. Ви-

ховання в родині зробило з нього пересічного міщанина, але ближчі стосунки з суспільством переконали його в нікчемності й безцільності власного життя. Намагання розв'язати свої внутрішні суперечності приводять героя до пролетарського середовища. І юнак ладен прийняти його ідеї, розділити його долю. Але один світ покинуто, а другий — не приймає його. І спроба зблизитися з робітничим середовищем закінчується поразкою. Сім'я робітників, якій юнак прагне допомогти, викидає його за поріг, гурток революціонерів ставиться до нього з недовірою, кохання, що єднає його з молодою комуністкою Евою, не приносить йому щастя. Дошукуючись суті власного «я», він відходить назавжди від безперспективного буржуазного світу, але ні молодість, ні енергія, ні безкомпромісність не допомагають йому розв'язати власні внутрішні суперечності. Зрештою юнак опиняється між двох світів — світом буржуазії, яким гордує, і світом робітництва.

Цікавим був роман «Незакінчена думка» й за своїми художніми засобами — роман поєднував глибокий реалізм XIX ст. з формальними експериментами XX ст.

Після менших за обсягом творів — оповідань, віршів, п'єс — цей великий твір дозволив письменникові синтезувати свої тодішні ідейні й естетичні погляди. Та тільки через десять років він зміг віддати твір на суд читача.

Зіткнення двох суспільних сил видавалося Тібору Дері настільки цікавим матеріалом для літератури, що, скінчивши працю над романом, він писав лише такі оповідання, тематика яких зосереджувалась переважно на проблемі класових конфліктів. Але його енергія з роками вичерпувалася, залежало це великою мірою від конфлікту з властями, який кінець кінцем закінчився ув'язненням письменника-комуніста. Про все те, що йому довелося пережити в той час, Дері розповів 1955 року в своїх «Спогадах з тюрми».

В лютому 1939 року Тібор Дері вийшов з в'язниці, але наступ в Угорщині фашизму й початок другої світової війни ще більше підірвали його творчі сили. Не знаходячи кращої роботи, відомий письменник змушений задовольнятися перекладами на угорську мову поганеньких німецьких та французьких повістей, під якими він часто соромився поставити своє ім'я як перекладач. Тоді ж він зблизився з учасниками руху Опору, брав участь у багатьох акціях, спрямованих проти властей, і згодом радо привітав визволення рідного краю Радянською Армією.

У новій Угорщині починають з'являтися твори Тібора Дері, які доти не друкувалися. Видав письменник і нову книжку оповідань — «Підземні розваги» (1946). Це були експресіоністично-сюрреалістичні картини жахливого «підземного царства» людей, які під час облоги Будапешта переховувались у підвалах бомбардованих будинків.

В цей же час Тібор Дері пише твори іншого жанру. З-під його пера виходять «Свідки» (1948) — драма про суспільну відповідальність середніх верств буржуазної Угорщини, звинувачення їх у байдужості. Темою п'єси є реагування міщан на переслідування євреїв під час другої світової війни. Квінтесенція такої поведінки висловлена одним із героїв п'єси: «Стою на воротях і не втручаюся, навіть коли серце мені розривається від жалю: бути свідком — тільки це гарантує життя в цьому надзвичайно небезпечному світі».

З-поміж написаних у цей період творів, — переважно оповідань, — заслуговує на увагу «Велет» (1948), цікава історія молодого, морально чистого хлопця, який, покинувши рідне село, подався до визволеного Будапешта в пошуках праці, оселі й щастя.

Всі новели й оповідання цього періоду можна образно назвати «літературними гамами», що передували новому великому творові — роману «Відповідь» (1950—1952). Задуманий як чотиритомне полотно, але недописаний, він за тематикою наближається до «Незакінченої думки». Автор малює на сторінках свого твору велику фреску з історії угорського пролетаріату. В житті головного героя збираються як у фокусі всі оті прагнення і поразки, що характеризували угорський пролетаріат у міжвоєнний час.

Окрім долі пролетаріату, письменника цікавить і доля угорської інтелігенції.

Основу роману становить життя Балінта Кепе — його фахове навчання, спілкування з різними групами робітничого руху, дружба, перше кохання й трагічне зіткнення з невблаганною машиною поліцейського апарату.

Історії життя Балінта протистоїть доля професора Фаркаша, що вводить читача в інше соціальне середовище. Професор належить до інтелектуалів, які, розчарувавшись у моралі старого світу, відкидають буржуазне суспільство, але створити якусь конструктивну програму неспроможні й тому змушені вдаватись до компромісів: із середовищем, з власними можливостями і почуттями, з науковою працею тощо.

Професор Фаркаш — герой-одинак. Відірвавшись від буржуазних кіл, він почувається зовсім чужим у середовищі революціонерів. Така дилема виникла й перед героєм «Незакінченої думки»; очевидно, ця проблема непокоїла й самого письменника, відбивала його власні вагання. Професор живе в суспільстві, як у порожнечі,— і, власне, сам глибоко усвідомлює це: «Він спинився й сам себе запитав: куди б він міг втекти звідси? Чи є в нього дружина, діти, родичі, в яких можна було б сховатися? Ні, нема. Чи є родинне вогнище, яке прихистило б його? Ні, він народився на вулиці. А чи є під ногами бодай п'ядь землі, на якій міг би лишитися сам, щоб не загинути? Чи зуміє відрізнити пшеницю од жита, солому од сіна, бука од дуба? І чи має взагалі батьківщину?»

Третім, не менш важливим персонажем є студентка й професорова коханка Юлія Надь. Подібно до своєї попередниці Еви з «Незакінченої думки», вона бере участь у роботі молодіжної комуністичної організації. Сумлінна й сміливa дівчина, яка самовіддано працює в організації, Юлія, щиро кохаючи професора, прагне зробити його щасливим. І не просто щасливим, а «визволити», скерувати на шлях поступу. Та ці її спроби закінчуються невдачею.

Твір цей, з його широким соціальним тлом, є справжньою епопеєю про добу, яка вже належить історії. Перехід Тібора Дері до класичного реалізму означав, що письменник покінчив зі стилістичними експериментами.

Пізніше Тібор Дері захоплюється так званою соціографією, що від 20-х років і донині посідає в угорській літературі напрочуд важливе й своєрідне місце. Він багато подорожує, відвідує найглухіші кутки країни, знайомиться з різними людьми, і з-під його пера виходять такі твори, як оповідання «Народження Шімона» (1953) чи повість «Нікі» (1955).

Персонажі оповідання — люди прості і скромні. Але вони твердо вірять, що найвищою цінністю є життя, і разом звершують прекрасний подвиг: у далекому закутку Угорщини, в жахливу зимову хурделицю, серед глухої ночі, об'єднуються, щоб урятувати дитину, яка народжується на світ.

У повісті «Нікі» за допомогою оригінальних паралелей відтворено сумну долю інженера, несправедливо скривдженої людини, та його собаки Нікі.

60-і роки відкривають новий період у творчості Тібора Дері, що позначений випуском повістей «Пан А. Г. в Х.» (1964) та «Анафема» (1966). В обох творах-алегоріях натрапляємо на тривожні запитання: як складеться доля людства, яке буде його майбутнє? Чи зможе воно уникнути війни, самознищення? Про загрозу війни говорить письменник і в поетичній ораторії «Глянути в очі» (1967). У формі суперечки Авеля і Каїна автор протиставляє волю до життя — прагненню смерті, а слова надії — словам розпачу.

Під впливом цих роздумів народилася ще одна, згодом з великим успіхом перенесена на підмостки сцени, повість Тібора Дері «Вигаданий репортаж з американського поп-фестивалю» (1971). Історія, розказана в цій повісті, дуже проста: Йожеф, угорець-емігрант, що живе в Нью-Йорку, вирушає на фестиваль поп-музики шукати дружину, яка його покинула. Змалювання фестивалю, цього сучасного «підземного царства», де збирається до трьохсот тисяч чоловік, щоб послухати ансамблі поп-музики, справляє на читачів гнітюче враження. Фанатичні учасники фестивалю — це наркомани, дегенерати, шукачі пригод

і сповідники філософії насильства, поміж яких, мов Данте в пеклі, блукає Йожеф, вислуховуючи скарги зустрінутих людей. Він щоразу губить дружину з очей, а коли, зрештою, знаходить, вона вже мертва. Її вбили наркотики.

В цій, написаній і справді у формі репортажу, повісті з'являється вже відома нам з попередніх творів Тібора Дері антиномія порядку й свободи. Фестиваль символізує (і дуже влучно) анархію капіталістичного суспільства, з його цілковитим занепадом моралі.

Гідним подиву в творчості Тібора Дері є вміння вихоплювати з життя актуальні проблеми й оповідати про них мовою максимально сучасною, як, наприклад, у даному творі — молодіжним жаргоном. Цей факт тим більш цікавий, коли зважити, що «Вигаданий репортаж...» Тібор Дері писав уже в похилому віці — в 77 років. Повісті останніх літ його життя засвідчують дивовижну вправність і актуальність авторського пера.

Близькими за тематикою до «Вигаданого репортажу...» є два інші твори Тібора Дері: «Одновухий» (1975) — драматично змальована історія викрадення внука одного мільйонера, та «Вбивця і я» (1976) — аналіз психології насильства.

Окремо слід згадати зовсім інший, пов'язаний з усією творчістю, життям і особою письменника твір Тібора Дері «Немає вироку» (1967).

В 60-х роках Тібор Дері посів, нарешті, належне йому місце в угорській літературі: читачі й критика з цікавістю чекали його нових творів. Статті й нариси письменника друкуються на чільних сторінках літературних видань, починається дослідження його багатогранної творчості. Саме тоді і зарубіжний читач знайомиться з творами Тібора Дері, що з'являються в численних перекладах у багатьох країнах; в їх автора беруть інтерв'ю, про його творчість пишуть есе. Широке визнання, що прийшло до письменника після багатьох стресів, поразок, непорозумінь і випробувань, дозволяє йому спокійно осмислити своє складне й нелегке життя. Так виникає щоденник «Немає вироку» — щоденник нетиповий, бо складається він не з хронології життєвих подій, а з епізодів та роздумів, скомпонованих навколо низки тем. Власне, це не історія життя письменника, а лише його автопортрет, змальований за допомогою максимально точних штрихів.

Отже, щоденник охоплює три теми. Перша — це події з особистого життя письменника: молоді літа, дебют у літературі, зв'язок з робітничим рухом, дружба, кохання й одруження, еміграція, роки ув'язнення, звільнення, період старості. Друга — це образ епохи й портрети видатних осіб, з якими автору випадало зустрічатися. Третя — роздуми над людським існуванням і розвитком цивілізації.

Щоденник «Немає вироку» одночасно є підсумком усієї письменницької праці Тібора Дері; прагнучи не порушити правдивості фактів, у головному він дотримується непорушного для себе принципу: обов'язок письменника — передовсім говорити правду.

Коли у серпні 1977 року письменник помер, критики відзначали, що творчість його в угорській літературі — майже ціла епоха. Протягом свого життя — а прожив Тібор Дері вісімдесят три роки — був він підданим цісаря Франца Йосифа й свідком народження білого терору, пережив дві світові війни й брав участь у створенні Угорської Народної Республіки, вітав побудову соціалізму на рідній землі і, попри всі складності своєї творчої біографії, зумів книжками своїми довести відданість передовому, комуністичному світоглядові.

Тереза ВОРОВСЬКА

Варшава.

Переклад з польської
Богдана ЧАЙКОВСЬКОГО

ЧИТАЮЧИ УГОРСЬКІ ПОВІСТІ

У Радянському Союзі видається багато повістей і романів письменників соціалістичних країн. Дуже часто це твори про становлення нового героя, його боротьбу проти старих, відживаючих порядків, які ще нерідко нагадують про себе. Адже країни центральної Європи стали на шлях соціалізму значно пізніше, ніж наша, і молодше покоління радянських людей психологічно не завжди настроєне на **складність** процесів, що відбуваються в житті цих братніх нам країн.

Я працюю над книжкою, присвяченою цій проблемі. Подаю спеціально підготовлений для «Всесвіту» журнальний варіант одного з розділів у вигляді коментарів до прочитаного.

Ене Р. Тершанські

ПРИГОДИ ВІЗКА

«Візок з лівим ухилом» — символ об'єктивного ходу історії і водночас шляху простої людини, що знаходить себе в процесі революції. «Історія ця все ж претендує на те, що головний герой її — візок з лівим ухилом. Отже, хоч які б карколомні події й пертурбації відбувалися в світі, все це може вписатися в історію візка лише остільки, оскільки безпосередньо впливає на його долю».

Неодноразово автор вигукує: «Але хай обмежиться наша історія подіями навколо візка з лівим ухилом!» Проте він не обмежується ні цією «історією», ані історією одного будинку в Буді, будинку в соціальному й індивідуальному розрізі. Історія, політика, події другої світової війни впливають на долю мешканців будинку по вулиці Пантліка — і ці світові катаклізми автор коментує іронічно-публіцистичним тоном.

Хазяїна візка, Безімені, так характеризує один нілашист, переконаний у політичній наївності героя: «Він, можливо, і такий, і сякий, і аж ось який, але про нього не скажеш, що він тримає за пазухою каменя». Героя утверджує в стихійному нейтралітеті його подружка Агі: «...По-моєму, як тобі, так і мені немає сенсу приліплятися ні туди, ні сюди... Хоч би хто давав тобі замовлення... важливо одне: щоб платили справно. А мені теж байдуже, кому прислуговувати. От і вся премудрість!..» У цьому розумінні хазяїн візка мало відрізняється від самого візка: «Та хіба ж я можу перед чим-небудь завинити? І якщо мене не чіпають, хіба я рушаю з місця?» — міг би сказати візок, якби навчився говорити».

Але так само, як візок, що невідомо з якої причини весь час завертає ліворуч, і Безімені чомусь тягло вліво... І в виборі симпатій, і в почутті справедливості, і в небажанні брати участь у брудних справах, хоч би які прибутки вони приносили.

Та ось що показово. Коли розвалився старий лад і настав для багатьох «час зміни душ і кольорів», для Безімені, виявляється, мало що змінилося. Він пережив криваву епоху разом із своїм візком. Лишився тим самим трударем, добрим небагатослівним чоловіком, вірним опасистій Агі, яка стала, між іншим, його дружиною. Старий візок згорів через недогляд якогось солдата,

а новий, зграбний, «полірованого дерева» на гумових колесах візок Безімені, «безперечно, практичніший», ніж той «попередник з лівим ухилом»... Майстерня Яноша Безімені лишилася такою самою, змінилася тільки вивіска.

Чи не наголошується тут на непорушності деяких основ угорського життя після всіх пертурбацій історії? Чи не туди цілить кінцева фраза повісті: «...Чи можна припустити, що в нього (нового візка. — **В. О.**) буде таке саме цікаве життя?! Ну, ні!»

Чи, може, пореволюційна історія Безімені — це просто новий розділ, якому не місце у цій повісті?

Висновок, що напрошується з цієї повчальної оповіді про історію старого візка, не такий уже й песимістичний. Адже, перш ніж згоріти, візок старого оббивача меблів «був нарозхват» — на ньому возили тепер цеглу, цемент, дошки для будівництва нового життя. Він перестав бути причиною чвар і став «спільним майном» будинку номер дев'ять по вулиці Пантліка.

Отож, може, і сам Безімені — тяглова сила Історії, мов своєрідний стрижень національного життя, уособлює ту стійку мораль народу, практичний розум його й чуття правди, які виводять маси до світла **природним ходом** революційних подій?

Дюла Фекете

СМЕРТЬ ЛІКАРЯ

Це повість-дослідження про життя і смерть людини, про очікування смерті старим лікарем Вайсом, який уже вийшов на пенсію, але за професійним обов'язком і далі працює, бо іншого лікаря в селі немає.

Автор називає події, що лягли в основу повісті, «післямовою до життєпису». Адже «вирішальні» події життя лікаря Вайса «відшуміли» й уже не впливали на вибір шляху, що міг би змінити «саму долю». Проте, як це завжди буває в справжній літературі (пригадаємо хоча б «Смерть Івана Ілліча»), саме перед лицем смерті, що наближається й гостро приковує до себе увагу героя, і **починається** самоусвідомлення особистості, прокидається таке духовно плідне й активне життя, якого не можна порівняти з довгими роками попереднього існування, хоча в цьому існуванні й була своя мета, те, що ми часом називаємо «вибором шляху» чи «долею».

Читаючи «Смерть лікаря», ми сприймаємо саме ці останні сім днів життя Вайса як «життєпис», а всю попередню історію його долі — як «передмову» до нього...

Повість відкривається сценою на кладовищі, де старий Вайс прощається зі своїм померлим приятелем поштмейстером. І тут уперше він по-справжньому відчуває всевладність смерті, її невблаганність; хоч би про що говорив він по дорозі з кладовища з іншим старим — аптекарем Пішколті, його не покидає думка про неминучу смерть. Менш вразливий (а може, просто молодший) Пішколті інстинктивно **віддаляє** від себе чужу смерть, а Вайс, навпаки, приміряє її до себе.

У Вайсовій пам яті, розбурханій гіркими думками, зринають сумні картини. І радісне світло сонця, гусенята, що пасуться неподалік, дитячий гамір, перший журавель у небі, гуртик молодих жінок, що йдуть назустріч, — усе це теж боляче вражає його.

Вайс згадує, що «з якогось часу, мабуть, з війни, він весь час двояко рахував роки, коли мова заходила про померлих людей приблизно одного з ним віку. Подумки він щоразу вираховував різницю, і цифра та говорила йому значно більше, ніж саме число років; власне тільки вона й доходила до свідомості».

Це зближення думок про війну з думками про смерть показове. Не старість, а загроза протиприродного припинення існування людини на землі перебудовує психіку, закони реакції на довколишній світ, відчуття межі, останньої години, хвилини, а також, до речі, відчуття спорідненості з усіма, хто живе поряд з тобою... На війні можуть убити тебе, а можуть — його, або його... Війна вбиває не за логікою віку. В ній взагалі немає логіки. Але, ховаючи товариша на фронті, мимоволі згадуєш його вік: завжди здається, що смерть приходить раніше, ніж треба. Так воно і є на війні. А в підсвідомості смерть іншого мимоволі асоціюється з імовірністю твоєї смерті.

В цьому таємниця відрахунку часу не за самим часом, а за різницею років твоїх і твого померлого ровесника, про якого згадав на кладовищі Вайс.

Вайс вибухає гнівом, довідавшись про спробу молодого, повного здоров'я егоїста заподіяти собі смерть. Не знати ціни життю для старого лікаря рівнозначно злочину!

Для Вайса важливо прочитати «знаменитий роман», перекладений всіма мовами цивілізованого світу, про який колись улюблений вчитель сказав, що, не знаючи цього твору, не можна називати себе мислячою людиною. Є своя гірка правда в тому, що людині часом не вистачає життя саме на **найголовніше** — хай то буде головна книжка, головне,

єдине кохання чи головна ідея... Вайс так і не встиг прочитати далі 96-ої сторінки.

Та й у своєму пізньому осягненні головної ідеї він, образно кажучи, встигає дійти лише до 96-ої сторінки багатосторінкової книги долі...

Цю ідею збагнув у молодості його однокашник Чордаш. А сам лікар Вайс тільки тепер, по завершенні свого трудового шляху, почав розуміти, що в кожній професії, у тому числі і в його, є загальнолюдський, загальногуманний аспект, який і запалює в душі будівничого світу вогник цієї ідеї!

«Селянин... змушений був поза власною волею годувати й графів своїх, і вартових, і того самого генерала, який свого часу відібрав у нього й відправив у братську могилу його сина разом з півмільйоном інших таких самих синів. Шахтар добував вугілля, робітник плавив метал, а його товариш відливав з нього кулі — і гриміли залпи! Інженер зводив міцні мости, щоб ними могли перейти через річку танки, складальник добирав одну до одної терпеливі літери, вчитель утовкмачував у голови брехню, священик молився за перемогу сил пекла. За поганого режиму кожен, бодай трохи, в чомусь завинив, і чим краще людина виконує свою роботу, тим більша її відповідальність, і тим більше ланцюгів, вірьовок і куль випаде на долю її ближніх».

Вайс жахається, що раніше це не спадало йому на думку.

По інший бік цієї «гуманістичної» барикади — Лебович, теж, як і Чордаш, колишній однокашник Вайса. Філософія Лебовича — прагматична й надзвичайно ясна: світ влаштований так, що вовки завжди ситі, а вівці здатні лише філософствувати й готувати себе до столу вовків. А тому... Він їсть за двох і живе чудово, надаючи матеріальному перевагу перед «ідеалістичними химерами». Цікаво, що сам Вайс дотримується тактики обережності й невтручання. Навіть після відвертої розмови з Чордашем у поїзді, коли вони разом поверталися з традиційної зустрічі випускників гімназії, Вайс чіпляється за свою професію як за можливість уникнути якихось неприємних життєвих колізій: «Як лікарю мені до цього немає діла! Хто і як повівся тоді — питання характеру... душі... а хвороба душі — не моя справа, моя спеціальність — недуги тіла». Він має рацію лише в одному: що і негідникові не має права «прописувати ціаністий калій замість пірамідону!» Але тут лікар трохи лукавить, свідомо плутаючи одне з іншим. Професійна етика й громадянська позиція — речі абсолютно різні. І дійсність вимагає від нього не порушення клятви Гіпократа, а вибору власного шляху.

Він цитує Аді: «Я чужий усім, чужий, чужий...» Але в його внутрішній позиції, як і у віршах самого Аді, є суперечність. Так само, як поет тричі повторює слово «чужий», ніби заговорюючи собі зуби (він добре знає, що домагається відповіді ближнього, не хоче бути чужим!), Вайс умовляє себе, що рішення замінити відсутнього лікаря—не подвиг, не жертва, а звичайний «інстинкт життя». Адже фах, переконує він себе, стає для людини самим життям, мало не «формою існування».

Останнє — напівправда. Він не каже головного. Фах, що лишається сам собою, без ідеї життя, без питань «характеру» і «душі» стає просто останнім пристановищем. І тому тільки вихід на пенсію для Вайса страшний. Живе ж колишній головний інженер заводу Чордаш, більше не застосовуючи свій фах. Вирощує сад, енергійно, як і раніше бореться з вадами й помилками співгромадян, оточений дітьми й онуками... Він і здається наймолодшим серед однокашників, бо його надихає свідомий вибір у житті не тільки для себе й рідних, а й для суспільства, для ідеї.

Коли людина живе для інших (може, й напівсвідомо, як мати для своїх дітей), вона боїться пенсії, навіть якщо та дає переваги, боїться виявитися непотрібною для людей. Лікар не розуміє, чому злякалася стара Чокань, куховарка, коли почула, що їй конче треба йти на пенсію, на відпочинок. Чокань «чіпляється» за роботу, — неприязно думає лікар. А от він, лікар, не «чіпляється», він просто робить поступку начальству, яке не може знайти заміни молодому спеціалістові, що тільки недавно замінив його, Вайса, а тепер виїхав до столиці.

Так і не зробивши належного висновку, Вайс лише «відчув — саме тепер відчув уперше, — що в становищі пенсіонера існує якась суперечність, яка коріниться в самій духовній сутності людини...».

Він не міг сформулювати: остання ланка думок уривалася. «Але тут повинно бути щось іще...»

І лікар згадує Чордаша. Той знайшов і це «щось».

Відмовившись від пропозиції Лебовича поїхати до Швейцарії, або до моря, стати лікарем у пансіонаті для старих на дуже вигідних умовах, Вайс пише йому листа: «У мене немає нащадків, за допомогою ін'єкційного шприца я влив в інших людей своє власне життя, і за тисячу років у мене буде в тисячу разів більше нащадків, ніж у тих, хто занапастив моїх синів».

Це — моральна перемога добра над злом. Кінцева перемога.

І — початок пізнього прозріння, що

прийшло за кілька днів до смерті лікаря.

«І дивний настрій охопив раптом лікаря.

Він ясно відчув зв'язок квітів, берези, села й свій особистий зв'язок із зірками, що спалахували в небі, — відчув у всьому тому нерозривність єдиного, цілого; небесні тіла, що в мільйон разів більші за Землю, безшумно пролітають у безмірі, вони мчать зі швидкістю блискавки ось уже мільярди років, розжарені, палаючі, сліпучі сонця, в безмірній далині від своїх сусідів, самотні і, певне, до всього чужі, незалежні від усіх близьких і далеких сонць, мчать своїм власним шляхом. Але це тільки так здається. Насправді ж вони не самотні, не відокремлені від Всесвіту — ні, кожне з них є лише часткою Всесвіту, що перебуває в безперервному русі, й та сама система сил, яка визначила шлях Полярній зірці, тримає на гілках листочки берези. Комар злетить з крихітної травинки — і зійде зі своєї орбіти Земля, і Сонячна система, і всі сотні мільярдів зірок: тільки от хто скаже: наскільки?..»

І мертві світи, згаслі зірки, пов'язані близькими орбітами з живими світами, — розмірковує далі лікар, — «і живе й мертве з однаковою силою притягає Земля».

Становище лікаря ускладнювалося й через несправедливість односельчан. Мовчазність Вайса, його тихе життя, невміння ефектно говорити й справляти вигідне враження, і та сама старість, яка часто інстинктивно не викликає симпатії, — все це ніби насторожувало селян, примушувало їх підозрювати, що старий лікар «чіпляється» за роботу, от і «вижив», певне, молодого симпатичного лікаря... А дехто пам'ятав ще й те, як Вайс «вижив» знахарку, як померла дитина, що її він не зміг врятувати. «Ось — такі люди; і сьогодні — та й завтра, напевне, — на тисячу людей, може, тільки десяток таких і набереться, які готові для інших на все. В людині тихо дрімають всілякі якості, від кровожерливості до здатності на самопожертву, а яка з них візьме гору — залежить лише від обставин».

В іншому місці він висловить це майже точною формулою. «Прищеплювати нові ідеї — ох, як це непросто!»

Лікар помер. Вночі, рятуючи породіллю в далекому селі.

А життя триває, й жадібна до життя молоденька вчителька, яку так і не встиг попередити лікар про небезпеку, що їй загрожує, — небезпеку «егоїстичної примхи» з боку одного юнака, того самого, який намагався накласти на себе руки на грунті спортивних невдач, — уже біжить на побачення, вбрана в новеньку сукню. Побачення це відбувається саме в той час, коли ховають старого лікаря. Не пішла на кладовище й інша юна особа, Жужа Терек, яку рятував Вайс від ганьби в селі, — в цей час вона працювала в садку кооперативу.

Пропливають байдуже в небі хмаринки. Здається, ніщо вже не пам'ятає про старого лікаря. Тільки одна деталь примушує серце защеміти й згадати думки лікаря про зв'язки всього в цьому світі... «У повітрі похолоднішало, й на берізці тихо тріпотів кожен листочок».

...«Комар злетів» з «малесенької травинки», і «зійшла земля зі своєї орбіти»... «От тільки хто скаже: наскільки?»

Ференц Шанта

20 ГОДИН

Це — майже нарис, подекуди — просто документальна розповідь (збори селян, наприклад, запротокольовано).

Повість складається з новел, в яких з'являються нові й нові персонажі — робітники одного з держгоспів, а також старий граф. (Для нас, зізнаємося, незвична участь у фабулі графа, і присутність останніх представників дворянства в повістях, перекладених з угорської, — у Дюли Ійєша, Імре Добозі, Ференца Шанти, — здається мало не розмноженням копії.) Але, відзначимо, сама дійсність повоєнної Угорщини створила цей тип — майже звироднілий у Ійєша й Шанти (згадаймо, як у повісті «20 годин» старий граф переносить у банці мурах з одного кінця городу на другий, проводячи позбавлений сенсу, але багатозначний «дослід»: як поведуться мурахи в «новому житті», відірвані від своїх звичних умов; або тип, іще здатний осмислити становище свого класу — в Добозі).

Оповідач, певне, журналіст, протягом 20 годин зустрічається по черзі з працівниками держгоспу, й з їхніх розповідей, суперечок між собою, спогадів перед читачем постає картина жорстокої класової боротьби в повоєнні роки.

Звільняючись від багатовікового рабства, бідняки зводять рахунки з винними і невинними. Найстрашніше, що наймит іде на наймита.

Мимоволі згадується повість Залигіна «На Іртиші»...

Досить колоритна фігура — Йошка, голова Йошка. Людина стихійної правди і свідомого служіння революції. Мужній, сильний, сповнений пристрасного

бажання, щоб усі колишні наймити стали господарями своєї долі, самі осягли правду, до якої він, Йошка, в недавньому минулому тяг їх майже силоміць...

Колоритна й постать Мате — типового догматика, аж навіть беззахисного в своїй функції борця за офіційну «лінію», лінію, яка часом йому незрозуміла.

«Абсолютно байдуже, що саме дає людині сенс у житті. Питання віри й тільки». Це каже граф, обгрунтовуючи своє безглузде заняття з мурахами. А втім, це не так уже й безневинно — «примусити їх порушити великий закон взаємного зв'язку, спільного буття!» «Хоббі» старого графа — інстинктивне бажання повернути хід історії назад.

І ще одне характерне зізнання графа, що демонструє деякі «аналогії»: «Коли ми спостерігаємо щось у процесі становлення, то не маємо ані найменшого уявлення про те, відкриває чи закриває цей процес цілу епоху, початок це чи кінець».

Граф ще сподівається, що новий порядок нетривкий. У ньому ще жевріє надія, що початок нового життя може стати «кінцем» процесу революції. І вселяє в нього цю надію те, що наймит боїться взяти землю феодала — віковий порядок нелегко піддається руйнуванню. А коли зрештою він наважується взяти цю землю, то не може з нею впоратися і знову потрапляє в кабалу, але тепер уже до куркуля, що має техніку. І знову відробляє наймит ці свої десяток-другий хольдів. А швидке збагачення одного селянина витлумачується іншими як нова несправедливість. Людина далі перебуває в тенетах минулого.

По-своєму зрозуміла й гіркота «лівакiв» графи, колишні гнобителі живуть поряд, на них знову змушені працювати вчорашні наймити. От чому вони виступають за якнайшвидшу ліквідацію експлуататорських класів. Але нова правда все одно не може стати спільною для всіх членів суспільства, бо хтось у процесі боротьби неодмінно мусить програти, і той, чиї інтереси ущімлені, вважає себе скривдженим. Про утвердження класової свідомості, про боротьбу за дійсно справедливе суспільство розповідає ця повість.

Тібор Череш

ХОЛОДНІ ДНІ

У в'язниці перебувають четверо колишніх військових хортістської армії. Вони й тут дотримуються старої субординації і водночас остерігаються один одного: хто знає, як обернуться події в майбутньому... Але довгі дні неволі поступово розв'язують їм язики. Вони з'ясовують, що брали участь у одній і тій самій кривавій акції — кожен у міру своєї ініціативи й з волі тих, хто стояв над ними.

Але ніхто з них не хоче визнати себе винним, навіть перед лицем неспростовних доказів. І, мабуть, найстрашніший доказ цієї провини — фінальна сцена, в якій майор Бюкі вбиває капрала Сабо, що, як з'ясувалося, був причетний до вбивства дружини Бюкі. Тут зло виступає в своєму неприхованому вигляді, ніби зірвано маску з усіх чотирьох, і вони бачать самих себе в яскравому світлі дня.

Адже ніч скінчилася. Страшна холодна ніч. І не було вже можливості щось недомовляти, на щось сподіватися, якось вигородити себе, перекинувши вину на іншого. В камері Бюкі стоїть на найвищому щаблі цієї маленької драбини субординації. А Сабо — на найнижчому, він виконавець. Наказ вчинити насильство, відданий на найвищому рівні, дійшов до рядового виконавця, і далеко не випадково повість закінчується поверненням бумеранга зла.

Кривавий зв'язок багатоступінчастої системи зла спрацював до кінця. І наочно показав чотирьом в'язням, як вони всі — так чи інакше — пов'язані між собою. Так, кожен з них брав участь у трагічних подіях, що розігралися одного зимового ранку в Новому Саді, коли під кригу Дунаю було кинуто три тисячі триста дев'ять невинних людей.

Через увесь твір проходить образ холоду. Сабо змерзає в камері навіть улітку. Це ніби передчуття смерті, собачої смерті від руки такого самого злочинця. І нагадування про ту холодну ніч, коли вони заходили до будинку «погрітися» і вбивали підряд жінок і старих, а після всього поїдали залишки захололої чужої вечері: коли Бюкі згадує вбитого патрулями сусіда з будинку, де він квартирував, він ніби бачить перед собою «відро із залишками води, що перетворилася на суцільну кригу» і «застиглі» розплющені очі трупа; прапорщику Пездору звижаються шестеро молодих новобранців, «вбитих і перетворених на бурульки»...

Вбивці схилялися тільки перед силою. Це добре знав Сабо, сам убивця. «Там, нагорі, все відомо! Сабо мав на увазі не господа бога. Образ божий капрал беріг у душі з дитинства, хоч тепер він досить побляк від сонця, від злив, від снігової сльоти й потоку, а також від

лайки й великої кількості випитого спиртного. Не божу мудрість, а силу над собою шанував Сабо понад усе».

...Як жити цим убивцям далі, тепер, коли вони втратили в душі своїй бога на ім'я Людяність?

Імре Добозі

ВІВТОРОК, СЕРЕДА, ЧЕТВЕР

У Добозі, так само як і в Шанти, Череша, Фекете, час стає каркасом сюжету. Про це говорить сам заголовок його повісті.

Три останні дні перед початком нової ери в долі семи «нечистих», які стали «чистими», цього разу з власної волі, хоч не всі вони однаковою мірою усвідомлюють неминучість поразки Угорщини у війні на боці фашизму.

«Звісно, заради власної втіхи я міг би зберегти за собою право гнівно чи саркастично критикувати все на світі. Але навіщо? Навіщо ця пиха, коли ти позбавлений можливості ухвалювати рішення чи хоча б впливати на них...» — каже Галлаї, офіцер, сперечаючись з іншим офіцером — Деше.

«Велика справа дисципліна, особливо на фронті — або сумління своє бережи, або життя». Це теж слова Галлаї — з розповіді про кулеметника Тарбе, колишнього муляра, свідомого робітника, що «зламався», став вішателем.

Селянин за походженням, Шоркі скрізь брав пригорщу землі й ховав у мішок. Його колекція перетворилася на тверду грудку, схожу на «макет земної кулі».

Але про того ж Шоркі Галлаї каже: «В ньому ошуканий найманець збунтувався. Ось вона, правда! Не війну він ненавидить, а поразку. Німців за їхню слабкість... За те, що йому... не пощастить поживитися за чужий рахунок». «Хіба я винен, — каже оповідач, — що таким народився: те, що повинно примусити кричати від сорому, я мовчки, з відразою до самого себе, тамую в душі, але вголос не можу сказати — бракує сміливості».

Деше з надією дивиться в майбутнє: вірить у відродження батьківщини й знаходить своє місце в армії вільної Угорщини. Він хоче особисто взяти участь у будівництві незалежної батьківщини. Відмова ж лишатися командиром пояснюється просто: він не зрозумів ще як слід нової влади, й тому вирішує що буде в армії солдатом, а не командиром. У цьому ще раз проявляється його чесність. Вона для Деше — головне. З цього й починається його вибір шляху в нове життя.

...Питання, питання...

Але в них уже визрівають відповіді.

Володимир ОГНЄВ

Москва.

Йожеф Меньхарт (УНР). Дівчина читає.

МІКЕЛАНДЖЕЛО
СПРОБА ПРОЧИТАННЯ.

МІКЕЛАНДЖЕЛО.
ДО 500-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ.
ЗБІРНИК СКЛАВ МИКОЛА БАЖАН.
КИЇВ, «МИСТЕЦТВО», 1975.

Видавництво «Мистецтво» 1975 року відзначило 500-річний ювілей з дня народження Мікеланджело чудовим збірником біографічних і художніх творів про великого митця. Збірник упорядкував і зредагував М. Бажан. Тим цікавіше було братись до вивчення літератури, так чи інакше пов'язаної з Мікеланджело; кількість матеріалів виявилася величезною. Праця непередбачено розтяглася на роки; пропоную лише частину, в якій розглянуто літературний доробок Мікеланджело та вірші, йому присвячені.

* * *

У Мікеланджело - письменника зовсім не такий непохитний авторитет, як можна було б гадати. Ще за його життя багато хто з сучасників ставився до поезії Мікеланджело як до примхи, позбавленої довершеності й ясної мети. «З одного боку, — пише чеська дослідниця Мирослава Матушова,

— захват друзів і прихильників, а з другого — переважно здивоване вагання і недовіра широкого літературного світу, «офіційних» літературних кіл. Представники цього напрямку трактували поезії Мікеланджело як побічний вияв його таланту скульптора і живописця, а своєю стриманість і небажання визнати віршовий суверенітет поезії Мікеланджело та її рівноправність з іншою поезією тієї доби мотивували як змістовою відмінністю віршів, так, насамперед, і формальними їхніми вадами».

В чому справа? Тогочасних цінителів літератури й мистецтва, здається, незвинуватиш в естетичній недорозвиненості. Ми знаємо, що явища мистецтва, зокрема поетичного, часто викликали непідробний ентузіазм народу. Це відзначає й Іпполіт Тен в «Лекціях з мистецтва (Філософія мистецтва)»: «Тоді свята й бенкет уважалися несправжніми без поезії; одного разу папа Лев X подарував 500 дукатів поетові Тебальдео за вдалу епіграму. В Римі інший поет, Бернардо Аккольті, був у такій пошані, що, коли він читав публічно, замикали крамниці, аби піти його послухати; він читав у великій залі, освітленій смолоскипами; при читанні були присутні прелати, оточені швейцарською сторожею; його називали «єдиним». А можливо, в цьому й причина? Кожному, хто хоч трохи подихав поезією Мікеланджело, напевне, грім оплесків опісля його віршів видався б недоречним. Вони вимагають зосередженої тиші.

В. Лазарєв: «Вірші Мікеланджело писав не на замовлення, а для себе, що називається «для душі». Він писав їх на клаптиках паперу, на конвертах, на рисунках. Вірш і рима коштували йому великих зусиль, і нерідко він переписував один і той самий вірш до дев'яти разів, змінюючи слова і ритм мови. Часто він полишав розпочатий вірш, уважаючи, що думку досить добре виражено у фрагментарній формі. В інших випадках він свідомо відмовлявся від завершення якогось сонета чи мадригала, переконаний в марності дальших спроб. Деякі варіанти віршів лежали десятиліттями неторкано, і майстер знову до них повертався, щоб докорінно їх переробити. Подібно до Данте, він насамперед шукав у слові того, що виразне і що має пластичну відчутність і конкретність. Заради цього він не боявся жертвувати зовнішньою вишуканістю форми, яку так цінували його сучасники».

Польський літературознавець Мечислав Брамер (з передмови до Стаффових перекладів Мікеланджело): «Після нього лишилися (поезії. — Л. Ч.) в рукописах, часто у вигляді фрагментів, іноді як жменька слів, занотованих на щойно отриманому листі чи на берегах рисунка-шкіца... Не до одного із своїх віршових дріб'язків він повертався, переписував, робив правки і зміни: це доводять численні часом варіанти тексту. Видається очевидним, що він визнавав за ними значення не лише недоговорених нотаток із щоденника».

Перші відомі нам вірші Мікеланджело датуються 1502—1503 рр. Саме тоді він раптом знеохотився до скульптури, «певний час не робив майже нічого в цьому мистецтві, а віддався читанню італійських поетів і ораторів і складав собі на втіху сонети» (А. Кондіві). Сучасний італійський критик і літературознавець Вітторе Бранка у статті «Бентежна поезія Мікеланджело» відзначає: «Зовсім не випадковість, що він починає писати поезії лише після медиціївського аполлонічного періоду, коли мистецтво залишалося ще втіленням сили, впевненості, досконалості; більше того, не випадковість, що переважну їх частину створено, коли йому вже було за шістдесят, в часи болісних і споглядальних римських десятиліть».

Мечислав Брамер: «За всіх часів річчю звичайною були поетичні гімни молодості, хоч би згодом авторам їхнім судилося геть забути напрямки перших польотів. Незвичайність поезій Мікеланджело полягає ще й у тому, що це — поезія старої людини, яка робить перші кроки в літературі, спускаючись схилом життя...»

Точно підмітив і сформулював А. Вознесенський: «Коли не рятували скульптура й живопис, майстер звертався до поезії». Вірші його — від переповненості мукою, пристрастю, думкою. Вони справді перехлюпуються через вінця. Ще одне спостереження А. Вознесенського: «Не тільки Петрарка, не тільки неоплатонізм були поводарями Мікеланджело в поезії. Могутній дух Савонароли, проповідника, якого він слухав за днів молодості, — ключ до його сонетів: така його розмова з богом».

Я удивляюсь, Господи, Тебе.
Поистине — «кто может, тот не хочет»
Тебе милы, кто добродетель корчит.
А я не умещаюсь в их толпе.
Я твой слуга. Ты свет в моей судьбе.
Так связан с солнцем на рассвете кочет
Дурак над моим подвигом хохочет.
И небеса оставили в беде.
За истину борясь, ищу отдушин.
Деяний я хочу, а не словес.
Тебе ж милее льстец или доносчик.
Как небо к моим жертвам равнодушно —
Так я плюю на милости небес.
Сухое дерево не плодоносит.

Переклад А. Вознесенського.

Англійський письменник і критик, глибокий знавець мистецтва Відродження Уолтер Патер: «Ми знаємо, що Гете рятувався від напливу надто сильних почуттів тим, що записував їх. І, звичайно, для Мікеланджело записування його пристрасних думок у формі сонета означає те, що він до деякої міри вже опанував чи приборкав їх».

Ян Владислав, чеський дослідник епохи Відродження, перекладач поезії Мікеланджело: «Людська щирість цих віршів така, що нам стає близьким і ясним навіть те, що в образотворчому доробкові митця справляє враження чогось холодного, віддаленого і незрозумілого — найімовірніше тому, що насправді від

нас криється глибинний сенс, творчий задум усіх цих фресок, скульптур та будівель, які майстер нам заповів».

Вітторе Бранка: «Сам Мікеланджело з винятковою серйозністю ставився до власних поезій і дуже хотів, щоб його вважали поетом (...). Як поет уже 1510 року він зображений в «Парнасі» Рафаеля, котрий теж, до речі, писав поезії, яких ніхто, одначе, не пам'ятає». Творчість же Мікеланджело-поета, як про це мовилося вище, мала незмінний успіх у його друзів. Один з них, Донато Джанотті, навіть переконував Мікеланджело, мабуть, все-таки без особливої на те потреби: «...ви великий поет, не гірший за кого завгодно з тих, що живуть нині... Невже ви будете заперечувати те, що відомо всьому світові? Хіба з ранку до вечора не зачитуються вашими мадригалами, котрі в кожного викликають і захват, і подив? Хиба ми не чуємо, що найдосконаліші музиканти співають серед іншого й ваш маленький мадригал?.. А епіграма, яку ви нещодавно склали про вашу «Ніч», відповідаючи на іншу, написану у Флоренції не пригадаю вже ким з флорентійських академіків, хіба можна було створити щось краще скомпоноване, більше повчальне, більше милозвучне?»

Друзі вмовляли Мікеланджело опублікувати свої поезії, той не давав згоди. Нарешті флорентієць Луїджі дель Річчо 1542 року намовив був Мікеланджело видати збірку віршів. Проте Мікеланджело невдовзі відмовився від цього наміру. Коли ж Луїджі дель Річчо щось видав всупереч волі автора, розігрався скандал, свідченням якого є лист великого митця (лютий 1546 року). Читаючи цього листа, треба мати на увазі, що Мікеланджело ніжно любив дель Річчо, а незадовго до того останній врятував життя Мікеланджело, забравши його до себе в палац, де буквально днював і ночував біля тяжко хворого митця. А втім: «Той, хто врятував мене від смерті, має повне право ганьбити мене. Одначе я так і не відаю, що важить більше: ганьба чи смерть. Тому прошу і заклинаю вас істинною дружбою, яка між нами існує, щоб мені не тільки здавалось, ніби ви знищуєте цей відбиток і спалюєте ті, котрі вже віддруковані. І якщо ви торгуєте мною, не здумайте робити цього ще й з іншими. І якщо ви мене роздираєте на тисячу шматків, я вчиню точнісінько так, але не з вами, а з вашими творами». І знов: минає якийсь час, і Мікеланджело погоджується на друкування. Відкоригувавши, впорядкувавши свій поетичний доробок, відправив його Річчо. Проте за два місяці до смерті Вітторії Колонни, в грудні 1546 року, Луїджі дель Річчо несподівано помер. Ці дві смерті, їхній збіг так вплинули на Мікеланджело, що він уже ніколи не повертався думкою до друкування своїх творів.

Вперше 137 віршів видав внучатий небіж Мікеланджело, званий Молодшим, іль Джовіне. Вдруге їх було видано аж за 230 років, напередодні трьохсотліття з дня його смерті. Це видання здійснив Чезаре Гуасті на підставі ретельного вивчення рукописів Мікеланджело (попередній упорядник — нащадок, який мав нещастя бути популярним, проте цілком пересічним поетом, всіляко силкувався удосконалити «невправні» рядки діда і не посоромився «причесати» їх відповідно до власних уподобань). Німецький історик мистецтва Карл Фрей своїм виданням 1897 року закріпив і розвинув засади Чезаре Гуасті. Останні, найавторитетніші видання віршів Мікеланджело (1960 і 1967 рр.) опрацював італійський вчений Енцо-Ное Джірарді, якого небезпідставно називають найглибшим знавцем його поезії. В передмові до критичної публікації 1967 року він писав: «Підтвердженням цілковитої літературної дієвості лірики Мікеланджело, а отже, й підтвердженням її повної автономії відносно фігуративної і пластичної творчості Мікеланджело, є найпильніша увага, що її останніми роками приділила Мікеланджело-поетові філологія і критика».

Не зайвим буде нагадати, що ця увага не завжди означала схвалення. 17 лютого 1964 року в газеті «Стампа» з'явилася стаття солідного літературного критика Маріо Фубіні «Чи був Мікеланджело ще й поетом?». Назва промо-

виста, чи не так? Висновок, до якого підводила стаття, не менш промовистий: ні, не був.

Це таки феноменально. По стількох роках, по стількох поколіннях поезія Мікеланджело спроможна викликати прямо протилежні емоції й думки. Вона зосталася живою, не встигла ні обронзовіти, ні спорохнявіти. З часом не помічати поетичного внеску Мікеланджело стало просто неможливо, а проте дослідники, навіть прихильні дослідники, досі характеризують поета Мікеланджело з незмінно поблажливою інтонацією. Наталіно Сапеньйо, наприклад, у «Короткій історії італійської літератури» пише, що Мікеланджело-поетові «бракувало відповідної літературної освіченості, а також належної художньої дисципліни, тобто вміння висловлюватися в ясній і розкутій формі, без тих складностей, кострубатостей і вад, притаманних письменникам, у яких думка ніколи не перестає змагатися з формою і знаходить свій шлях лише поінколи і через силу. Поезії Мікеланджело становлять у порівнянні з його чудовою творчістю на ниві пластичних мистецтв діяльність виключно побічну і другорядну, хоч її зовсім не назвеш безтурботною чи дилетантською. Є в них, — змушений визнати Н. Сапеньйо, — часом велика трагічна сила, глибока меланхолія, героїчний подих, отже, незаперечна інтенсивність почуття, втім, доволі часто перебільшувана критиками, котрі оперують віршами й реченнями, вирваними з контексту». Подібні оцінки заведено кваліфікувати як «стримані».

Але ж були й інші читачі і цінителі. Сучасник Мікеланджело, флорентійський поет Франческо Берні в послання до Себастьяно дель Піомбо вкарбував афоризм: «Egli dice cose e voi dite parole» («він мовить речами, а ви — словами»). «Щаслива була б Італія, маючи більше таких поетів!» — вигукнув не хто інший, як Стендаль, зовсім не схильний до екзальтації.

Радянські літератори й мистецтвознавці фактично одностайні: вони в один голос надзвичайно високо підносять лірику Мікеланджело. «В ній є така свіжість і мужність, така «дантівська» суворість, що хоч вона була не основною, а побічною лінією в творчості Мікеланджело, у нас є всі підстави вважати його одним з великих поетів Італії», — твердить В. Лазарєв. Йому вторує А. М. Ефрос: «Чи не час уже осягнути й пересвідчитися, що в мікеланджелівських віршах так само не можна розщеплювати форму і зміст, як у його статуях і живописі, що зовнішній вираз і внутрішній світ його поезії нерозривні і що треба спромогтися зрозуміти їх взаємообумовленість, як навчилися бачити її в дуже своєрідній мові образів і форм Мікеланджело-художника? І чи не виявиться тоді, що його Rime — не побічний епізод, а центральна подія півстоліття італійської лірики 1500—1550-х років? Можливо, тоді виявиться, що Мікеланджело — не випадковий, а єдино великий поет, що зв'язує Аріосто і Тассо, рівний їм величчю, хоч і відмінний жанром: епіки — вони, лірик — він».

Більшість дослідників не розходяться у висновках: для віршів Мікеланджело характерні в першу чергу речовість, конкретність, важкість, ніяк не притаманні літературі його епохи. Вітторе Бранка в статті «Бентежна поезія Мікеланджело» пише: «Лірику Мікеланджело відзначала виключна увага до матеріальних предметів, до повсякденної дійсності, прагнення піднятися над предметами і дійсністю. Досягаючи реалістичного, гротескного бачення, Мікеланджело постає сміливим і натхненним дослідником можливостей поетичного слова, не раз сполучаючи прямо протилежні поняття (антитеза міститься в їх символічному значенні): ніч — день, тінь — світло, сон — неспання, час — вічність... Ці поняття, ці ключові слова настійно повторюються в його поезіях. І водночас він частіше звертається до споконвічних субстанцій, таких як повітря, вогонь, вода, земля, золото, срібло, мідь, камінь: «Як порожня форма чекає, щоб її наповнили розтопленим на вогні сріблом або золотом...» Реальність матерії постійно співвідноситься у Мікеланджело з реальністю духа».

Мечислав Брамер: «...його поезія обережно відбирала зблиски з навколишнього світу. Вона лишилася насамперед актом замислення над самим собою і вдивляння — крізь кохані зіниці (В. Колонни.— Л. Ч.) — в далене сяєво Платонового ідеалу».

Яскраво характеризував творчий метод Мікеланджело-поета А. Ефрос: «Він поводився зі словом так само невблаганно, як і з мармуром, з фарбами, з будівельним каменем, і відчував свій вірш так само вагомо і щільно. Перше, чим зустрічає нас Мікеланджело-митець, це—враження величезного опору, хочеться сказати — непокірливості зображувального матеріалу, підкорюваного ще більшою силою майстра. Титанізм («terribilita») мікеланджелівських образів знаходить у цьому свій пластичний вираз. «Жорсткий камінь» («pietra dura»), «камінь дикий і жорсткий» («pietra aipestra e dura»), перетворюваний молотом і різцем скульптора, — найулюбленіша метафора Мікеланджело для висловлення свого ставлення до життя і людей. Первісну неторканість мармурової брили, свіжість порожньої площини стіни, стелі, склепіння він відчував як ніхто до нього й ніхто після нього. Те саме зберіг він у своїх віршах. Коли читаєш їх, здається, що в цій людині Високого Відродження повторився біблійний Адам, який уперше дає речам наймення і відбиває звуком їхні прикмети і властивості. В мікеланджелівському слові є дика свіжість — не просто важкість, але навіть стихійність... Мікеланджело вергає словом, наче брилою, сточує одне, нарощує друге, підганяє вірш-камінь до іншого такого самого щільним швом до шва. Він споруджує із слів-брил строфу, терцину, сонет, які тримаються силою ваги, стійкою взаємодією важкостей-сенсів і важкостей-звуків...

...Світова поезія не знає іншого подібного прикладу: це мікеланджелівська властивність, утілена в низці сонетів і мадригалів сорокових років: їхні образи тим більше знаменні, що зовсім не мають характеру риторичних аналогій. Навпаки!»

З А. Ефросом солідаризується й Вітторе Бранка: «Знамениті стилістичні кострубатості — зовсім не ознака дилетантизму чи недосить серйозного ставлення до непокірного жанру, навпаки, вони наслідок свідомого художнього вибору, відрази до дешевого ефекту. Коли Мікеланджело зізнавався: «Писати мені дуже важко, бо це не моє мистецтво», він мав на увазі одне: він так багато вкладає у вірші, що вони його часто-густо не задовольняють; точнісінько так казав він про живопис: «Мій мертвий живопис» і навіть про скульптуру: «Це не моє мистецтво».

Ще нагадаємо: цитованого раніше листа до Луїджі дель Річчо (лютий 1546 року) Мікеланджело підписує: «Не живописець, не скульптор, не архітектор, а все, що вам буде завгодно, тільки не п'яниця, як я вам це казав удома».

«Мікеланджелівська поезія — велика загадка на тлі сучасної їй поетичної творчості Італії, — читаємо у В. Лазарєва. — Це був час, коли розквітало віртуозне формою, але порожнє змістом віршомазництво, коли навмисно темні або вишукано граційні «петраркізми» цінувалися на вагу золота. Іншою крайністю була утрирувана брутальність комічної поезії з властивим їй тяжінням до непристойностей. Хоч Мікеланджело віддав певну данину обом цим напрямкам, у найліпших своїх віршах він підноситься на такі поетичні верховини, які були не до снаги його сучасникам».

Порівняймо це з висловлюванням самого Мікеланджело (лист до Луїджі дель Річчо, початок 1544 року): «Сонет мессера Донато видається мені найпрекраснішим з усього, що було написано в наші часи. Проте оскільки смак у мене кепський, я навіть не можу поцінувати нового сукна, хоча і домотканого, волію чи зношені, зате шовкові і злототкані одяги, що в них красунем видається перший-ліпший, хто зодягається у кравців.

Напишіть йому про це, скажіть, передайте йому це і засвідчіть моє шанування». (Мессер Донато, про якого з неприхованою ущипливістю пише Мікеланд-

жело, — це Донато Джанотті; старий майстер саме ознайомився з його сонетом на смерть Чеккіно Браччі).

Чеська дослідниця Мирослава Матушова зупиняється ще й на такій обставині: в той час як писання віршів поступово перетворювалося на вправи з пишномовства, Мікеланджело вперто використовував «старі» короткі форми — сонет і мадригал, довгі його вірші здебільшого не доведені до кінця. «Поезії Мікеланджело відрізнялися від творів більшості сучасних йому поетів і своїм обсягом, чи краще, спрямуванням обсягу: вони були якимось щоденником чи коментарем митцевого життя у віршах, немовби листуванням з приятелями. Все це було за його доби незвичним».

В спеціальній статті «Поезія Мікеланджело» широкоосвічений і точний у присудах Уолтер Патер писав: «Цікавість поезії Мікеланджело полягає в тому, що ми бачимо в ній боротьбу — боротьбу сильної натури, яка прагне прикрасити й настроїти себе; боротьбу руйнівної пристрасті, що прагне зробитися такою ж ніжною, лагідною й замисленою, як пристрасть Данте. Випадковий і безформний характер його поезії наближає нас до цієї людини, до її почуття й духовного складу більше, аніж будь-який твір, написаний заради літературної слави. Листи його дають мало відомостей про нього самого; в них лише сліди жалюгідних сварок з приводу грошей і замовлень. Зовсім інше з мадригалами і сонетами, котрі писалися випадково, іноді на берегах його шкіців; часто вони самі — незавершений шкіц, проте такий, що зупиняє увагу на яскравому почутті або думці».

Мабуть, геній буває універсальним, а внутрішня його потужність настільки величезна, що втілюватися вона може і в словесному, і в пластичному мистецтві з однаковою досконалістю. Образ Мікеланджело, який пише поезії на шкіцах, мимоволі викликає в уяві інше: скажімо, Пушкіна, котрий малює на чернетках своїх поем і віршів. Або поета (і художника) Шевченка. Поета (і художника, і композитора, і режисера) Лорку. Поета (і художника, і актора) Маяковського...

Спроби наголосити на біографічності поезій Мікеланджело дуже поширені. Ось показовий приклад. Чеський мистецтвознавець Яромир Печірка в передмові до книги «Леонардо-Мікеланджело. Рисунки» пише: «...коли я розгортаю книжечку з поезіями Мікеланджело, так і пронизує, так і полонить мене доля однієї окремої людини, її любов і віра, сумнів і розгубленість її душі, її пристрасті й ревнощі, глибочінь її душі, збентеженої чуттям провини і чуттям гріховності, жахом перед смертю і тугою смерті. Читаючи міркування Леонардо, я ніби перетворююсь на учня, котрий вчиться і пізнає, котрий багато чого не знав до нинішнього дня і відкриває нові світи. Коли я читаю поезії Мікеланджело, мені здається, що я завойовник, який всупереч забороні проник у приватне життя якоїсь людини, котрій не легко жилося на цьому світі, котра сама собі утруднювала життя і з чиїх віршів трохи скепсису й гіркоти переливається також і в мою душу».

П. Білецький у вступній статті до збірника дотримується аналогічного погляду: «Ще більше, ніж листи, розповідають про душевний стан і роздуми художника його пізні поезії, філософською глибиною й силою вислову яких він переважає уславлених поетів-професіоналів свого часу».

Після всього сказаного вище, сподіваємося, ніхто не заперечить: поезія — не дивацтво майстра, вона — суверенна складова творчості Мікеланджело і важить для людства не менше, ніж його доробок живописця чи скульптора.

А проте... «Грандіозні урочистості в цілому світі, присвячені п'ятсотліттю з дня народження Мікеланджело, явно зігнорували Мікеланджело як письменника» (Вітторе Бранка). Що це — прикре непорозуміння чи закономірність? І який з цього вихід?

Вихід один. На нього вказав Енцо-Ное Джірарді в передмові до видання

Мікеланджело 1967 року: треба просто «читати його вірші, як читають вірші будь-якого іншого чінквечентиста».

Не буде зайвим нагадати, що Мікеланджело писав виключно італійською мовою, рішуче порвавши з латинською традицією, приєднавшися до тих, хто наважився творити літературу на народній основі (Лоренцо Медічі, Бойардо, Берні, Бембо, Макіавеллі, Аріосто, Аретіно, Банделло). А це саме собою вже було актом революційним. «Немає нічого дивного, — зауважує Іпполіт Тен,— що народна мова, майже занехаяна з часів Петрарки, породжує в свою чергу нову літературу». В якій, додамо, Мікеланджело належить одне з почесних місць.

* * *

Як же стоїть справа з перекладами Мікеланджело на українську мову? Відповімо: його почали перекладати, і вже це добре. Кажемо «почали», хоч українська поезія помітила Мікеланджело, звичайно ж, не сьогодні, а значно раніше. Наведемо такий приклад: ще 1901 року львівський «Літературно-науковий вісник» (т. XIII, № 3) видрукував два його вірші в перекладі Павла Грабовського. Щоправда, при ближчому ознайомленні видаються вони радше оригінальними творами самого П. Грабовського, аніж перекладами в звичному розумінні цього слова: з ритмікою, строфічною будовою, навіть зі змістом перекладач поводиться вільно. Ось як, приміром, звучить Мікеланджело, тлумачений П. Грабовським:

Рідний краю, діток маєш,
Так чому ж за них не дбаєш,
Все віддавши одному,
Щоб забрав у свої руки,
А других послав на муки,
Кинув зрадою в тюрму?

Хай гуляє, хай лютує,
У розпусті бенкетує!
Прогримлять святі громи:
Після пекла сеї ночі
Ми розплющим на світ очі
І знов станемо людьми.

(«Рідний краю, діток маєш»).

А ось уривок з вірша «Я не сміявсь, знедолений мій брате»:

Враги у нас — неправда та кайдани.
В сумних гадках ти, мій далекий друже,
Усе стоїш, за тебе серце туже...
Чи згоїш сам свої глибокі рани?

Схиляюсь я перед вінцем із терну...
А згинеш ти, чи візьмеш перемогу,
Чи хто моливсь, чи ні твоєму богу,—
Дарма мені про славоньку химерну.

Дарма, кажу, чи шану мати будем
Ми від людей, чи вчуєм дикий галас...
Люблю тебе: до світла щиро рвалась
Твоя душа та плакала над людом.

Своїм пафосом і спрямуванням «переклад» П. Грабовського дуже нагадує «Каменярів» І. Франка, та воно й не дивно. Мабуть, найсправедливіше можна було б цей жанр визначити як «варіації на тему». Але вже той факт, що саме в Мікеланджело непохитний борець проти самодержавства і деспотії П. Грабовський шукав (і знаходив) теми й образи для втілення демократичних революційних ідеалів, нам говорить багато.

Існували й інші поодинокі спроби перекласти Мікеланджело на українську мову. Але про грунтовне освоєння його поезії українською літературою мовити поки що не доводиться. Італійські видання подають близько трьохсот одиниць його поетичних творів і уривків. З них у рецензованому збірнику маємо змогу ознайомитися з двадцятьма двома. (Найповніший корпус російських перекладів — А. Ефроса — містить 105 одиниць). Не докоряймо укладачеві: перекладати Мікеланджело аж надто відповідально, хапанина тут ні до чого. Треба роздивитися, виробити надійні засади.

Нагадаймо зауваження В. Лазарєва: «Поезія зрілого Мікеланджело часом важка для зрозуміння й особливо важка для перекладу. В ній чимало вкорочених слів і вставних речень, розташування фраз відзначається великою складністю, широко вживаються переноси рядків. Але що більше вчитуєшся у вірші Мікеланджело, то більше відкриваєш у них краси. Їхній ритм неквапливий, їхній словниковий фонд не такий уже й багатий, їхні рими далеко не завжди бездоганні. Проте їх незмінно позначає дивовижна глибина думки, для виразу якої Мікеланджело знаходить потрібні слова, прості й дужі, котрі водночас звучать зовсім по-новому. В цій пластичній виразності слова — таємниця особливої чарівливості мікеланджелівської лірики».

Поезії Мікеланджело геть позбавлені описовості, все зосереджено на історії людських почуттів — і це приголомшує. Уолтер Патер пише: «За винятком туманного натяку на якісь мандри, ми майже не знаходимо подій. Натомість тут багато блискучої, яскравої, непогрішимої майстерності, силою якої він, ще бувши дитиною, надав голові фавна старечого виразу, вибивши з його щелепи одним ударом зуб».

Над перекладами працювали М. Бажан, Д. Павличко, І. Драч. Їхній внесок кількісно не однаковий, та й самі переклади нерівні: в деяких із них можна відшукати й технічні невправності. Є зайві стопи, що ніяк не пасує до строгої сонетної форми. Трапляються недбалі рими. І хоч прискіпливі дослідники (той же В. Лазарєв) закидають Мікеланджело неточне римування, треба сказати, що закид цей навряд чи справедливий. Досить побіжно переглянути оригінал, і стане ясно: римував Мікеланджело цілком вправно. Подибуємо й окремі кострубатості, але зумовлені вони зовсім не поспіхом, як-от рими «знади — цілувати», «нечажерна — по тернах».

Ну, технічні погрішності — їх можна й позбутися, істотніше інше — стилістичне вирішення. Всі перекладачі віддають перевагу класичній тенденції, вони тяжать до пластичної чіткості, логічності, проясненості. Найвиразніше відбилося це в сонетах, перекладених Д. Павличком.

Лише вогнем коваль уміє розбудить
Істоту гнучкості, заховану в металі.
І вишива митець узори досконалі,
З пломіння прядучи ясного злота нить.

Той не відродиться, хто спершу не згорить!
З любові гину я, вмираю від печалі,
Та сподіваюся: по смерті і надалі
Я житиму, воскресну не на мить.

Причислити себе тоді до того світу маю,
Коли відроджуся в огненній явині
Із полум'я того, в котрім тепер згоряю.

Вогонь завжди летить у сфери вогняні.
Що перешкодити могло б тоді й мені
Злетіти в небеса, а звідти вже — до раю?

Найтемпераментнішим перекладачем виявився найповажніший віком — М. Бажан:

Ти знаєш — знав я, що ти знаєш, друже,
Що я вернусь радіти вдвох з тобою.
Я знаю, що ти знаєш добре дуже,
Що з другом друг кінчає мировою.

Між нами — мур. Ламаймо цю стіну же,—
Надія наша стане хай одною.
Розлучення не є для нас байдуже:
Воно є обопільною бідою.

Чи не про ці рядки Мікеланджело писав Уолтер Патер: «Під платонічним супокоєм його сонетів відчувається потайний захват плотськими формами і барвами. Тут, а ще більше в мадригалах, мова його набуває сили тривожної прихильності; деякі з-поміж них сповнені покути, немов у прочанина, що повертається додому». На жаль, не всі переклади збірки несуть у собі такий заряд. Причина цьому — не стільки майстерність, скільки метод. Віршам Мікеланджело протипоказана виваженість, літературний глянець, вони киплять і вибухають. І виникає питання — як це відтворити? Не дурно ж казано, що він не так писав, як різьбив свої поезії. Потрібний прорив у небувале.

У пригоді може стати досвід російської літератури, де вірші Мікеланджело перекладаються віддавна і неодноразово, де існують досконалі переклади Є. Солоновича і, звісно, А. Ефроса (це на його тексти Д. Шостакович у надвечір'я свого життя створив геніальний вокальний цикл).

І от, маючи перед очима цю традицію — високу традицію, А. Вознесенський вирішує тлумачити Мікеланджело по-своєму. Переклади його, надруковані в «Иностранной литературе» і «Литературной газете», при певній дискусійності мають безсумнівну цінність. Послухаймо самого перекладача: «...намагався знайти риси віршового тропа, спільні з мікеланджелівською пластикою. В текстах деколи відкривалися цитати із «Страшного суду» і незавершених «Гігантів». Дух творителя був єдиний і в пластиці і в слові — почувались фізичний опір матеріалу, савонаролівський норовливий натиск і позов до світобудови. Хотілося хоч якоюсь мірою відтворити не букву, а напрямок силового потоку, поле духовної енергії майстра».

В одному з інтерв'ю А. Вознесенський так охарактеризував свої переклади: «мої варіації на теми Мікеланджело». Що ж — можливо, це і точніше: де в чому перебрав міри. Але в цілому робота російського поета заслуговує на увагу. З древніх рядків геть-чисто здерто патину — нехай і благородну, але патину — літературності. Зате з'явилася дикість, міць, безпосередність інтонації. Вірш запалав. Зроблено спробу наблизитись до індивідуальності автора першотвору.

Що ж до українських перекладів, виконаних, власне, вперше, то їх теж треба віднести до експериментальних. Експеримент удався, проте основна праця над перекладами поезій Мікеланджело, безперечно, ще попереду. І все ж таки вражає подвижництво великого нашого майстра Миколи Платоновича Бажана, який, вже перейшовши своє сімдесятиріччя, подарував радянському українському читачеві так цікаво складену і впорядковану книгу. В переддень сімдесятип'ятиріччя М. П. Бажана згадка про це здається особливо доцільною.

* * *

Жвавий інтерес викликають поезії, присвячені Мікеланджело. Тут годилося б розпочати, очевидно, з отих «численних епітафій, латинських і тосканських віршів, складених видатними людьми на пошану Мікеланджело» зразу по

його кончині, про які Д. Вазарі твердить, що «це була б ціла книга». Проте поезії ці на сьогодні лишаються для нас невідомими. Але й без них треба оглянути доступні нам вірші, що заторкують тему великого флорентійця — як уміщені в збірникові, так і ті, що не потрапили туди, може бути плідною. Спробуймо уяснити собі, чому, з якими думками зверталися поети різних епох, країн, національних традицій до постаті Мікеланджело.

1817 роком позначено Байронову поему «Пророцтво Данте». Ані романтизована розчарованість Чайльд Гарольда, ані завойовницька велич Наполеона не задовольняють Байрона. Молодий поет шукає такого героя, котрий, бувши творителем, не був би руйнівником — і знаходить його. Це Мікеланджело: «І владаря тоді побачать в ньому всі, — каже Байрон устами Данте.— Таким він нині бачиться мені, таким він і пребуде, повним сили».

Англійський поет і художник, один із засновників «Прерафаелітського братства», Данте Габріел Россетті є автором сонета «Поцілунок Мікеланджело». Вірш цей — про любов Буонарроті до маркізи Пескара, точніше — про той разючий епізод, що його нам повідав у своєму «Життєписі» Асканіо Кондіві: «він... любив її настільки, що, пригадую з його слів, засмучувало його лише одне: коли він прийшов подивитися на неї, ту, яка вже покинула це життя, він не поцілував її в чоло або в щоку, так само, як поцілував її в руку. Через цю смерть він тривалий час зоставався розгубленим і немовби несамовитим». Сонет Д.-Г. Россетті повністю відповідає credo прерафаелітів: чуттєва гострота сюжету посилюється глибокою духовністю, яка межує з містицизмом.

Франція, тридцяті роки XIX ст. Доба Реставрації водночас була добою приборкання революційних сил суспільства, добою пошесного здрібніння ідеалів і вчинків. Тож не дивно, що бунтівливий О. Барб'є шукає підтримки у бунтівливого Мікеланджело:

Буонарроті! Був тоді щасливий ти,
Коли, як бог, людей міг владно потрясти,
Явивши в мармурі величності глибини,—

Отак ти і дійшов до крайньої години,
Мов білогривий лев, позбавлений снаги,
Та й вмер, зазнавши вкрай і слави, і нудьги.

(«Сонет», переклад М. Бажана).

І Ж.-М. Ередіа, з його мрією про цілісний світ і цілісну людину, Ж.-М. Ередіа, принижений обивательським середовищем, витесав у сонетному мармурі величний портрет Мікеланджело:

В його душі ридав і закликав до діл
Прикований титан, а з ним на верховині
Вітчизна, Честь, Любов ридали теж, бо нині,
Здавалось, гине все: всі мрії — лжа і пил.

(Переклад М. Бажана).

Для Шарля Бодлера, у якого ненависть до сучасного йому життя стала основною темою і камертоном його поезії, Мікеланджело — не тільки втілення могутності, фізичної і духовної, але й провісник нової гармонії, гармонії дисонансів, тобто — дисгармонії. У вірші «Маяки», де подано вельми суб'єктивні і вельми колоритні характеристики багатьом художникам, читаємо:

Мікеланджело, світ в грандіознім видінні,
Де з Гераклами в шалі змішались Христи,
Де з могил на весь зріст підіймаються тіні,
І свій саван деруть, аж ламають персти.

(Переклад І. Драча).

Із Бодлерового сонета «Ідеал»:

Відповідаєте моїй душі глибокій
Ви леді Макбет, ви, злочинний ваш неспокій,
Есхіла мріє, ти, квітучий мій господь,
Або ось ти, дитя Буонарроті, Ноче,—
Принаджує мене єство твоє жіноче,
Твоя до уст і ласк титанів звична плоть.
(Переклад Д. Павличка).

1874 року двадцятисемилітній датський письменник Єнс Петер Якобсен (1847—1885) пише «Арабеск до малюнка Мікеланджело». (Малюнок, про який ідеться, — жіночий профіль з похиленою головою, що зберігається в галереї Уффіці). Вірш становить значний інтерес навіть як свідчення тодішніх передових естетичних уподобань. До того ж він цілком сучасний — сучасний в сьогоднішньому розумінні — технікою (верлібр) і змістом. В «Арабеску» домінує трагічна, але мужня інтонація, — те, що дало підставу історикам літератури назвати Якобсена предтечею Е. Хемінгуея та А. Сент-Екзюпері. Вірш Якобсена нині призабутий, а він, безумовно, заслуговує на те, щоб з ним ознайомились наші читачі.

Болгарія кінця XIX ст. Після загального піднесення національно-визвольної боротьби, — період занепаду, розчарування. З-під пера молодого Пенчо Славейкова, що студіює в Лейпцігу філософію і літературу, з'являється поема «Мікеланджело», де герой картає себе — але й не тільки себе — так:

Нікчемної доби нещасний сину!
Чи зір тобі не затуманив демон,
Що ти не бачиш надовкруг нічого?
Навколо тебе мурашник розпусти,
а на кривавім олтарі вітчизни
громадяться невідомщенні жертви
одна на одну. Моторошні жахи
спостерігаєш радісно й від них
береш своє натхнення. Де ж борець?
Де смілий вождь? Раб над рабами він!
(Переклад Д. Павличка).

Буйними, гідними Рубенса фарбами бельгієць Еміль Верхарн малює титанічний образ Мікеланджело. Сюжет його поеми — як створено було плафон Сікстинської капели — добре відомий, проте яка пластика слова, який ритм! Процитуємо бодай кілька рядків з блискучого перекладу у М. Терещенка:

А потім він пішов до смерку на село.
І обрисом струнким упали на чоло
І лінії долин, і контури узгір.
І в плетиві дерев вбачав уважний зір,
Коли вітри гілля ламали й люто гнули,
Натугу спин гнучких і м'язів пружні кулі,
І дужих рук порив за обрій мовчазний.
І перед ним простягсь могутній рід людський
— Задума, спокій, жест, змагання, пози, рухи —
В тілесних образах душевної напруги.

Трьома віршами («Різьбяр», 1901 р.; «В Римі», 1911 р.; «Sasso di Dante», 1932 р.) представлений у збірці визначний польський поет Леопольд Стафф (до речі, в нього є ще й чимала біографічна повість «Мікеланджело», яка вперше вийшла друком 1934 р. і відтоді неодноразово перевидавалася).

Автор і досі популярної «Місячної трилогії», прозаїк, поет, есеїст, дра-

матург Єжи Жулавський, близький до «Молодої Польщі», написав гарний сонет «Мікеланджело». Вірш цей — ніби монолог самого митця, необорну жагу творчості передано в ньому з великою силою.

Сучасний польський поет Казімеж Вежинський теж має в своєму доробку вірш «Мікеланджело», присвячений створенню Сікстинського плафона. Прив'язаний до дощок Мікеланджело розписує стелю, а заразом спостерігає, як унизу, під ним, рояться людські юрби, точаться війни, брат винищує брата. І гукає згори: «Заспокойтесь, а то припиню Створення Світу».

Зовсім відсутні в збірці чеська і словацька літератури. А тим часом у самого тільки Ярослава Врхліцького ми знайшли три поезії, що могли б цілком придатися: «Сивіли Мікеланджело», сонет «Сон Мікеланджело» й епіграма «На першу сторінку Мікеланджелових віршів».

Пролетарський поет Йозеф Гора відвідав Італію, коли там лютував режим Муссоліні. В збірці, що так і зветься — «Італія», читаємо:

Там, де Мікеланджелів
Давид височіє,
Змія фашизму сичить.
Світе, промов!

І в словака Мілана Руфуса є гостро сучасний за формою і думкою вірш «Мікеланджело» (1928 р.):

Дріб'язковість, утома...
Як діти в лісі, ми заблукали в деталях.

А краса, що тикала богу,
нині сама собі мовить
непевні дивацькі речі.

Схвильований, багатий на обертони вірш про Мікеланджело «Вечір над містом» створив хорватський поет Драгутін Тадіянович.

Вірш Р.-М. Рільке про Мікеланджело — наче гімн. Акцентовано невичерпну енергію, велич, яка дозволяє назвати Мікеланджело богорівним:

Ото був муж, — по наших мірах всіх
він є гігантом. Виміри земні
забути і зневажити він зміг.
. . . . . .
він власній волі не скорив лиш бога,
закоханий зненавиджено в нього
за недосяжність ту його страшну.

(Переклад М. Бажана).

Натомість Йоганнес Бехер підходить до свого героя перш за все з «вимірами земними». Воюючи з фашистським варварством, Бехер зібрав у «Книзі образів» тих, чия допомога йому особливо була потрібна. Звичайно, він не міг обійтися без Мікеланджело.

Надзвичайно цікаво стежити, як кожна нова епоха, неповторна хода її змушує по-іншому звучати вічну мелодію Мікеланджело.

* * *

Багатий матеріал для спостережень дає російська поезія.

Прогриміла революція, громадянська війна. Роки реконструкції. Бенедикт Лівшиць перекладає вірш молодого грузинського поета Галактіона Табідзе «Ждут нового Микеланджело». Вірш написано 1928 р., і в оригіналі він зветься ще переконливіше: «Доба чскає на нового Мікеланджело»:

Да воскреснет искусство и своры
Палачей в нем конец обретут!
Неподвижные снежные горы
Микеланджело нового ждут.
Тот, кому доверяли мы радость,—
И велик, и возвышен. Ужель
Не ему принесем мы в награду
Сердца нашего пламенный хмель?

Звитяжний ритм, сонячний настрій, молодість почувань. Різкий контраст — «Рим» О. Мандельштама. Вірш занурює в атмосферу заціпеніння і щохвилинної небезпеки: Італію саме гнітив фашистський режим.

Ями Форуму заново вирито,
і розчахнуто входи для Ірода,
і над Римом диктатора-виродка
підборіддя камінне тяжить...
(Переклад С. Голованівського).

І от в цьому коричневому тумані, що все навкруги огортає, «всі твої, Мікеланджело, сироти, в легкість каменю втілені й стид» — безсмертні його витвори: «велич волі та сили левиної в засинанні та рабстві мовчить».

П'ятдесяті роки. Розпалена імперіалістами «холодна війна». Всенародний рух прихильників миру. Географія поетичних репортажів Олексія Суркова охоплює чи не всю планету: Іран, Британія, Індія, Австралія, Італія... Вірш «Флоренція» з циклу «Країна Гарібальді»:

Каррарского мрамора белые блоки.
И мышцы в намеке, и лица в намеке.

Мятежная сила невольников Рима
Рождается в камне, могуча и зрима.

По воле резца, непонятной, чудесной,
Молчанье гремит торжествующей песней.

Гимн варварской мощи, дерзанью, работе
Поет Микеланджело Буонарроти.

1964 рік. «Раби» Мікеланджело» П. Антокольського. Незавершені скульптури волають до свого творця:

Час від бігу знеміг —
за століттям століття минає.
Пошмагав нас батіг,
І облич на обличчях немає,
навіть променів блиск
ще в очах наших темних не виник,
праці час не настав,
а віднято уже
відпочинок.
(Переклад С. Голованівського).

Вірш дозволяє побачити, як оновлювався погляд на Мікеланджело.

Вже довгий час розробляє мікеланджелівську тематику литовський поет Е. Межелайтіс. У нього є кілька поезій, натхнених творами великого флорентійця, безпосередніми від них враженнями, що немалою мірою визначило й їхню своєрідність. До того ж аналіз їхній дає нам цікаву можливість простежити поступове освоєння теми засобами поетичного мистецтва, її розвиток.

У книзі «Авіаетюди» (1966), навіяній переважно закордонними подоро-

жами Е. Межелайтіса, ми знаходимо «Білий гімн Мікеланджело». Це насамперед захоплений опис першої зустрічі з римською «Пієтою». А в циклі «Розповідають троє» (книга «Мікропоеми», 1975) Е. Межелайтіс покладає собі розкрити загадку Мікеланджело зсередини. Оповідь ведеться не від імені автора, як у «Білому гімні», — автор мовить голосом Мікеланджелових витворів. Написано це і винахідливо, і переконливо. Ось перший вірш триптиха «Розповідають троє» — монолог «Давида»:

Я молодий. Оцим кучерям захмелілого Діоніса
З леготом гратися б у винограднику. Цим очам
Голуба сизого із щогли Ноєвого ковчега
Долати блакить. Маслиновій гілці в оцих устах Аполлона
Зеленішати б. Цим долоням, оцим промітним пучкам
Поналиватися б рожевою груддю чорнокосої діви
І стиснути — до болю пустель, і видушити, наче з граната,
Миттєву, короткочасну втіху тіла її.
. . . . . .
Але я в пустині стою.

Так, саме це відчуття велетенської потуги й трагізму викликає в нас і герой Мікеланджело:

Не боюся ворога-велета, що виник серед пісків,
Його я звитяжу. Проте не врятую, ні, чудесного корабля,
Що зникнути має на жовтому дні піднебесся
Поза плечем Голіафа. Це ж гине, господи — творче,
Юність моя дивовижна, яку ти віддати звелів
Споконвіку нещасному роду, аби його спасти
Від нової притуги...

Другий вірш — монолог «Бородатого раба». Шалене поривання до свободи, яке потрощить на своєму шляху всі перепони, чого б це не було варто.

Третій вірш — «Надгробок» — найскладніший. Це монолог самого Мікеланджело, котрий на наших очах по черзі перевтілюється в грандіозні свої алегорії, що уособили долю Італії — Ранок, День, Вечір, Ніч. Цей прийом неначе вводить у самий процес творчості, робить нас його співучасником.

* * *

Суто український поетичний розділ складається з віршів провідних наших поетів — М. Бажана, Д. Павличка, І. Драча, Б. Олійника. Дещо тут викликає заперечення. Скажімо, з Бажанового циклу «Перед статуями Мікеланджело» випав вірш другий («На мармурових брилах вирубував він обрис»). Можна зрозуміти причину: тематично вірш перегукується із сонетом Д. Павличка «Раби» Мікеланджело», через це упорядник М. Бажан і пішов на самопожертву. Але відсутність названого вірша порушила, на наш погляд, чітко виражену сонатну форму Бажанового циклу: зникла могутня «розробка» теми.

Всі представлені поети — хороші, проте різні. Отож і потреба писати про Мікеланджело не в кожного була однаково вистражданою. Серед наведених віршів є дуже «особисті», що виросли з найпотаємніших авторових глибин; є й позначені поспіхом, близькістю урочистої дати. Не квапмося ганити за це, в даному випадку поспіх був виправданий. Хоч як дивно, але українська література якось обминала велетенську постать Мікеланджело, і доводиться довго пригадувати, хто з українських поетів писав про нього. Ага, промигтів він у студентській поемі І. Драча «Спрага»:

І трійця велетів,
Гігантів чорнобрових,

Уже віки надіється на тебе,—
Да Вінчі-бородань,
І Рафаель глибинний,
Та вічно невдоволений
Бурун Буонарроті.

Мікеланджело схарактеризовано зовсім непогано. А ще?.. Кілька віршів з'явилося вже після ювілею. Вони різні, але подією не став жоден.

Дещо інтересне для нашої теми знаходимо в класичній українській літературі, зокрема у Т. Шевченка. Ось як, приміром, він описує героя повісті «Варнак»: «Його величава постать вразила мене. Височенний на зріст, сива та довга хвиляста борода, таке ж сиве густе кучеряве волосся, темні густі брови. Лице доладне, чисте, на щоках легкий рум'янець, як у парубка. Одне слово, він міг би бути прекрасною моделлю на Мойсея Боговидця або ж на гомерівського Нестора». Герой іншої повісті Т. Шевченка «Музика» Тарас Федорович згадує Мікеланджело зовсім в іншому зв'язку — саркастично змальовуючи страждання свавільної панночки Софії Самійлівни: «Красуня, завважте, така, що й ім'я матері принесла в жертву заради краси своєї. Не страждав так найбільший музика Бетховен, коли оглух, і не страждав так великий наш Буонарроті, коли осліп, як вона, бідолашна, страждала». Зустрічаємо ім'я Мікеланджело і в повісті «Художник»: «Во время оно, коли я одвідував гіпсовий клас і мріяв про країну чудес, про світову столицю, увінчану куполом Буонарроті»... І все-таки свідчення глибинної духовної спорідненості двох геніальних митців дає поетична спадщина Т. Шевченка. Незважаючи на те, що в ній немає прямих посилань на Мікеланджело, поезія Т. Шевченка з її трагізмом, гнівним пафосом і всеохопленням, як нам видається, має багато спільних рис з доробком італійського велета.

Принагідно хотілося б звернути увагу на одне непорозуміння. Йдеться про характеристику Мікеланджело, що її подибуємо в повісті «Художник». Ось вона: «Якийсь пан Герсеванов. — читаємо, — у своїх подорожніх враженнях так по-художницькому правильно оцінює педантичний твір Мікеланджело «Страшний суд», фрески божественного Рафаеля та багато інших славетних творів скульптури й живопису, а в торсі Бельведерському вбачає тільки шматок мармуру, нічого більше. Дивно!»

Дивно й те, що цю тираду чомусь інколи наводять як авторську оцінку Мікеланджело. До речі, так, без відповідного коментаря, подається вона і в цінному виданні «Тарас Шевченко про мистецтво» (Київ, «Мистецтво», 1971. Упорядкування, вступна стаття, примітки та іменний покажчик Іллі Стебуна). Тим часом автор цю характеристику вкладає в уста оповідача, явно іронізуючи з нудноватого малярського академізму. Бо саме його прибічником заявлений в повісті оповідач, вихований на класицистських настановах.

І. Франко посилався на Мікеланджело як на найвищий авторитет у мистецтві. В листі до Ольги Рошкевич (Львів, 26 грудня 1878 р.) він пише: «Стилем може владати кожний, і не писатель. Писатель, талантливий писатель видить ясніше від других. Видиш з того, що на тім пункті поняття таланту сходиться з образованням, працею в певнім напрямі і довшою вправою. І сесю думку виказують деякі знані таланти (Мікель Анджело: талант, то праця). Передумай докладно се все і не знеохочуйся ніколи, коли не раз перший крок тобі не вдасться».

І, звичайно, не слід забувати, що саме «Мойсей» Мікеланджело надихнув І. Франка на створення однойменної поеми. Незадовго перед тим І. Франко їздив до Італії, де оглянув видатні пам'ятки архітектури й мистецтва. Відвідав він і церкву Сан-П'єтро-ін-Вінколі, де зберігається «Мойсей».

Михайло Мочульський у спогадах «З останніх десятиліть життя Франка» занотував:

«Мабуть, у серпні 1904 р. відбув Франко подорож до Італії. Яке враження залишила Італія в його душі, ми не знаємо. Після подорожі Іван Труш, який видавав тоді «Артистичний Вісник», просив поета, щоб він написав для його журналу щось про свою подорож. Поет у відповідь на його просьбу сказав, що напише про «Мойсея» Мікель Анджеля, який дуже захопив був його. Але поет не написав обіцяної статті, а зате написав нам свою величну поему «Мойсей» (...).

Написати поему про Мойсея тим більше хотілося Франкові, бо міг він у тій поемі змалювати і свій стосунок до українського народу, і свої настрої, які переживав він під час «весняної доби» у 1905 р., коли то у Росії й на Україні «тріскала крига абсолютизму та деспотизму» і «народні сили серед страшних катастроф шукали собі нових доріг і нових форм діяльності; коли побіч великого народного зриву чулися і слова зневіри, що «обіцяний край — це казка»; коли поетові так бажалося «серед трубного грому» увійти у вільну країну, а одночасно він і переживав тяжкі хвилини у свойому життю, коли то здавалось йому, що вже «близька година» його, «та остання, незнана». Рішучим товчком, який примусив поета узятися за перо, скристалізувати думки та почування, які ворушили душу, і написати «Мойсея», це, без сумніву, був «Мойсей» Мікель Анджеля, який захопив його, який раз у раз стояв йому перед очима і домагався покликати його до нового життя могутнім словом українського генія».

З Італії І. Франко привіз картку із зображенням «Мойсея» і, хто знає, може, на неї він дивився, складаючи карбовані строфи. Як це змалював у рефераті «Іван Франко» М. Коцюбинський: «В своїй убогій хаті сидів він за столом босий і плів рибацькі сіті, як бідний апостол. Плів сіті й писав поему «Мойсей». Між іншим, М. Коцюбинському невідомий був первісний поштовх до написання «Мойсея». Тим показовіше ось це місце з його листа до І. Франка (Рим, 28 травня 1905 р.): «Я все збирався подякувати Вам за ті приємні і незабутні для мене дні, коли ми разом пробували у Львові та на селі. Роблю це сьогодні, оглянувши «Мойсея» Мікель Анджело, який мені нагадав Вашу чудову поему. Коли я стояв перед ним, я чув ті сильні, сповнені вогню промови, які слухав у Вашій хаті».

Заслуговує на окремий розгляд тема «Довженко і Мікеланджело». Вражає спільність їхніх натур. Здавалося б, століття між ними пролягли, та й традиції, що їх живили, зовсім різні, і самі види мистецтва, в яких вони творили, — і все-таки є подібність у способах мистецького вираження обох творців. Нагадаємо один, зрештою, широковідомий епізод з біографії Олександра Петровича. Йдеться про те, як після московського перегляду «Арсеналу» троє великих — а тоді ще початківців — «справляли» цю прем'єру «під дахами Радкіно». «Палкі, але короткі репліки один до одного з хвилюючих питань кіно. Відчуття молодості і творчої наснаги нового ренесансу, — згадував пізніше С. Ейзенштейн. — Великі майстри культури позаду... І, як тепер на карнавалах одягають маски, троє молодих режисерів, хмільні від того дивного мистецтва, в якому вони працюють, розігрують між собою велетнів минулого. Мені припадає Леонардо, Довженкові — Мікеланджело. І, люто розмахуючи руками, Пудовкін претендує на Рафаеля (...). Та ось уже перекинуто щось схоже на стіл, стільці і табуретки, і Леонардо, Мікел та Рафаель прагнуть вразити один одного рештками акробатичного тренування і фізкультурного тренажу» («Народження майстра»).

Роль Мікеланджело, очевидно, дісталась Олександрові Петровичу в цій молодечій забаві невипадково. З молодих літ образ геніального італійця необорно вабить Довженка, він став постійним супутником його життя, порадником, ідеалом. У статті «За велике кіномистецтво» (січень 1935 р.) О. Довженко пише про загальний розвиток мистецтва, що пролягає «через єгипетські

піраміди, храми майя, скульптуру Греції, через Софокла, через Мікеланджело, Леонардо да Вінчі». В статті «Зоря великого майбутнього» (1935) він знов-таки відносить твори Мікеланджело до «спадщини, що належить правильному критичному вивченню і засвоєнню майстрами нашого мистецтва». На досвід Мікеланджело спирався О. Довженко у власній художній практиці: «Мікеланджело, коли римський папа дорікнув йому, що статуя його не дуже схожа на оригінал, мовив: «Але кому яке діло буде за п'ятсот років — схожа вона чи не схожа?» Він себе «проектував» на цілі століття» (стаття «Нинішній день живопису», 1939). Цей випадок, який насправді стався при спорудженні нагробків Медічі у храмі Сан-Лоренцо, О. Довженко використав і в бесіді з молодими режисерами—слухачами режисерської академії ВДІКу (1936). Торкнувшися питання тривкості художніх творів, він закинув Леонардо да Вінчі неуважливе ставлення до грунтування, лаків тощо. «Художники думали про збереження своїх картин у віках. Леонардо ж, хоч він багато шукав, був, як мені здається, насамперед відданий своєму невсйтимому інтелекту.

Мікеланджело на зауваження папи, що статуя Медічі не схожа на оригінал, відповідав: за п'ятсот років нікому не буде цікаво, схожа вона чи не схожа. Він думав про те, що його річ житиме і через п'ятсот років». Далі у О. Довженка вихоплюється характерна фраза: «Порівняйте ж Мікеланджелову епоху і нашу». За цим закликом стояло визнання більшої насиченості й вагомості нашої епохи. Тим відчутніша відповідальність лягає на плечі її творців.

Наведемо уривок з Першої записної книжки (2. IV. 1942 р.). О. Довженко пише про нечувані жорстокості, вчинювані фашистами, про надлюдське горе і страждання, яке «вже не сприймається почуттям, не викликає навіть гніву, а лише звичайний рефлекс огиди чи обурення. І коли б ми були Дантами і Мікеланджелами, — нічого б не змінилося. Те, що робиться, не вміщається нині в одну душу і вміститися не може».

«Титанічну бентежність Мікеланджело» пригадує О. Довженко, оцінюючи фільми сучасних італійських режисерів («Прогресивне кіно Італії», 1953 р.). А ось як живописує О. Довженко старість Мічуріна (ми свідомо наводимо велику цитату), — хіба не постають при читанні картини, створені пензлем, який розписав Сікстинський плафон? «І, опускаючись тоді на коліна, падаючи на цілющі трави між нічних кущів, він пошепки белькотав уривки давно забутих дитячих молитов, упереміж із власними недосконалими віршами. Та марними були всі його словесні зусилля, і, щоб не зганити відчуття космосу мізерністю словесних звірень, він благально мовчав у болісному й глибокому самоспогляданні, оглядаючись на всі чотири сторони світу. І тоді сльози захвату душили його, і йому, що прийняв хвилевий старечий спогад дитинства за реальність, здавалось на якусь мить, що є в світі бог, з яким він перебував весь час у стані непримиренної війни... І тоді, скрушаючись і клянучись у примарному поборництві своєму і плачучи від втихомирення й відчуття великої світової єдності, старий російський Мікеланджело природи прощав усе і всім на світі, тому що квола і немічна є людина сама одна, і все життя людини скорботне». Є підстави твердити, що особистість Мікеланджело була для О. Довженка певною — великою — міркою, якою він міряв не лише своїх героїв, а й власне життя. «Я був такий ранимий і беззахисний, — звіряється він у листі В. Ткаченко, — що з мене хтось ніби здирав всю шкуру, і я носив її в руках, як Мікеланджело в автопортреті на картині страшного суду; простіть за високе порівняння» (Каховка, 1952 р.).

Для вразливих сучасників усе це не могло пройти непоміченим. Тож не дивно, що у своїх спогадах про О. Довженка Олесь Гончар пише: «Мабуть би, зустріч із живим Мікеланджело не справила враження більшого, ніж те, що зосталося після зустрічі з ним, автором «Землі» й «Арсеналу».

Великість.
Крилатість.
Могуття духу».

Ось деякі з наших спостережень, доволі побіжних. Та навіть з наведеного можна зрозуміти: ця тема — «Мікеланджело й українська література» — безперечно, ховає в собі чимало несподіванок.

* * *

Література про Мікеланджело неосяжна, годі й сподіватися увібрати все в один, бодай грубий том. Вище ми вже казали: укладено збірник дбайливо й професійно. І все-таки кількома міркуваннями хотілося б поділитися. Упорядник, скажімо, включив до збірника «Життєпис Мікеланджело», написаний Джорджо Вазарі, поза сумнівом, винятково цінне джерело біографічних відомостей і подробиць, уважно занотованих людиною високообдарованою і зачудованою творцем «Страшного суду». Все це правда. Але «Життєпис» Д. Вазарі добре знаний нашому читачеві як з російських, так і з двох українських видань, тоді як не менш змістовний і цінний «Життєпис Мікеланьйоло Буонарроті» (1553) відданого учня його Асканіо Кондіві ще й досі відомий з єдиного петербурзького видання 1914 року, що давно вже стало бібліографічною рідкістю. Слід зазначити, що самий «Життєпис» Д. Вазарі подано в старому перекладі 1937 року (Державне видавництво «Мистецтво», Київ, 1937. Переклад з італійської. Редагував та примітки склав С. Гіляров). І якщо вже новішого, більш досконалого перекладу не існує, годилося б старий переклад переглянути й уважно відредагувати: в деяких місцях він просто архаїчний. Значної правки потребували зокрема вірші. Ось як, приміром, звучить знаменитий чотиривірш — відповідь «Ночі»:

Приємний сон. Камінням краще бути.
Коли панують сором і нещастя,
Не бачити, не чути — це є щастя.
Мовчи. Благаю, дай мені заснути.

Їй-право, це ніяково читати, знаючи прекрасні переклади Ф. Тютчева А. Ефроса на російську, Ф. Тютчева — на французьку, Л. Стаффа — на польську. Р.-М. Рільке — на німецьку мови.

Є прогалини в доборі ілюстрацій. Наприклад, відсутні кольорові репродукції фресок з капели Паоліна, незрівнянних за своїм колоритом. Загалом, пізнього Мікеланджело в книзі трохи менше, аніж хотілося б.

Авторові передмови, очевидно, варто було б пильніше простежити нитки, що єднають Україну з Мікеланджело. Гадаємо, що не можна було обминути, говорячи про це, портрета Мікеланджело, що зберігається нині в Житомирській картинній галереї. Портрет належить пензлю Себастьяно дель Піомбо і є чи не найглибшим зображенням геніального митця. В портреті цьому не лише зафіксовано риси реального, живого Мікеланджело, — цей портрет освітлено трепетним ставленням прихильного сучасника. Нагадаємо: Себастьяно дель Піомбо малював портрет зразу після розгрому Флорентійської республіки, коли Мікеланджело жив, як і його друзі та соратники, під загрозою неминучого покарання.

Висловлені зауваження не можуть перекреслити головного — виняткової цінності рецензованої книги. Не буде перебільшенням сказати: поява збірника «Мікеланджело», упорядкованого М. П. Бажаном, стала подією в культурному житті України. Якщо й годилося б на щось нарікати, то це насамперед на малий тираж.

Наскільки нам відомо, видання такого типу — єдине в практиці «Мистецтва». Перше, але ж, мабуть, не останнє. Гадаємо, кожний залюбки поставить на свою полицю томи, присвячені Леонардо да Вінчі і Рафаелю, Рубенсу і Брейгелю. А поки що, користуючись нагодою, ще раз добрим словом згадаймо і упорядника М. П. Бажана, й авторський колектив, і працівників видавництва «Мистецтво» — всіх тих, чиїми зусиллями народжено унікальне видання, яким є український «Мікеланджело».

До нього, ми певні, звертатимуться неодноразово, як звикли ми подумки повертатися до високої похмурої майстерні в Римі, де безнастанно дзвенить метал об каміння, де живе і працює наш герой. Важке дихання і — дуже, дуже рідко — вигук захвату зриваються з його вуст. Він утомився, мармурові скалки до крові зранили йому обличчя й руки. На голові в нього картонний шолом, у вершечок якого вставлено свічку з козячого лою. Примарне світло виривае з темряви могутні опуклі форми, що з першого погляду вражають пристрастю і надмірністю. Змучений маленький чоловік не любить роздивлятися власних витворів. Зрештою, він знає, чого вони варті. Руками в кровоточивих саднах він бив по зубилу задовго до того, як усі ми з'явилися на світ. Битиме ще довго після того, як усіх нас не стане. Підписується він трьома з'єднаними кільцями, що в уяві древніх були солярними знаками. Три кільця — три сонця: на сході, в зеніті, на заході. Маленькому чоловікові з перебитим носом нема коли вдаватися в таємниці поганської символіки. Хоча, можливо, її сенс йому відомий. На одному з кілець він, щоб не сплутали, ставить першу літеру свого наймення: М. Це він з безодень горя й зневіри своєї доби пробився до нашого слуху: «Не народилася ще людина, яка, подібно до мене, так схильна була б любити людей».

Леонід ЧЕРЕВАТЕНКО

РАДЯНСЬКО-ПОЛЬСЬКЕ КУЛЬТУРНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО

Богуслав Плаза. ПНР — СССР. Культура сближает народы. «Интерпресс», Варшава, 1978, 108 с.

Близько трьох років тому Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнєв, вітаючи польську партійно-урядову делегацію на прийомі в Кремлі, сказав: «Ніколи в минулому не досягали такої, я б сказав, високої якості зв'язки між нашими країнами в галузі культури. Звичайно, польську і російську культуру здавна багато що ріднило. Але тільки при соціалізмі до духовних цінностей національного генія двох народів прилучилися широкі маси».

З певністю можна сказати, що ці слова виражають головну думку випущеного варшавським видавництвом «Интерпресс» альбому «ПНР — СССР. Культура сближает народы», автором і упорядником якого є Богуслав Плаза, відомий фахівець в галузі радянсько-польських культурних зв'язків. Альбом вийшов російською і польською мовами.

Складається він з кількох розділів, один з яких («Традиції дружби і співробітництва») на історичному, а інші на сучасному матеріалі висвітлюють співробітництво СРСР і ПНР у різних галузях культури і літератури. Культурні зв'язки мають величезне значення для зближення радянського і польського народів, для дальшого поглиблення взаємопізнання і взаєморозуміння між ними. Традиція дружби нашої — багатовікова, культурні взаємини, зв'язки між прогресивними діячами демократичних культур — органічні й глибокі, проте справжнього розквіту вони досягли лише після закінчення Великої Вітчизняної війни і перемоги народно-демократичного ладу в Польщі.

З розділу, присвяченого літературним зв'язкам, видно, як щедро в народній Польщі перекладаються твори радянських авторів: з 1944 по 1977 рр. було перекладено 11,5 тисячі назв загальним тиражем понад 180 млн. примірників.

Чільне місце відведено в книзі чудовому українському поетові і перекладачеві, великому другові польського народу Максимові Рильському, який протягом тривалого часу очолював Українське відділення Товариства радянсько-польської дружби. Завдяки його титанічній праці українською мовою вийшли найважливіші твори польських класиків — Адама Міцкевича і Юліуша Словацького, а також Леопольда Стаффа і Владислава Броневського...

Добрим словом згадує автор діяльність журналу «Всесвіт», який багато робить для популяризації польської літератури серед радянських читачів.

Багатим фактичним матеріалом насичено розділ, що розповідає про співробітництво в галузі театру. Самі лише цифри свідчать, що в народній Польщі відбулося понад 1100 постановок п'єс російських авторів та авторів інших народів Радянського Союзу. На сценах майже 80 театрів ПНР було поставлено всі найпомітніші твори російської класики і сучасної драматургії. Водночас доброю славою користується в Радянському Союзі і польський театр. В альбомі розповідається про фестивалі польської драматургії в СРСР. Серед радянських театрів, які налагодили тісне співробітництво з польськими колегами, названо Київський драматичний театр ім. Івана Франка і Донецький драматичний театр.

Успішно здійснюється творче співробітництво і в галузі кіно. Радянські фільми користуються у польського глядача великою популярністю. Щоб пере-

Зустріч на вокзалі м. Гданська артистів Київського театру ім. Франка, що прибули на гастролі (1950 р.).

Ярослав Івашкевич дає автографи київським студентам під час перебування делегації польських письменників на Україні.

конатися в цьому, варто згадати, що кожний п'ятий фільм, який виходить на польські екрани, — це твір радянських кінематографістів, за післявоєнний час у Польщі було продемонстровано майже 1000 радянських кінострічок. В той же час радянський кінопрокат широко показує на екранах нашої країни кращі фільми польських режисерів.

Останнім часом дедалі ширшого розмаху набуває безпосереднє співробітництво кіномитців. Так, лише в 1967—1969 рр. польська кінематографія скористалася з допомоги радянської при

Ванда Василевська розмовляє з учасниками з'їзду польських письменників у Варшаві (1952 р.).

виробництві дванадцяти кінокартин, а радянська сторона допомогою польських колег — при виробництві дев'яти фільмів.

Надзвичайно багатогранними і різнобічними є радянсько-польські музичні взаємини. Важливою формою популяризації в ПНР музики народів Радянського Союзу стали фестивалі радянської музики, які проходять, наприклад, на курорті Льондек-Здруй, у містах Катовіце, Зельона-Гура та ін. В той самий час радянським шанувальникам добре відомі польська музика і польські виконавці. За минулі роки в нашій країні побувало понад 170 польських музичних колективів, у тому числі всесвітньовідомі ансамблі «Мазовше» і «Шльонськ», добре знані і українському глядачеві.

Особливу роль у популяризації культурних досягнень обох народів відіграють Дні польської культури, які проходять у різних містах СРСР, а також Дні культури СРСР, які проводяться в ПНР. На велике свято дружби перетворилися Дні польської культури, що проходили з величезним розмахом на Україні та в інших братніх радянських республіках навесні 1977 року.

В ті незабутні дні польські гості відвідали 14 великих міст України, в тому числі Київ, Харків, Одесу, Донецьк, Львів, були прийняті в Центральному Комітеті Компартії України. На урочистому відкритті днів, яке відбулося в Палаці культури «Україна», виступив член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України В. В. Щербицький

Є в книжці цікавий розділ, що розповідає про зв'язки в галузі образотворчого мистецтва. Нелегко автору було впоратися з багатющим матеріалом, оскільки в післявоєнні роки в ПНР демонструвалося понад 700 індивідуальних і групових виставок радянських художників.

Розглядає автор і співробітництво наших країн у галузі засобів масової інформації: радіо, телебачення, преси. Ось кілька красномовних цифр: з Радянського Союзу в ПНР імпортується 2597 назв газет і журналів разовим тиражем 1862 тис. примірників. Водночас Польща експортує в нашу країну 355 назв періодичних видань, загальний разовий тираж яких становить 1100 тис. примірників. СРСР закуповує більше польських газет і журналів, ніж будь-яка інша країна.

Документальні фотознімки альбому, безперечно, потребують окремого, спеціального розгляду. Переважна більшість фотографій відзначається добрим художнім смаком і високим рівнем професійної майстерності. Ряд фотографій відбивають ті чи інші моменти культурного співробітництва Польщі і УРСР.

Осмислюючи досвід культурного обміну між Радянським Союзом і Польською Народною Республікою, автор зазначає, що близько третини всього культурного обміну ПНР із зарубіжними країнами припадає на СРСР. Цей факт має видатне політичне значення; пройняте принципами соціалістичного інтернаціоналізму, культурне співробітництво спрямовано на дальше зміцнення непорушної радянсько-польської дружби.

Павло КАЛЕНИЧЕНКО

ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКІ ЛІТЕРАТУРНІ ВЗАЄМИНИ

Листопадовий номер за 1978 р. варшавського журналу «Література на свєцє» був присвячений літературі й мистецтву Радянської України. В номері представлено прозу Юрія Щербака, Євгена Гуцала, Григора Тютюнника, поезії Миколи Бажана, Ліни Костенко, Дмитра Павличка, Світлани Йовенко, Івана Драча та інших в нових перекладах. В журналі опубліковано есе Флоріана Неуважного «Казковий світ Марії Примаченко», шістнадцять кольорових репродукцій творів художниці, та кілька літературно-критичних матеріалів. Український номер журналу «Література на свєцє» підсумовує стаття Флоріана Неуважного «Польсько-українські літературні взаємини», переклад якої пропонується читачам «Всесвіту».

Історичне минуле Польщі та України мало багато точок дотику. Джерела взаємодії культур наших народів губляться в епосі Київської Русі та Польщі П'ястів. Цей процес тривав більш або менш бурхливо в залежності від багатьох, нерідко складних історичних і політичних обставин, але не уривався ніколи.

«Україна, — сказав Адам Міцкевич у своїх лекціях в Коллеж де Франс, — цей край, розташований між Польщею і Росією, став місцем зустрічі всіх поетів... Ця погранична земля була ареною, на якій польські та російські поети (Залеський, Пушкін, Рилєєв, Гощинський) оспівували тих самих героїв».

Згадуючи Міцкевича, в якому найбільші поети всіх слов'янських народів, зокрема поети України й Росії, справедливо вбачали втілення прагнень до єднання і взаєморозуміння, я звертаюся до XIX століття, хоч добре розумію, що процес зближення, чи то у вигляді споріднення, чи, може навіть частіше, у формі діалогу, — як це було під час затятої полеміки Івана Вишенського з Петром Скаргою,— тривав і розвивався значно раніше. Я хотів би також відзначити особливу роль Юліуша Словацького, який на час виголошення Міцкевичем вищезгаданих слів уже був автором кількох поетичних творів, навіяних українськими мотивами, таких як «Українська дума» (1826), «Пісня козацької дівчини» (1829) та інших.

Лише побіжно згадуючи вагу і роль Юліуша Словацького у процесі польсько-українського зближення, я відсилаю допитливіших читачів до спеціальних історико-літературних праць Юліуша Клейнера або, з молодших дослідників, Станіслава Маковського, а також до студій сучасного українського славіста Григорія Вервеса або його землячки Станіслави Левінської.

У польській літературі українська тематика з'являється в двадцятих роках XIX століття. Словами Міцкевича з «Конрада Валленрода» можна сказати, що на той час добрим тоном вважалося «тікати в степи, припасти до могил і звідти оповідати про давні часи...»

Романтично-меланхолійне оспівування українських могил, степів і дум у польській літературі започаткував Богдан Залеський своїми «думами» («Ду-

ма гетьмана Косинського», 1823, «Русалки», 1829. «Чайки», 1830). Подібні смутні мотиви бринять також в «українській повісті» Антонія Мальчевського «Марія» (1827), у віршах молодого Словацького. І лише в поемі «Канівський замок» Северина Гощинського (1828) на зміну цій тужливо-романтичній атмосфері приходить опис бурхливих людських пристрастей і суспільної боротьби.

Українсько-польська історична проблематика надовго стає предметом зачарування польської літератури. Згадаю тут хоча б «Козацькі повісті» Міхала Чайковського та його «Вернигору, вірш український» (1898), «Пісні» Тимка Подури, оповідання Міхала Грабовського («Оповідь курінного», 1860), Олександра Грози («Контрактова мозаїка», 1857), Сильвестра Грози («Українські образки», 1855).

З українського боку польсько-українська проблематика також стала темою творчості багатьох письменників, але найповніше і найглибше втілив її великий Тарас Шевченко; мудро і пристрасно приглядаючись до вітчизняної історії, він бачив у минулому України, з одного боку — уярмлений польськими магнатами український народ, простий люд, пригноблений своїми і чужими визискувачами, але з другого боку, дав вираз народної ненависті як до своїх, так і до чужих гнобителів, як козацької старшини, так і польських магнатів.

Так уже в XIX столітті наші літератури втілили в художньому слові образ двох наших країн, наших народів, наших культур — і нерідко складні історико-політичні обставини й певні упередження, але передусім — потужну, дедалі міцніючу хвилю взаєморозуміння і спільності історичної долі пригноблених народних мас в умовах спільного життя і братської єдності.

Дальші історичні події, особливо Січневе повстання 1863 року, з особливою яскравістю виявили спільність прагнень найсвітліших духом, демократично настроєних поляків і українців. Дієва участь українця Андрія Потебні в Січневому повстанні стала видатним символом цієї спільності.

Величезне значення для справи єдності російського, українського і польського народів мала політична, військова і публіцистична діяльність Зигмунта Сераковського, Ярослава Домбровського, Ромуальда Траугутта, Валерія Врублевського — людей, багато чим пов'язаних з Україною та її найкращими синами (про це свідчить дружба Тараса Шевченка і Зигмунта Сераковського, відображена в творах Зінаїди Тулуб, Єжи Єнджеєвича, Станіслава Струмп Войткевича), а також бойовий дух та інтернаціоналізм російських революціонерів-демократів — Миколи Чернишевського та Олександра Герцена.

В першому номері свого органу «Гміна» революціонери послідовно наголошували на своїй солідарності з російським народом, з «Колоколом» Герцена, рішуче відстоювали право українського, литовського, білоруського народів на власний розвиток і державне існування.

Ці прояви взаєморозуміння, такі міцні серед прогресивної громадськості, серед людей, що присвятили своє життя боротьбі за прогрес і свободу, разюче вирізнялися на тлі шовіністичних тенденцій (підтримуваних гнобителем всяких проявів культури уярмлених народів, міністром внутрішніх справ Валуєвим). Коли наприкінці липня 1863 р. з'явилася полякофобська брошура «Про російську правду і польську кривду», в якій поляки зображувались як новітні гунни XIX століття, що піднесли руку на царя і мріють про загарбання «святого града Києва», коли Герцена і Огарьова паплюжили за солідарність з поляками, — із саркастичною, повною благородного обурення відповіддю виступив сатирик революціонер-демократ Михайло Салтиков-Щедрін, він став на захист національної гідності, висловився на підтримку прагнень пригноблених народів, зокрема поляків і українців, рішуче відмежувався від цілої хвилі т. зв. «антинігілістичної» писанини, яка спотворювала правду про Січневе повстання.

Чимало консервативних українських літераторів стало тоді на позиції, протилежні принципам Андрія Потебні, друковані органи галицьких «народовців» — «Слово» і «Правда» — зайняли позиції неприязного невтручання: «Не совайте носа до чужого проса». А О. Барвінський, П. Куліш — поставились до повстання неприховано вороже. Консервативний львівський професор і письменник Омелян Огоновський написав драму, спрямовану проти «ляських інтриг».

З іншого боку, і польські консерватори висловлювали свої антиукраїнські погляди, висунувши теорію «вищості» польської шляхти над українським народом (монографія Теодора Єске-Хоїнського «Богдан Хмельницький», монографія Талько-Гриневича «Українська шляхта»). Однак не ці виступи сімдесятих років були вирішальними для справи дружби і взаєморозуміння, промовистим доказом чого став журнал П. Свєнціцького «Сьоло» і праці українського вченого Михайла Драгоманова, присвячені польсько-українським стосункам.

Саме в журналі «Сьоло», присвяченому «українським народним справам», «хлопомани» — Богдан Залеський,

Людвік Совінський — дістали можливість висловлювати ідеї єдності і дружби. Тут були опубліковані слова, якими керувався Тадей Рильський, батько Максима Рильського: «Ми живемо серед цього народу протягом століть, і ні себе від нього, ні його від себе відділити не можемо. Ми любимо його, і нам дороге все те, що він любить».

П. Свєнціцький друкує переклади з Шевченка, Федьковича, Квітки-Основ'яненка, Марка Вовчка, Івана Вагилевича та ін., а Драгоманов у широкому дослідженні «Історична Польща та великоруська демократія» висуває ідеї «федеративного соціалізму», антиклерикалізму, розбиває аргументи великодержавних і шляхетських кіл.

Польсько-українські та українсько-польські зв'язки стають складовою частиною творчої діяльності багатьох українських письменників: Марко Вовчок (Марія Вілінська) перекладала на російську та українську мови твори Е. Ожешко та Б. Пруса, Анатоль Свидницький у романі «Люборацькі» в сатиричному дзеркалі змальовує стосунки польської шляхти і духівництва з українським народом, а Іван Нечуй-Левицький пише ряд прозових творів, у яких поруч із антишляхетськими акцентами — «Причепа», «Князь Єремія Вишневський» — змальовує образи поляків, наділених багатьма позитивними благородними рисами. Подібну тенденцію ми спостерігаємо також у творах Томаша Теодора Єжа в його «Гандзі Загорницькій» і в гарному вірші Михайла Старицького «До слов'ян».

Значну роль у зближенні польської та української літератури відіграли повісті та оповідання Юзефа Ігнаци Крашевського, який із знанням справи і щирою симпатією змальовував краєвиди, людей і звичаї мешканців України в «Уляні» (1843), «Остапі Бондарчуку» (1847), «Ярині» (1850), «Волинських вечорах» (1859). Певне значення тут відіграли повісті Юзефа Коженьовського «Спекулянт» (1846), «Колокація» (1847), «Пан Стольникович Волинський» (1854). В тому самому сердечному, повному щирої приязні тоні писав Томаш Теодор Єж у «Руській справі в Галичині» (1884), у повістях «Остапек» (1875), «Григір сердешний» (1874), «Лех-Чех-Рус» (1878), «Василь Голуб» (1858). Таких прикладів літературно-художнього втілення потреб взаємного пізнання, зближення і взаєморозуміння можна знайти чимало як в українській, так і в польській літературі.

Однак найвидатнішим поборником об'єднання зусиль письменників і культурних діячів двох наших народів був Іван Франко. Неможливо навіть у простому переліку вмістити ті сфери, в яких проявилося його прагнення найширшої польсько-української співпраці задля блага двох наших народів, його суспільно-політична, журналістська, письменницька, організаційна, перекладацька, видавнича діяльність. Іван Франко, продовжуючи здійснення ідей українсько-польської дружби, початок якому поклав ще Тарас Шевченко, став — і грядущі роки наповнюють цю думку дедалі глибшим змістом — будівничим тривких підвалин цієї дружби. Обидва наші народи, обидві наші культури у величезному боргу, перед Іваном Франком — у боргу, який може бути сплачений лише в процесі дедалі інтенсивнішого взаємообміну нетлінними культурними цінностями.

Перші виступи Івана Франка з приводу проблем польської літератури на українському, російському, слов'янському грунті датуються серединою вісімдесятих років. Його виступи супроводжувались зростом зацікавлення польською літературою не лише на Україні (Галицькій та Наддніпрянській), але також на території всієї російської імперії. Досить перегорнути річні комплекти журналу «Киевская старина», щоб переконатися, як часто на його шпальтах виступали польські письменники. Імена Богдана Залеського, Францішка Равіти-Гавронського, Юзефа Ігнаци Крашевського, Ігнаци Биковського, Габріели Запольської, Зигмунта Мілковського, Олександра Ролле не сходили зі сторінок журналів, хоч замовчувано Северина Гощинського та Юліуша Словацького. А популярність Сенкевича і Ожешко не поступалася їхній популярності у Польщі. В цьому можна переконатися зі студій Юліана Кшижановського чи Е. Янковського. На території нинішньої Західної України польську літературу особливо активно популяризували періодичні видання «Народ» (з 1890 р.), «Життя і Слово» (з 1894 р.), «Громадський Голос» (з 1896 р.).

Спільність суспільно-політичних процесів у Польщі та на Україні, відображена у творчості Марії Конопніцької, Анджея Немоєвського, Павла Грабовського, Івана Франка, Осипа Маковея, зумовила поглиблення взаємних зацікавлень обома літературами, що проявилося як в оригінальній творчості, так і в публіцистичних виступах Казімєжа Тетмайєра, Стефана Жеромського, Елізи Ожешко, Владислава Оркана. На полі зближення наших літератур особливо плідно працювали Владислав Оркан, Осип Маковей, Василь Стефаник, що призвело до неперервності та інтенсивності процесу літературного взаємопроникнення. Якщо згадати також Лесю Українку, її живе зацікавлення поль-

ською літературою та популяризацію польського письменства на сторінках російських журналів, зокрема висловлення Лесі Українки про сучасну польську літературу, а також типологічну спорідненість творів цієї письменниці з творами Словацького, Виспянського або, якщо говорити про поезію — з Конопніцькою («Невольничі пісні», «Sclavus saltans»), — стане ясно, що дружній і повний взаєморозуміння діалог двох наших літератур міцнішав і ставав обопільною потребою найвизначніших творців обох народів.

Цілком зрозуміло, що в процесі взаємозближення не сусідські чвари, не збройні походи, не гострі полеміки, не історичні конфлікти, як правило, зумовлені класовими інтересами пануючих верств, а союз Богдана Хмельницького з Костюкою Напєрським, братерські зв'язки Шевченка з Сєраковським, Залеським, Желіговським, дружба Івана Франка з Елізою Ожешко та Ігнаци Дашинським, співпраця Василя Стефаника з Владиславом Орканом свідчили про масштаби дружби наших літератур, визначаючи точку зору на це істотне питання в бурхливому, сповненому змін двадцятому столітті.

Знаменним є факт близької співпраці польських та українських комуністів і всіх передових людей у міжвоєнний період, коли уряд санації посилив репресії проти національних меншостей, зокрема проти українського населення. Характерним є те, що на Радянській Україні зацікавлення польською літературою не слабшало, а посилювалось, що, крім живого захоплення польською класикою (доказом чого стала перекладацька і популяризаторська діяльність Максима Рильського), польська революційна і прогресивна література користувалась великим визнанням з боку таких письменників, як Іван Кулик, Іван Микитенко, Леонід Первомайський. Українські письменники Західної України — Олександр Гаврилюк, Степан Тудор, Петро Козланюк, Ярослав Галан — близько співпрацювали з Владиславом Броневським, Вандою Василевською, Едвардом Шиманським, Галиною Гурською, Станіславом Ришардом Добровольським, Леоном Пастернаком; львівський революційний журнал «Вікна» встановив зв'язок з «Мєсєчніком Літерацкім», а щомісячник «Сигнали» надавав свої шпальти українській суспільно-культурній проблематиці.

Вірний друг, завзятий популяризатор і перекладач української літератури в Польщі Тадеуш Голлендер ще в 1938 році писав: «Пізнання культури народу, разом з яким ми живемо, з яким на протязі століть ми стільки разом пережили,— це наш обов'язок. Наш обов'язок — ознайомлення з культурою українського народу та його потребами, так само як пізнання і пошук шляхів спільного з ним порозуміння».

Яскравим виявом польсько-української єдності став Львівський антифашистський конгрес на захист культури (1936), на якому чи не вперше було чітко сформульовані і рішуче накреслені принципи співпраці двох наших народів.

У трагічні дні війни Владислав Броневський шукав у східних сусідів опори й підтримки, коли писав:

Подай руку мені, Білорусь, подай руку
мені, Україно,
На дорогу мені ви подайте свій молот і серп.

Україна надала притулок багатьом втікачам, серед яких були Броневський, Василевська, Бой-Желенський, Борейша, Важик, Пастернак і багато інших. Коли гітлерівська Німеччина напала на Радянський Союз, багато українських митців виступило із антифашистськими відозвами. Показовим з цього погляду є вірш Максима Рильського «До братів поляків».

Також великий український режисер і письменник Олександр Довженко виповів такі слова на сторінках «Вільної Польщі» (1943, № 4): «І на руїнах сивих століть, на попелищах великої і суворої школи сучасності, навчені великим досвідом помилок і шукань, хай житимуть у віках у сестринській злагоді Радянська Україна і Демократична Польща».

Ці пророчі слова Довженка здійснилися після другої світової війни. коли процес культурного взаємопроникнення став не лише потребою, але й законом дружніх взаємозв'язків двох братніх народів.

Дорогу культурному зближенню, яке дістало вияв у театральному обміні, мистецьких гастролях, у організації ювілеїв письменників і діячів культури, у спільних наукових конференціях, в обміні науковців, публікаціях і т. д.,— прокладала література. Зрештою, література була і є найбільш оперативною галуззю культури.

Початки доріг цього зближення пролягли через пресу. Наприклад, уже в 1946 році журнал «Пшиязнь» почав активно ознайомлювати польських читачів з культурним доробком наших сусідів: була надрукована велика стаття про творчість Тараса Шевченка, був опублікований переклад славетних «Каменярів» Івана Франка, здійснений Леоном Пастернаком, друкувалися вірші Павла Тичини, Максима Рильського, Миколи Бажана. Твори цих і багатьох

інших українських поетів були вміщені на сторінках багатьох літературних видань.

Дальшим кроком на шляху нашого зближення були переклади та інсценізації п'єс Олександра Корнійчука, новел Юрія Яновського. З 1950 року польські видавництва почали систематично знайомити читачів із найвидатнішими митцями України. В цьому ще досить неповному списку ми бачимо імена класиків (Шевченка, Квітки-Основ'яненка, Франка, Коцюбинського, Стефаника, Кобилянської), радянських поетів (Рильського, Бажана, Сосюру, Терещенка, Гаврилюка), прозаїків (Яновського, Вишню, Гончара, Стельмаха, Головка, Рибака, Скляренка, Первомайського, Собка, Збанацького, Козаченка, Бойченка та багатьох інших). Звичайно, ще лишається чимало зробити для ліквідації «білих плям» на карті української літератури. Але й зроблено вже чимало. Це наслідок зусиль великого загону досвідчених перекладачів, здебільшого видатних митців, поетів і прозаїків, таких як Юліан Тувім, Ярослав Івашкевич, Владислав Броневський, Станіслав Ришард Добровольський, Мечислав Яструн, Юліан Пшибось, Влодзімєж Слободнік, Леон Пастернак, Казімєж Анджей Яворський, Александр Баумгартен, Чеслав Ястшембєц-Козловський, Адам Галіс, Анатоль Стерн, Северин Поллак, Станіслав Єжи Лєц, Єжи Єнджеєвич, Єжи Літвінюк, Леопольд Левін, Станіслав Едвард Бурий, Ян Бженчковський, Зоф'я і Стефан Гловяк, Й. Бояр та інші.

На Радянській Україні, завдяки зусиллям «перекладацької школи Максима Рильського», польська поезія від Адама Міцкевича та Юліуша Словацького до Юліана Тувіма, Владислава Броневського і Тадеуша Ружевича була включена до українського культурного кровообігу. «Польська хвороба» зачепила не лише видатних поетів: Максима Рильського, Миколу Бажана, Леоніда Первомайського, Дмитра Павличка, Івана Драча, Віталія Коротича, — якщо обмежитись найвидатнішими, — але й цілу плеяду талановитих і пристрасних перекладачів різних поколінь від Романа Лубківського й Володимира Лучука до Марії Пригари і Олени Медущенко.

Перелік творів польської літератури на українську мову вимагав би надто багато місця. Слід лише зазначити, що жодне видатне явище польської класичної літератури не пройшло повз увагу українських перекладачів і критиків та науковців-полоністів: Григорія Вервеса, Валерії Вєдіної, Юлії Булаховської, Станіслави Левінської та багатьох інших. Завдяки їхнім зусиллям і дбайливому ставленню до слова польській літературі було забезпечено чільне місце на українському видавничому ринку і — що найважливіше — великий успіх у читачів.

Істотним моментом польсько-українського зближення є українська тематика в творчості польських письменників та польське життя у відтворенні українських майстрів пера на протязі останнього тридцятиліття. Новий, прихильний погляд на повстання Хмельницького містить повість Міхала Русінека «Королівство пихи». Український колорит брав гору в ранніх «Осінніх косах» Ярослава Івашкевича і присутній у його романі «Честь і слава», особливо там, де письменник відтворив події Жовтневої революції на Україні. Станіслав Струмп Войткевич висвітлив історію дружби Шевченка з поляками в повісті «Сєраковський», а саму постать Шевченка в оточенні друзів і недругів на широкому суспільно-культурному тлі Європи XIX століття пластично відтворив Єжи Єнджеєвич в оригінальному біографічному романі «Українські ночі, або Родовід генія».

Багато місця присвятив Україні Єжи Путрамент у спогадах «Півстоліття», зокрема описуючи трагічний період другої світової війни. Викуване в боротьбі братерство українських і польських комуністів стало темою книжки Маріана Нашковського «Тривожні дні». Україна, її проблематика і люди в минулому і в сучасності були відтворені в прозових творах Юліана Стрийковського, Юліана Волошиновського, Зофії Друждж-Сатановської, Ванди Василевської, Яна Бжози, Романа Братного, Яна Герхарда.

Специфічний український колорит легко помітити також в поезії Єжи Гарасимовича, Анджея Куснєвича, Влодзімєжа Слободніка, Яна Спєвака, Яна Зиха, Тадеуша Слівяка. Українські ремінісценції відчутні в поезії Єжи Загурського, Єжи Гординського, Юзефа Озги-Міхальського, Яна Болеслава Ожуга, Анджея Фрасіка. Ці твори свідчать про життєвість української проблематики серед польських письменників і читачів. Їхню нинішню тенденцію можна було б висловити рядками Юзефа Озги-Міхальського з вірша «Біля київських брам»:

Великого кохання час
і наших збратаних пісень;
бас в нашій музиці — Донбас,
гармонія — робочий день.

Також дедалі частіше польська проблематика входить до творчості українських письменників: традиції цього явища

такі ж давні, як і українська проблематика в польському письменстві. Вже в двадцятих роках Іван Кулик у циклі віршів «Мої коломийки», Микола Куліш у драмі «Маклена Граса», Ярослав Галан у повісті «Гори димлять» дали цікаву, класово визначену інтерпретацію польсько-українських взаємин. Цих питань торкалися в публіцистиці Іван Микитенко, Микола Бажан та інші.

Останнім часом багато цікавих проблем в аспекті українсько-польських культурних зв'язків (як це робили у своїх повістях про Міцкевича і Шопена Варвара Чередниченко в тридцятих роках, про Бальзака і Ганську в романі «Помилка Оноре де Бальзака» — Натан Рибак) порушили такі письменники, як Ірина Вільде в тетралогії «Сестри Річинські», Роман Андріяшик у романі «Люди зі страху». Ці питання також знайшли своє відбиття в романах Євгена Куртяка «Віхола» та «Високий Замок» і в «Мальвах» Романа Іваничука.

Нова Польща, її люди, діла, її культура і краса послужили джерелом натхнення для багатьох віршів Миколи Бажана, видатним доказом чого є цикл «Міцкевич в Одесі», згадаємо також гарні вірші Івана Драча про Міцкевича і Януша Корчака, вірш Віталія Коротича про Шопена, багато зворушливих поезій Романа Лубківського, Володимира Лучука, Ліни Костенко, навіяних польською тематикою. Це саме можна сказати про животрепетні польські мотиви в прозі Юрія Щербака, Євгена Гуцала, Валерія Шевчука — представників молодшої генерації.

Особливе місце тут належить віршам і поемам, а також літературно-критичним виступам Максима Рильського,— з них можна було б укласти своєрідну «антологію українсько-польської дружби», і важко було б знайти в інших письменників подібну антологію з такою інтенсивністю і силою проникнення в польське життя.

До цієї коротко поименованої тут «антології дружби», з обох сторін підкріпленої багатьма перекладами (в Польщі останнім часом з'явилися переклади з Григорія Тютюнника. Олександра Довженка, Василя Земляка, Євгена Гуцала, Дмитра Павличка і на Україні — переклади з Ярослава Івашкевича, Тадеуша Ружевича, Юліана Кавальця, Тадеуша Новака), слід було б додати «Уроки польської», «Революційний етюд Шопена» Людмили Скирди, вірші Світлани Йовенко, Дмитра Павличка, «Фреску зі знаком запитання» Юрія Щербака, вірші Ростислава Братуня та багато інших.

Один із найцікавіших українських поетів середнього покоління, перекладач творів Словацького, Норвіда, Грохов'яка — Іван Драч у вірші «Пам'ятник Міцкевича у Львові» зобразив польського поета, який вслухається в удари молота Великого Каменяра — Івана Франка. Цей поетичний образ нагадує про магістраль дружби, яку закладали великі письменники минулих століть, а наші сучасники дедалі краще, ширше і сердечніше сповнюють реальним змістом — задля спільного блага демократичної Польщі і Радянської України.

Флоріан НЕУВАЖНИЙ

ЗАРУБІЖНА ЛІТЕРАТУРА НА УКРАЇНІ РІК 1978

Бібліографія книжкових видань[1]

1. ХУДОЖНЯ ЛІТЕРАТУРА

ЗБІРНИКИ ТВОРІВ ПИСЬМЕННИКІВ РІЗНИХ КРАЇН

Іван Франко. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. [Редкол.: Є. П. Кирилюк (голова) та ін.]. «Наук. думка». (АН УРСР. Ін-т літ. ім. Т. Г. Шевченка). **Поетичні переклади та переспіви.** [З передмовами післямовами та комент. перекладача]. Томи 8—13. 1977—1978.

Т. 11. [Ред. тому Б. А. Деркач. Упоряд. та комент. (39 с.) Т. П. Маєвської і В. І. Шевчука.]. 527 с.; 5 л. іл., факс. Поясн. слів 2 с. 46 000.

Розділи: Із російської поезії (293 с.); Із польської поезії [автори: А. Міцкевич (63 с., серед творів: уривок з поеми «Дзяди»), С. Ф. Кльонович, І. Головінський, А. Асник, В. Гомуліцький, А. Немоєвський, Я. Врожек]; Із чеської поезії (Я. Врхліцький, С. Чех, Я. Неруда, Е. Красногорська, Й. С. Махар, К. Гавлічек-Боровський (73 с., серед творів: поема «Хрещення святого Володимира»)]; Із словацької поезії [С. Халупка].

Т. 12. [Ред. тому Д. В. Затонський. Упоряд. та комент. (24 с.) В. І. Шевчука]. 727 с.; 5 л. іл.. факс. Поясн. слів 2 с. 46 000.

Розділи: Із італійської поезії [автори: Данте Алігієрі (247 с., серед творів: нарис про поета та його добу, уривки з «Божественної комедії»), Дж. Бруно, Дж. Джусті, Дж. Дж. Беллі]; Із французької поезії [В. Гюго (56 с., серед творів: уривки з драми «Торквемада»), Ж. Мореас, П. Верлен, Ж. Роденбах, Ж. Рішпен]; Із англійської поезії [В. Шекспір (135 с., сонети та комедія «Венецький купець»), Дж. Мільтон (78 с., драма «Самсон-борець»), Р. Бернс, Дж.-Г. Байрон (89 с., серед творів: містерія «Каїн»). П.-Б. Шеллі (21 с., серед творів: уривки з поеми «Цариця Меб»), А. Теннісон, Т. Мур, Т. Гуд]; Із норвезької поезії Г. Гардраді, Г. Ібсен, А. Гарборг]. В «Додатках»: В. Шекспір (5 с.).

Т. 13. [Ред. тому Н. М. Матузова. Упоряд. та комент. (31 с.) В. П. Лук'янової]. 663 с.; 5 л. іл., факс. Поясн. слів 3 с. 46 000.

Розділи: Із німецької, швейцарської та австрійської поезій [автори: Конрад із Вюрцбурга, Бонерій (65 с. збірка байок «Скарбничка »), А. Бюргер, Г.-Е. Лессінг, Й. -В. Гете (321 с., серед творів: поема «Герман і Доротея», трагедія «Фауст»), Ф. Шіллер, Й. П. Гебель, Ф. Гельдерлін, В. фон Мюллер, Л. К. Брахман, Д.-Ф. Штраус, Г. Гейне (137 с., серед творів: поема «Німеччина»), Г. Гервег. Ф. Фрейліграт, А. Грюн, Н. Ленау, Дранмор, Г. Лейтгольд, Г. Келлер, К. Ф. Мейєр]; Із тюркської поезії [Газі-Гірей, 5 с.]; Із невідомих авторів (4 с.).

* **Казки.** [Із франц., дат., нім., швед., англ., чес., словац., серб.-хорв., польськ., болг., угор., рум. Перекл. Н. Забіла, О. Микитенко, В. Прокопчук та ін.]. «Веселка». 219 с. з кольор. іл. (Бібл. серія). 65 000.

---

[1] До цього бібліографічного списку включено українські переклади творів зарубіжної літератури та праці про неї, видані в республіці протягом року. Якщо книжка містить багато творів, то називаються лише ті з них, що займають не менше 16 сторінок. Не зазначається мова, з якої зроблено переклад, якщо це єдина державна мова даної країни, і місце видання, якщо книжка вийшла в Києві. Про адресування книжки дітям свідчить назва видавництва «Веселка» або назва серії «Шкільна бібліотека». Видання для дітей дошкільного та молодшого шкільного віку позначаються зірочкою.

Серед казок: В. Гауф. Маленький Мук; Р. Кіплінг. Ріккі-Тікі-Таві; Б. Немцова. Королевич Баяя; П. Добшинський. Про золоту дівчину Магулену та вірного друга. Інші автори: Ш. Перро, Г. К. Андерсен, В. та Я. Грімм, Ц. Топеліус, О. Уайльд, Е. Р. Лабуле, І. Брлич-Мажуранич, М. Конопніцька, А. Каралійчев, Ф. Мора, І. Славіч.

Світанок. Із європ. поезії Відродження. Збірка. Упоряд. [і передмова «Світанок нової європейської поезії» (17 с.)]. Д. Наливайка. [Перекл. Д. Паламарчук, Ф. Скляр та ін.]. «Веселка», 195 с. з іл., портр.; 6 л. іл. Біогр. дов. перед творами. 48 000.

Розділи: Італія [автори: Ф. Петрарка, Л. Аріосто, Мікеланджело Буонарроті, Т. Тассо]; Німеччина [С. Брант, Г. Сакс]; Франція [П. Ронсар, Ж. дю Белле, А. д'Обіньє]; Іспанія та Португалія [Л. Камоенс, Лопе де Вега, Л. Гонгора, Ф. Кеведо]; Англія [Е. Спенсер, В. Шекспір, Дж. Донн]; Польща [Я. Кохановський]; Хорватія [І. Гундулич].

АВСТРАЛІЯ

ПАЛМЕР ВЕНС. Родина Суейнів. Роман. Перекл. І. Лещенко. [Післямова «Венс Палмер та його роман «Родина Суейнів» (7 с.) О. Родзевич]. «Дніпро». 247 с. з іл. 65 000.

САУТОЛЛ АЙВЕН. Селище Ясени. Повість. [Перекл. І. Лещенко]. «Веселка». 144 с. з іл. 65 000.

АЛЖІР

ФЕЛЛАХ САЛАХ. Терниста дорога. Перекл. з франц. Ю. Калиниченко. «Дніпро». 143 с. 30 000.

БІРМА

* **Хитрий Равлик.** Бірм. нар. казка. Перекл. Є. Українець. «Веселка». 15 с. з кольор. іл. 500 000.

БОЛГАРІЯ

ДАМЯНОВ ДАМЯН. [В кн.: Забаштанський В. Сині скелі. Поезії; Дамянов Д.] **Якби не було вогню.** Поезії. [Перекл. В. Забаштанський. Передмова «Щоденний подвиг» (16 с.) П. Воронька]. «Молодь». 191 с. з портр. 10 000.

ДАСКАЛОВ СТОЯН. Республіка дощів. Роман. Перекл. Л. Горячко та Н. Оніпко. «Молодь». 255 с. з іл. 50 000.

ЖОТЕВ ДОБРІ. Пережиті оповідання. Перекл. О. Кетков. «Молодь». 118 с. з іл. Біогр. дов. 30 000.

* **КАРАСЛАВОВ ГЕОРГІЙ. Горобець-молодець.** Казки. Перекл. Д. Білоус. «Веселка». 31 с. з кольор. іл. 200 000.

КАРАСЛАВОВ ГЕОРГІЙ. Прості люди. Роман. [Кн. 4]. Перекл. С. Скирта. [Післямова «Сторінки героїчного літопису» (4 с.) М. Гольберга]. «Дніпро». 367 с. з іл. (Серія «Дружба»). 65 000.

Попередні книги роману виходили 1967, 1971 та 1975 р.

КРУМОВ БОРИС. Наско-розвідник. Повість. [Перекл. Ю. Чикирисов]. «Веселка». 122 с. з іл. 115 000.

НІКОЛОВ НІНО. Вереснева земля. Вірші та поеми. Перекл. Д. Білоус та С. Реп'ях. [Упоряд. і вступ. слово «Поет вересневої землі» (6 с.) Д. Білоуса]. «Рад. письменник». 126 с. (Б-ка «Братерство»). 3 000.

Серед поем: Безсоння.

Свобода. 1878—1978. Збірник [творів болг. письменників, присвяч. сторіччю визволення Болгарії від осман. поневолення. Вступ. стаття «Болгарська література і визволення» (7 с.) Є. Каранфілова. Упоряд. В. Захаржевська]. «Дніпро». 399 с. з іл. 5 000.— Частина віршів парал. болг. мовою.

Прозові твори: Г. Стоєв. Ціна золота. Повість. Перекл. Т. Руда (78 с.); С. Дичев. Ескадрон. Повість. Перекл. А. Лисенко (75 с.,); Г. Караславов. Танго. Повість. Перекл. Л. Горячко (65 с.); П. Вежинов. Зірки над нами. Роман. Перекл. О. Кетков (130 с.). Автори віршів: Х. Ботев, І. Вазов, Н. Марангозов, Х. Смирненський, А. Тодоров, Г. Мілев, Х. Радевський, Н. Вапцаров, Є. Євтимов, Д. Методієв, Л. Стоянов, Є. Багряна, Г. Джагаров.

Шипкинська висота. Поезії [болг. (с. 9—91), рос. та укр. поетів]. Вид. 2-е. Упоряд. П. Анчев, Т. Йорданов (НРБ), А. Довгонос. [Перекл. А. Довгонос та ін.]. Варна, «Георги Бакалов»; Одеса, «Маяк». 170 с. з іл. 8 000.

Цикли: Здрастуйте, братушки!; Наш союз священний — буде вічний.
Болг. автори: Д. Чинтулов, П. Р. Славейков, Р. Жинзифов, І. Вазов, К. Величков, Х. Смирненський, Х. Ясенов, В. Андреєв, Г. Джагаров, А. Смирнов, Л. Стоянов, В. Петров, Д. Методієв, В. Голев, П. Алілієв, А. Германов, Н. Фурнанджієв, І. Давидков, Н. Марангозов, Н. Вилчев, О. Орлинов.

ВЕЛИКОБРИТАНІЯ

ГАРДІ ТОМАС. Троє незнайомців. Новели. [Перекл. М. Венгренівська, П. Зернецький, Б. Кузяк, О. Мокровольський, І. Понежа, В. Ружицький та ін. Вступ. слово «Томас Гарді» (12 с.) А. Баканова]. «Дніпро». 320 с. з іл. (Зарубіж. новела. Кн. 30). 30 000.

Серед новел: Троє незнайомців; Зайди на белебні; Барбара з роду Гребів; Скрипаль-чаклун; Жінка з уявою; В Західній судовій окрузі; Перемінився чоловік; Щоденник Алісії; Що бачив вівчар.

ДЕФО ДАНІЄЛЬ. Життя й незвичайні та дивовижні пригоди Робінзона Крузо. Роман. [Друк. з вид. 1965 р.]. «Молодь». 292 с. з іл. (Подорожі. Пригоди. Фантастика. «Компас»). 100 000.

ЛІНДСЕЙ ДЖЕК. Втікачі. Повість. [Перекл. П. Комишанченко]. «Веселка». 144 с. з іл. 65 000.

ОЛДРІДЖ ДЖЕЙМС. Не хочу, щоб він помирав. Роман; **Останній дюйм; Акуляча клітка.** Оповідання. [Перекл. Л. Солонько (роман) та В. Гнатовський. Перевид. Передмова «Перемога людського духу» (9 с.) Н. Жлуктенко]. «Дніпро». 252 с. з іл., портр. (Шкіл. б-ка). 100 000.

ТРІЗ ДЖЕФРІ. За Хартію! Повісті. [Перекл. О. Терех]. «Веселка». 351 с. з іл.; 4 л. кольор. іл. 50 000.

Зміст: Стріли проти баронів; Слідами змови (повість видавалася окремо 1963 р.); За Хартію!

В'ЄТНАМ

ТО ХИУ. Поезії. Упоряд., перекл., післямова [«Голос однодумця, товариша, друга» (3 с.)] та приміт. (9 с.). М. Кашель. «Дніпро». 165 с. з іл., портр. 3 000.

Із книжок «Відколи», «В'єтбак», «Потужний вітер. Поезії. Вибране» та ін.

ІНДІЯ

Дорога крізь джунглі. Оповідання індійських письменників. [Перекл. О. Лєнік, С. Наливайко та Н. Тищенко. Вступ. стаття «Письменники Індії про дітей і для дітей» (6 с.) В. Чернишова]. «Веселка». 159 с. з іл. 65 000.

Серед оповідань: Н. Гонгопадгай. Дорога крізь джунглі; Т. Бондопадгай. Морок ночі не окутав землю (з бенг.). Інші автори: У. Ашк, П. Рену (з хінді), Чандар Крішан, І. Чугтаї (з урду), А. Н. Педнекар (з маратх.), Чуннілал Шах (з гуджарат.), Гурбахш Сінг (з панджаб.), Пудумейпіттан (з тамільськ.), Буччібабу (з телугу), Поттеккат (з малаялам), Р. К. Нараян, Парваті Тампі (з англ.).

ІСПАНІЯ

* **ЛАҐЛЕСІЯ, ХУАН АНТОНІО. Крокодилові сльози.** Казки. Переказав В. Баранов. «Веселка». 16 с. з кольор. іл. 400 000.

ПЕРЕС ГАЛЬДОС, БЕНІТО. Донья Перфекта; Сарагоса. Романи. Перекл. Ж. Конєва. [Передмова «Беніто Перес Гальдос і його соціально-історичні романи» (10 с.) Л. Маєвської]. «Дніпро». 350 с. з іл. (Вершини світового письменства. Т. 26). 65 000.

КИТАЙ

ЛАО ШЕ. Сян-цзи Верблюд. Роман; **Оповідання.** [Перекл. І. Чирко]. «Молодь». 240 с. з іл. Біогр. дов. 2 с. 50 000.

Одне з оповідань: Сонячне світло.

КОРЕЯ

Корейські прислів'я та приказки. Упоряд. та вступ. стаття (11 с.) В. Іванової. [Перекл. В. Іванова та Ф. Скляр]. «Дніпро». 166 с. з іл. (Мудрість народна. Зб. 29). 50 000.

КУБА

КАРПЕНТЬЄР АЛЕХО. Загублені сліди. Роман. Перекл. П. Соколовський та Ю. Нєгін. [Післямова «Загублені сліди» Алехо Карпентьєра і новий латиноамериканський роман» (6 с.) В. Харитонова]. «Дніпро». 263 с. з іл. Комент. 15 с. (Серія «Дружба»). 115 000.

Мене звати Коадовальдо Еррера. Оповідання сучас. письменників Куби; Вірші Ніколаса Гільєна. [Упоряд. Т. Камінська. Перекл. М. Литвинець, В. Омелянчук, В. Шовкун та ін. Передмова «Молодість Куби» (6 с.) І. Мотяшова]. «Веселка». 135 с. з іл. 65 000.

Автори оповідань: Е. Альмендрос, Р. Мендес Капоте, Х. М. Отеро, Р. Гонсалес де Каскорро, Л. Отеро, Б. Кальєхас, Р. Перес Човес, С. Кардоса Аріас, С. Кіньйонес, Р. Е. Лінарес, К. Барро, А. Міранда.

НІМЕЧЧИНА

* **ГАУФ ВІЛЬГЕЛЬМ. Казки.** [Перевид.]. «Веселка». 144 с. з іл., портр.; 4 л. кольор. іл. (Бібл. серія). 100 000.

Серед казок: Карлик Ніс; Пригоди Саїда; Холодне серце.

НДР

БРЕХТ БЕРТОЛЬД. Кар'єра Артуро Уї, яку можна було спинити. [Драматургічний памфлет]. Перекл. В. Митрофанов. «Дніпро». 183 с. з кольор. іл. 20 000.

Відкриття. Оповідання письменників НДР. [Упоряд. і «Передмова» (7 с.) Н. Матузової. Перекл. З. Бакуліна, Б. Гавришків, М. Настека, Я. Прилипко, О. Синиченко та ін.]. «Дніпро». 319 с. з іл. Біогр. дов. перед творами. (Серія «Дружба»). 50 000.

Серед оповідань: Л. Фюрнберг. Новела про Моцарта; Г. Заковський. Рішення Лене Маттке; В. Бройніг. Гарний місяць серпень; Г. Герліх. Відкриття. Інші автори: Ф. Вольф, Д. Нолль, А. Зегерс, Е. Ріхтер, Е. Бетхер, Ф. Фюман, В. Апіц, Ю. Брезан, Ф. Р. Фріз, Е. Штріттматтер, К. Вольф, Г. Кант, М. Єндришик, М. Фіртль, Б. Ватерштратд, Х. Шюц, Х. Шуберт, Г. Байєрль, А. Стахова, Е. Брюнінг.

ГЕРЛІХ ГЮНТЕР. Знайти компас! Повість. [Перекл. І. Артемчук]. «Веселка». 95 с. з іл. 65 000.

ФРН

ГАРТУНГ ГУГО. Ми — вундеркінди. Веселий роман. Перекл. Ю. Авдєєв.

[Післямова «Гуго Гартунг» (2 с.). О. Чиркова]. «Дніпро». 284 с. з іл. (Зарубіж. сатира і гумор. № 11). 50 000.

КЕСТНЕР ЕРІХ. Еміль і детективи; [Еміль і троє близнюків]. Повісті. [Перекл. К. Гловацька]. «Веселка». 236 с. з іл. 30 000.

ПОЛЬЩА

КОРЧАК ЯНУШ. Мацюсеві пригоди. Повість-казка. [Перекл. та передмова «Він жив для дітей» (8 с.) Б. Чайковського. Перевид.]. «Веселка». 332 с. з іл. 50 000.

КУХАРСЬКИЙ, ЯН ЕДВАРД. Міхал і дідусева таємниця. Повість. [Перекл. Ол. Підвишинська]. «Веселка». 167 с. з іл.; 2 л. кольор. іл. 65 000.

МІНКОВСЬКИЙ АЛЕКСАНДР. Космічна таємниця Лютого. Повість. [Перекл. О. Медущенко]. «Веселка». 160 с. з іл. 115 000.

НАЛКОВСЬКА ЗОФ'Я. Роман Терези Геннерт; Межа. Романи. [Перекл. В. Струтинський]. Післямова «Творчість Зоф'ї Налковської» (9 с.) О. Левінської]. «Дніпро». 422 с. з іл. (Серія «Дружба»). 115 000.

ПАРАНДОВСЬКИЙ ЯН. Небо пломеніє. Роман. [Перекл. Б. Гавришків]. Львів, «Каменяр». 251 с. 165 000.

ПРУС БОЛЕСЛАВ. Твори в п'яти томах. [Редкол.: М. Стельмах та ін. Упоряд. та вступ. стаття «Творчість Болеслава Пруса» (20 с.) Г. Вервеса. Комент. С. Левінської]. «Дніпро». 100 000.

Т. 1. **Повісті. Оповідання.** [Перекл. В. Врублевська, І. Глинський, О. Лєнік, А. Марахова, О. Медущенко, М. Пригара, В. Ружицький та О. Федосенко]. 463 с.; 1 л. портр. Комент. 7 с.

Серед творів: Святий вечір; Доктор філософії у провінції; Палац і халупа (96 с.); Прокляте щастя; Сирітська доля (83 с.); Стасева пригода; Міхалко; Хвиля повертається (68 с.).

Т. 2. **Повісті. Оповідання.** [Перекл. Д. Андрухів, А. Марахова, Ю. Попсуєнко, М. Пригара та О. Стаєцький]. 495 с. Комент. 6 с.

Серед творів: Анелька (152 с.); Навернений; Антек; Гріхи дитинства; Твердиня (219 с.).

Т. 3. **Лялька.** Роман. Кн. 1. [Перекл. С. Ковганюк]. 423 с. Комент. 11 с.

Роман виходив у серії «Вершини світового письменства» (1970).

РУМУНІЯ

КАРАДЖАЛЕ, ЙОН ЛУКА. Тріумф таланту. Оповідання. [Перекл. С. Семчинський та ін. Упоряд. та післямова «Йон Лука Караджале» (2 с.) С. Семчинського]. «Дніпро». 272 с. з іл. (Зарубіж. сатира і гумор. № 9). 50 000.

Серед оповідань: Два лотерейних квитки; Кір Януля.

РАЦІУ ЮЛІУ. Політ ракети «Ексцельсіор-1»; [Таємниця галереї]. Повісті. [Перекл. Г. Бережна]. «Веселка». 88 с. з іл. 65 000.

Румунські прислів'я та приказки. Упоряд., перекл. [та «Передмова» (10 с.)] С. Семчинського. «Дніпро». 223 с. з іл. (Мудрість народна. Зб. 26). 50 000.

США

Американська новела. Збірник. [Упоряд. В. Оленєва. Перекл. М. Дмитренко, І. Лещенко, О. Лєнік, В. Митрофанов, М. Пінчевський, Ю. Попсуєнко, О. Сенюк, О. Хатунцева, П. Шарандак та ін. Передмова «Штрихи до портрета Америки» (14 с.) О. Звєрєва. Вид. 2-е]. «Дніпро». 415 с. Біогр. дов. 5 с. 115 000.

Серед творів: Р. Ларднер. Чемпіон; Т. Драйзер. Пастка; Ф. С. Фіцджеральд. Повернення до Вавілона; Е. Хемінгуей. Сніги Кіліманджаро; Р. Райт. Яскрава вранішня зоря; Т. Капоте. Діти в день народження; Дж. Апдайк. Голубине пір'я; Дж. Болдуїн. Лише ранок та вечір і скоро; Дж. К. Оутс. Здійснення бажань. Інші автори: Ш. Андерсон, Дж. Рід, У. Фолкнер, Е. Колдуелл, М. Голд, Д. Паркер, У. Сароян, Л. Х'юз, К. Е. Портер, Дж. О'Хара, У. Мотлі, Н. Олгрен, І. Шоу, Дж. Д. Селінджер, Дж. О. Кілленс, Ф. О'Коннор, Ф. Боноскі, К. Воннегут, Дж. Чівер.

БОЛДУІН ДЖЕЙМС. Якби Бійл-стріт могла говорити. Роман. [Перекл. Л. Гончар]. «Молодь». 135 с. з іл. Біогр. дов. 100 000.

ДЕДЖОНГ МЕЙНДЕРТ. Колесо на школі. Повість. [Перекл. Н. Боровик]. «Веселка». 149 с. з іл.; 4 л. кольор. іл. 30 000.

ФОЛКНЕР ВІЛЬЯМ. Червоне листя. Новели. [Перекл. Р. Доценко (270 с.), О. Сенюк, Е. Фурманська та І. Шмарук. Передмова «Фолкнер-новеліст» (13 с.) Д. Затонського]. «Дніпро». 367 с. з іл. (Зарубіж. новела. Кн. 29). 50 000.

Серед новел: Ведмідь (79 с.); Червоне листя; Посушливий вересень; Після заходу сонця; Еллі; Справедливість; По той бік; Персі Грімм: Підпал; Залицяння; Дядько Віллі; І все буде чудово.

ТАНЗАНІЯ

* **МБОНДЕ ДЖОН П. Бегемот Кібоко.** Казка. [З суахілі. Перекл. Т. Бочарова]. «Веселка». 16 с. з кольор. іл. 350 000.

УГОРЩИНА

ІЛЛЕШ БЕЛА. Віднайдена батьківщина. [Перекл. К. Бібіков. Післямова «Бела Іл-

леш та його роман «Віднайдена батьківщина» (9 с.) К. Шахової]. «Дніпро». 583 с. з іл. (Серія «Дружба»). 65 000.

УРУГВАЙ

* **БЕРТОЛІНО РОБЕРТО. Перший успіх.** Оповідання. Переказав А. Тупиков. «Веселка». 28 с. з кольор. іл. 150 000.

ФРАНЦІЯ

ВЕРН ЖЮЛЬ. П'ятнадцятирічний капітан. Роман. [Перекл. П. Соколовський. «Вступне слово» (5 с.) В. Пащенка]. «Веселка». 279 с. з портр.; 8 л. кольор. іл. (Бібл. серія). 100 000.

ГЮГО ВІКТОР. Поезії. [Перекл. М. Литвинець, О. Мокровольський, М. Рильський, М. Терещенко та ін. Упоряд., заг. ред., вступ. стаття «Лірика Віктора Гюго» (13 с.) та приміт. (13 с.) В. Коптілова]. «Дніпро». 230 с. з портр. (Перлини світової лірики). 28 000.

Із збірок «Кари», «Споглядання», «Грізний рік», «Легенда віків» та ін.

ЕМЕ МАРСЕЛЬ. Семимильні чоботи. Новели. [Перекл. М. Венгренівська. «Вступне слово» (8 с.) Г. Рягузової]. «Дніпро». 235 с. з іл. (Зарубіж. новела. Кн. 28). 30 000.

Серед новел: Семимильні чоботи; Карлик; Вулиця Сен-Сюльпіс; Ключ під порогом; Палиця; Збирач податків; «А» і «Б».

МЕРЛЬ РОБЕР. За склом. Роман. [Перекл. Г. Філіпчук]. «Молодь». 327 с. з іл. Біогр. дов. 2 с. 30 000.

* **ПЕРРО ШАРЛЬ. Хлопчик-Мізинчик.** Казка. [Переказав Р. Терещенко. Перевид.]. «Веселка». 16 с. з кольор. іл. 500 000.

* **Французькі народні казки.** [Упоряд. О. Хатунцева. Перекл. В. Омельченко, І. Сидоренко, П. Федосенко та ін. «Вступне слово» (2 с.) М. Гайдая]. «Веселка». 151 с. з кольор. іл. (Казки народів світу. Бібл. серія). 65 000.

ЧЕХОСЛОВАЧЧИНА

КОЗАК ЯН. Лелече гніздо. Роман. [Перекл. з чес.. В. Пасічна. Післямова «Письменницька земля Яна Козака» (7 с.) Л. Новиченка]. «Дніпро». 353 с. з іл. (Серія «Дружба»). 65 000.

МОРІЦ РУДО. Його великий день. Оповідання та повість [«З мисливського ріжка». Перекл. з словац. Т. Олійник, С. Панько та ін.]. «Веселка», 223 с. з іл. 65 000.

Серед оповідань: Його великий день; Юнга Олесь і боцман.

НЄМЦОВА БОЖЕНА. Казки. [Перекл. з чес. Д. Андрухів. Передмова «Казки Божени Нємцової» (4 с.) В. Житника]. «Веселка». 228 с. з іл., портр.; 4 л. кольор. іл. 30 000.

Серед казок: Золота гора; Чортів свояк; Валибук; Уляну.

ЧАПЕК КАРЕЛ. Війна з саламандрами. Роман-памфлет; **Мати.** Драма; **Оповідання.** [Перекл. з чес. Ю. Лісняк. Передмова «Карел Чапек (1890—1938)» (12 с.) Ю. Янковського. Комент. (10 с.) С. Нікольського та О. Малевича]. «Дніпро». 439 с. з іл. (Вершини світового письменства. Т. 28). 115 000.

Роман в іншому перекладі видавався окремо в «Бібліотеці світової класики» (1960).

Серед оповідань: В замку.

ШВЕЙЦАРІЯ

ГЕССЕ ГЕРМАН. Гра в бісер. Роман. [Перекл. Є. Попович. Вірші перекл. Л. Костенко. Передмова «Герман Гессе — автор «Гри в бісер» (19 с.) Д. Затонського. Комент. (11 с.) С. Аверінцева]. «Дніпро». 484 с. з іл. (Вершини світового письменства. Т. 27). 30 000.

ШВЕЦІЯ

* **ЛАГЕРЛЕФ СЕЛЬМА. Чудесна мандрівка Нільса Гольгерсона з дикими гусьми.** Повість-казка. [Скороч. перекл. О. Сенюк. Перевид.]. «Веселка». 224 с. з іл.; 3 л. кольор. іл. (Бібл. серія). 50 000.

ЮГОСЛАВІЯ

* **БРЛИЧ-МАЖУРАНИЧ ІВАНА. Деревинець Топорко і дев'ятеро жупанчат.** Казка. [Перекл. з серб.-хорв. В. Гримич. Перевид.]. «Веселка». 39 с. з кольор. іл. 50 000.

ДОМАНОВИЧ РАДОЄ. Страдія. Повість; **Подарунок королю.** Оповідання. [Перекл. з серб.-хорв. С. Сакидон («Страдія») та І. Ющук]. «Дніпро». 283 с. з іл. Післямова «Радоє Доманович». 3 с. (Зарубіж. сатира і гумор, № 10). 50 000.

Серед оповідань: Як у Страдії...; Мертве море; Подарунок королю; Театр у провінції; Мисливські нотатки.

ЯПОНІЯ

АРІСІМА ТАКЕО. Жінка. Роман; **Нащадок Каїна.** Повість. [Перекл. І. Чирко. Післямова «Такео Арісіма» (6 с.) К. Рехо]. «Дніпро». 421 с. з іл.; 6 л. кольор. іл. 30 000.

Роман «Жінка» виходив окремим виданням у «Бібліотеці світової класики» (1970).

КАЦУМОТО САОТОМЕ. Клятва. Оповідання. [Перекл. І. Дзюб.]. «Веселка». 126 с. з іл. 65 000.

* * *

АНТИЧНА ЛІТЕРАТУРА

ГОМЕР. Іліада. Перекл. із старогрец. Б. Тен. [Вступ. стаття «Було колись під Іліоном...» (17 с.) та приміт. (17 с.) А. Білецького]. «Дніпро». 431 с. з іл. 8 000.

Сувенірне видання з офортами худ. Ю. Шейніса.

2. ПРАЦІ З ПИТАНЬ ЗАРУБІЖНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

ВЕРВЕС Г. Д. Ярослав Івашкевич. Літ.-крит. нарис. «Наук. думка». 222 с. з портр. (АН УРСР. Ін-т літ. ім. Т. Г. Шевченка). 1 850.

ДЕНИСОВА Т. Н. Джек Лондон. [1876—1916]. Життя і творчість. «Дніпро». 125 с. 40 000.

ЖУРАВСЬКА І. Ю. Ромен Роллан. [1866—1944]. Життя і творчість. «Дніпро». 197 с. 26 000.

ЗАХАРЖЕВСЬКА В. О. Димитр Димов. [1909—1966]. Літ.-крит. нарис. [Відп. ред. В. І. Шевчук]. «Наук. думка». 136 с.; 1 л. портр. Список літ. 2 с. (АН УРСР. Ін-т літ. ім. Т. Г. Шевченка). 1 250.

Контрасти. Статті. Дослідження. Портрети. [Актуальні проблеми ідеологічного протиборства в новітніх зарубіжних літературах. Відп. ред. А. Т. Гордієнко. Упоряд. і передмова «Від упорядника» (2 с.) З. Я. Лібмана]. «Дніпро». 327 с. 6 000.

Зміст: А. Гордієнко. Історична дійсність і художнє осмислення людини; М. Жулинський. Утвердження людяності чи заперечення людини?; З. Лібман. Битва за людину; Т. Якимович. Сучасність і сучасник у французькій драмі 70-х років. Дискусії і контрасти; В. Пащенко. Французька література сьогодні — ідеологічна боротьба, книги, читач; Ю. Покальчук. Дзеркальні лабіринти «святого» Жене; К. Шахова. У пошуках істини. Про творчість Петера Вайса.; В. Колесников. Проблематичний відхід від... проблем. Постекзистенціалізм в англійській літературі; Т. Денисова. Про «чорний гумор» і реалістичну сатиру; Н. Овчаренко. Антимілітаристська проза США; В. Чеканов. На роздоріжжі. Американська новела 60—70-х років; В. Кухалашвілі. Пізнання проти «інтуїції».

КОПЫСТЯНСКАЯ Н. Ф. Жанровые модификации в чешской литературе. (Период становления соц. реализма). Львов, «Вища школа», Изд-во при Львов. ун-те. 258 с. 1 400.

ЛИДСКИЙ Ю. Я. Творчество Э. Хемингуэя. [Отв. ред. Н. М. Матузова]. Изд. 2-е, перераб. «Наук. думка». 407 с.; 8 л. ил. 20 000.

МЕГЕЛА І. П. Пролетарська співдружність. (До історії угор.-рад. літ. взаємин 20—30-х років). [Від. ред. Г. В. Вервес]. «Наук. думка». 156 с.; 2 л. портр. Список літ. 7 с. (АН УРСР. Ін-т літ. ім. Т. Г. Шевченка). 750.

ОЛЕНЕВА В. И. Социальные мотивы в американской новеллистике (60—70-е годы). [Отв. ред. Д. В. Затонский]. «Наук. думка». 208 с. (АН УССР. Ин-т лит. им. Т. Г. Шевченко). 2 450.

ПОКАЛЬЧУК Ю. В. Сучасна латиноамериканська проза. [Відп. ред. Д. В. Затонський]. «Наук. думка». 277 с. з портр.; 2 л. іл. Покажч. імен 4 с. (АН УРСР. Ін-т літ. ім. Т. Г. Шевченка). 1 000.

Проблемы развития реализма в зарубежной литературе XIX—XX веков. [Очерки. Отв. ред. канд. филол. наук М. П. Мудесити]. Одесса, «Вища школа», Головное изд-во. 135 с. Список лит. 9 с. 1 700.

Содерж.: Е. П. Ковальчук. Пути развития французской драматургии конца XVIII — начала XIX столетия; М. П. Мудесити. Этапы развития немецкого романа воспитания XVIII—XIX веков; Г. А. Устенко. Индейская тема в поэтических произведениях Лонгфелло малых жанров; Р. И. Броданко. К вопросу о восприятии творчества О. Голдсмита в американской литературе; В. С. Вахрушев и М. Г. Соколянский. Теккерей — критик Филдинга; В. Г. Зинченко. К вопросу об эпичности в чешском историческом романе конца XIX — начала XX века; В. В. Цыбулянская. О новеллистичности романа Джозефа Конрада «Лорд Джим»; А. Б. Дорман. Генрих Манн в Росии; В. С. Дзюбинская. Некоторые проблемы поэтики западногерманской новеллы послевоенного периода; Б Я. Барская. Античные источники и проблематика пьесы Жана Ануйя «Медея».

ШЕВЧУК В. І. Чеський сатиричний роман XX ст. (1900—1940). [Відп. ред. Г. Д. Вервес]. «Наук. думка». 275 с. Покажч. імен 4 с. (АН УРСР. Ін-т літ. ім. Т. Г. Шевченка). 1 000.

Бібліографію склав
Олекса СИНИЧЕНКО

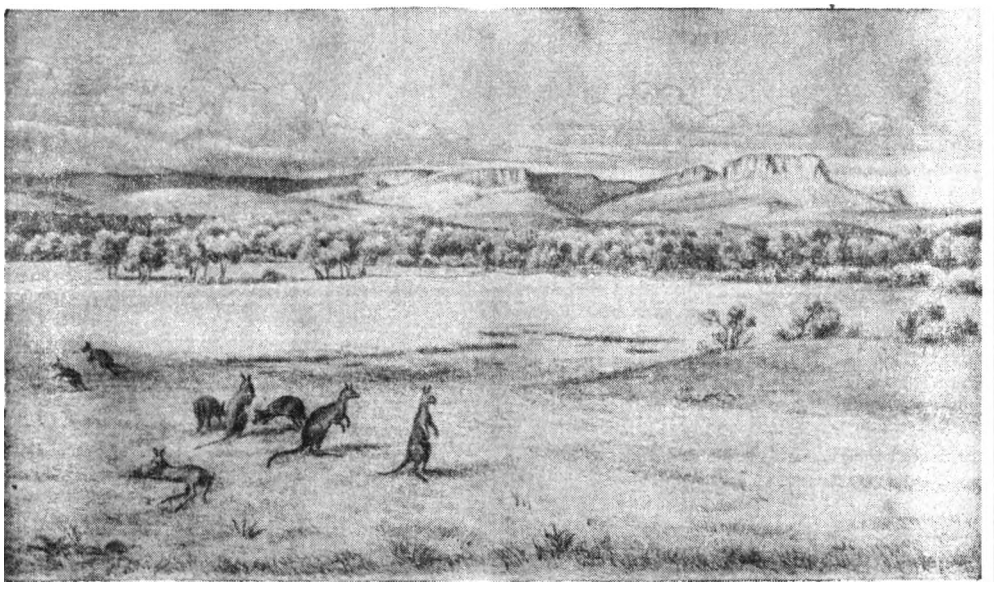

Ежен Фон Герар (1811 — 1901). Австралійська школа. Краєвид гір Бен-Ломонд (о. Тасманія). 1858. Акварель.

СКАРБИ МУЗЕЇВ П'ЯТОГО КОНТИНЕНТУ

Навесні цього року кияни оглянули виставку «Західноєвропейський і австралійський малюнок XVI—XX століть», організовану Міністерством культури СРСР та Комітетом образотворчих і прикладних мистецтв Австралійської Ради.

Досі кияни тільки побіжно знали про мистецькі скарби найвизначніших музеїв п'ятого континенту — Національної галереї Вікторії в Мельбурні, Художньої галереї Нового Південного Уельсу в Сіднеї, Національної галереї Південної Австралії в Аделаїді. Виставка західноєвропейського і австралійського малюнка була першим знайомством з їх колекціями.

Приємно вразили шанувальників мистецтва роботи старих італійських, німецьких, фламандських і голландських майстрів. Малюнки Дюрера, Рембрандта, чудові етюди Андреа дель Сарто, графічні начерки Парміджаніно, роботи Бароччі, Франко, Цуккаро, натурні ескізи Караччі, Тьєполо не менш глибоко, ніж живопис, відобразили світосприйняття, експресію почуттів, невтомний творчий пошук художників XVI—XVII віків.

У колекціях австралійських музеїв зберігаються також малюнки, в яких представлені майже всі мистецькі течії XVIII—XIX століть. Чимало з них експонувалися на київській виставці. Найбільш повно складний і суперечливий шлях розвитку західноєвропейського образотворчого мистецтва в цей період відображено в серії французьких малюнків, починаючи від Фрагонара і Лорена й закінчуючи Пікассо. Привертає увагу романтична схвильованість акварельного етюда Делакруа до його картини «Христос у Гефсіманському саду». Сатирично, соціально загострено звучать аркуші Дом'є, що критикують офіційний Париж другої половини XIX століття. Зачаровує витончена техніка малюнка Енгра, світлою лірикою віє від підготовчого начерку Мілле до полотна «Селянка, що годує своїх дітей».

Менш повно представлено творчість художників XX століття. Проте й у цьому відділі шанувальники мистецтва

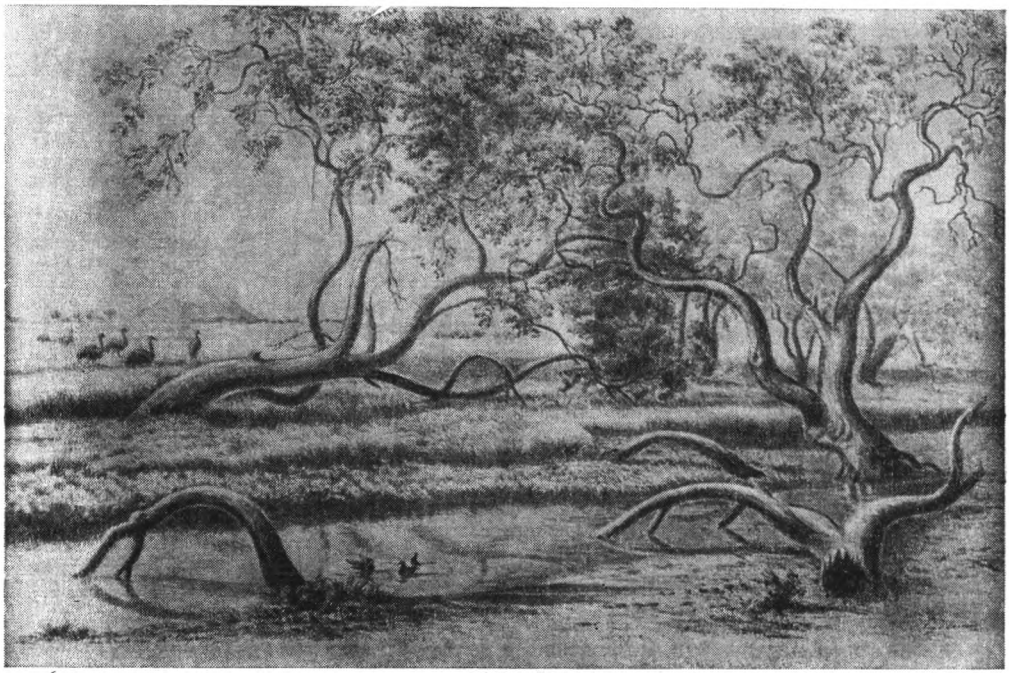

Ежен Фон Герар (1811—1901). Австралійська школа. Ім'ю-Крік, бухта поблизу гори Елефант. Перо і пензель тушшю по начерку олівцем.

Ганс Хейзен (1877—1968). Трудівники. 1920. Акварель.

Джулієн Россі Еттон (1851—1941). Прогулянка наодинці. 1888. Акварель.

Джессі Джухест Хелдер (1881—1916). Пересохла лагуна (поблизу Сіднея). 1911. Акварель.

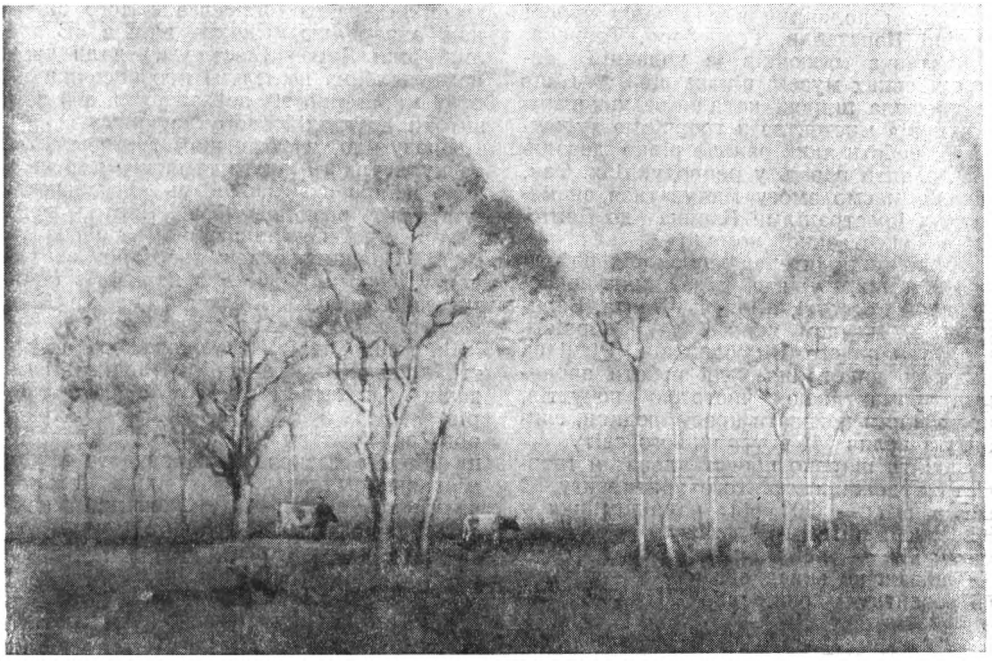

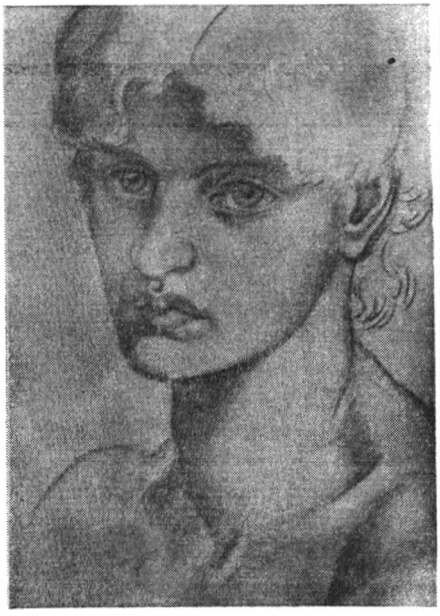

Данте Габріель Россетті. Портрет Морріс Джейн. 1875. Олівець.

Оноре Дом'є (1808—1879). Мій любий колега. Малюнок.

знайшли цікаві, майстерно виконані малюнки таких відомих живописців, як Кірхнер, Гросс, Шагал.

Те, що музеї Австралії мають багаті й напрочуд цінні графічні колекції, ще раз засвідчують роботи, експоновані у відділі англійського малюнка. Романтичною експресією, поезією, глибоким реалізмом полонили відвідувачів чудові аркуші Констебля, Гейнсборо, Тернера.

Виставка малюнків із колекцій австралійських музеїв цікава ще й тим, що ознайомила широкі кола київських шанувальників мистецтва з творчістю художників, роботи яких раніше рідко доводилось бачити навіть у репродукціях. Так, вперше маємо змогу милуватися знаменитими ілюстраціями Блейка до Дантової «Божественної комедії».

Не менший інтерес викликали роботи маловідомих у нас художників-прерафаелітів Россетті, Міллеса, Ханта, Бернджонса, ідеалом яких була творчість митців раннього Відродження. Різні за манерою виконання, їхні роботи пронизані романтикою, чистотою почуттів, прагненням показати красу людини, глибину і велич її внутрішнього світу.

Досить широко представлена й творчість художників п'ятого континенту. В експозиції — 20 робіт найвідоміших у Австралії митців. Переважна більшість малюнків — пейзажні.

Пейзаж не випадково набув тут такого розвитку і поширення. Жанровий вибір перших австралійських живописців визначався потребами суспільства. Художньому відтворенню природи передували старанні топографічні замальовки ландшафтів, необхідні для заселення європейцями нових земель. Саме на цьому грунті розвинулась творчість одного з найвизначніших художників і графіків країни Мартенса. Його виконані аквареллю «Скелі», як і в «В долині ріки Ярра» Бювелота, дали киянам уявлення не тільки про високий рівень майстерності пейзажистів, а й про витоки австралійського живопису.

Зрозуміло, з розвитком громадського та культурного життя тематика картин і коло жанрових уподобань художників Австралії розширюється. Проте пейзаж традиційно залишався на першому місці. Величну красу просторів континенту, екзотику його ландшафтів оспівували Стрітон, Хейзен, Герар, Янг, Хелдер та інші талановиті митці.

Виставка західноєвропейського і австралійського малюнків полонила глядачів багатством високохудожніх творів. Радість зустрічі із світом прекрасного переживали у цей час і австралійці. Жителі Сіднея, Мельбурна та інших міст знайомились з не менш цікавою виставкою малюнків із колекцій найбільших музеїв Радянського Союзу — Ермітажу і Третьяковської галереї.

Микола КУХАРЧУК,
Василь ТУРКЕВИЧ

НА ПРАПОРІ ДВОПАРТИЙНОЇ СИСТЕМИ

Євген
РОСЕНКО

Лист сьомий.

Якось я розмовляв з прогресивними профспілковими діячами.

— Яка ваша думка про Джорджа Міні? — запитали вони.

— Таке враження, що людина трохи з'їхала з глузду,— відповів я.

— Трохи! — обурились мої співбесідники.— Та він зовсім сказився. Це ж втілення паранойї.

Справді, голова Американської федерації праці — Конгресу виробничих профспілок Джордж Міні став уособленням ідеологічної та політичної зашкарублості, ненависті до всього прогресивного, до політики мирного співіснування, нарешті, символом «монархічного» керівництва. У виконкомі АФП-КВП він тримає всіх залізною рукою за допомогою своїх попихачів з бюрократичного апарату профоб'єднання. Вряди-годи виникають чутки, нібито підсліпкуватий, хворий Джордж Міні, якому сповнилося 84 роки, збирається на пенсію. Якось кореспондент телебачення поцікавився у голови АФП-КВП вірогідністю цих чуток. Той мало не спопелив його поглядом. Міні особисто наклав заборону на всі розмови про його відставку. Термін правління босів Американської федерації праці, як і монархів, не обмежений: засновник федерації С. Гомперс очолював її з 1886 по 1923 рік, його наступник У. Грін — з 1923 по 1952 рік, а відтоді головує Джордж Міні.

Профспілкову верхівку називають босами недарма: чимало з них ставиться до профспілок як до своєї вотчини, як до бізнесу, за рахунок якого можна поживитися і підгодувати своїх сатрапів. Нерідко вони передають свої посади у спадщину дітям, як це сталося з Міні, що заступив батька на чолі нью-йоркської профспілки водопровідників (голова АФП-КВП вважається вихідцем із працівників цього фаху, але годі й шукати той водогін, де він працював). Своїми методами — насаджуванням беззастережної покори з допомогою підкуплених попихачів, спробами придушення профспілкової демократії — верхівка профбюрократії нагадує колишніх босів політичних машин у великих містах та «хрещених батьків» мафії (деякі профбоси і справді спілкуються з мафією).

Профлідери в США на відміну від інших капіталістичних країн отримують астрономічну зарплату на рівні керівників провідних корпорацій: інколи понад 100 тисяч доларів на рік. З верхівкою корпорацій профбосів споріднює не лише нечуваний заробіток, «кадиллаки», захоплення флорідськими пляжами та грою в гольф. Чимало з них почуваються своїми у світі можновладців, засідаючи в радах директорів компаній, займаючись фінансовими махінаціями, спекуляцією

землею та нерухомим майном. Часом за своїми поглядами вони «більші католики, ніж папа римський», тобто боронять «американський спосіб життя» мало не запекліше, ніж самі капіталісти. Щоправда, в босів є простір для маневрувань у політиці, впливу на рядових членів профспілок: оскільки лояльність профбюрократичної верхівки до американської двопартійної системи не викликає сумнівів, то не заперечується і їхнє право злегка критикувати політику федерального уряду з економічних та соціальних питань. Джордж Міні — досить частий гість у Білому домі, особливо коли президентами стають члени демократичної партії. Хоча він особисто теж нерідко критикує адміністрацію з позицій, що цілком відповідають правилам гри американської політики і водночас дають йому нагоду виступити в ролі представника інтересів широких мас трудящих.

Насправді голова АФП-КВП куди ближчий до верхівки американського «істеблішменту», ніж до профспілкових низів. Його погляди, кар'єра скоріше нагадують колишнього шефа ФБР Едгара Гувера, ніж профспілкового діяча, близького до мас робітників. Їх споріднюють однакові примхи, яким мусять підкорятися підлеглі, вузькобюрократичний світогляд, відчайдушна боротьба за посаду аж до останнього подиху. Найдужче спорідненість боса АФП-КВП та колишнього шефа ФБР виявилась в їх параноїчному антикомунізмі й ненависті до Радянського Союзу.

Чимало води спливло в Америці за період від 50-х років, чимало змінилося президентів США. Але якби Джо Маккарті встав із труни, то він винагородив би одним із перших Джорджа Міні за його послідовність у справі збереження маккартистських традицій. Міні — один із найзапекліших ворогів розрядки, прибічник «холодної війни». Він і досі вдається до маккартистських засобів, оголошуючи «червоним» будь-кого, хто не згоден з ним. Так сталося торік, коли Міні намагався запобігти обранню Едварда Садловські на посаду керівника об'єднаної профспілки робітників металургійної промисловості, бо цей профспілковий діяч піддав критиці реакційну політику верхівки АФП-КВП, спрямовану на зростання воєнного бюджету. Але члени профспілки знехтували заклики Міні: Садловські переміг. А про підстаркуватого профбоса провідник металургів сказав: «Це людина, що переважну частину свого свідомого життя провела в гонитві за привидами».

В нью-йоркському даунтауні, що надвечір геть безлюдніє, серед старих пошарпаних споруд вирізняється свіжопофарбований чотириповерховий будинок. Господарі — працівники місцевого відділення профспілки м'ясної промисловості — з гордістю показують мені сірі прямокутні ящики комп'ютерів: ось тут закладено всю бухгалтерію сплати пенсій, а онде — рахунків за лікування. Гордість профспілки зрозуміла: адже все це виборено в запеклих битвах з наймачами, адже все це уособлює могутність профспілок, їхній величезний вплив на життя та побут робітників.

Водночас кімната комп'ютерів засвідчує й інше: строкатість профспілок та брак єдності. В деяких західних країнах, де робітничий рух сильніший, профспілки разом з іншими прогресивними партіями та силами домоглись єдиної державної системи сплати пенсій та охорони здоров'я. А в Америці що не профспілка, то свої порядки, визначені колективною угодою. Зворотним боком економічної потужності американських профспілок є також їх політичний конформізм.

— Пересічний, так званий «середній американець» є часто досить аполітичним,— сказав мені Карл Вінтер, головний редактор газети американських комуністів «Дейлі уорлд», ветеран профспілкової боротьби.— Профспілки, точніше, їхня верхівка, відіграли тут неабияку роль. Адже профбоси завжди із шкури пнулися, щоб вилучити політику з профспілкового руху. Вони нав'язували робітникам ставлення до політики, як до церкви: мовляв, це особиста справа кожного. А як наслідок, у США немає впливової соціалістичної — ба, навіть лейбористської — партії.

Передісторія сучасних американських профспілок, революційні традиції американського народу, здобуття певних демократичних свобод аж ніяк не віщували, що американський профспілковий рух очолять діячі на кшталт Семюеля Гомперса або

Джорджа Міні. Перші страйки відбулися ще до американської революції, а наприкінці XVIII сторіччя було започатковано профспілки. У 30-ті роки минулого сторіччя виникли «робітничі партії», що поряд із десятигодинним робочим днем вимагали також безкоштовної початкової освіти та обмеження дитячої праці. «Робітничі партії» висували своїх кандидатів на місцевих виборах. Протягом 40—50-х років у США з'явилися спочатку утопістські, а пізніше соціалістичні і комуністичні осередки, що мали великий вплив на перше об'єднання профспілок США — Національну робітничу спілку, яка після злиття з марксистською соціалістичною партією стала секцією Першого Інтернаціоналу. За досягнення політичних та економічних вимог шляхом активної боротьби виступило бойове профспілкове об'єднання «Лицарі праці».

Апогеєм бурхливих радикальних рухів серед робітників була сутичка 1 травня 1886 року на площі Хеймаркет у Чікаго, де поліція вчинила розправу над учасниками мітингу протесту проти вбивства кількох страйкарів, що вимагали восьмигодинного робочого дня. За іронією долі організатором мітингу був Семюель Гомперс, що звернувся до конгресу Соціалістичного Інтернаціоналу в Парижі із закликом відзначити Перше травня як день міжнародної солідарності трудящих. Але цим увесь бойовий запал Гомперса було вичерпано. Заснована ним 1886 року Американська федерація праці відкололась від «Лицарів праці» і протиставила їхній бойовій політичній програмі «простий і чистий тред-юніонізм», який означав обмеження цілей профспілкового руху виключно економічними вимогами.

Профспілки, що були об'єднані за цеховим, ремісничим принципом, поклали собі домагатись восьмигодинного робочого дня, підвищення зарплати та поліпшення умов виробництва шляхом колективних переговорів та укладення колективних угод з підприємцями. «Немає угоди — немає роботи» — це гасло стало законом для членів профспілок, які відмовляються працювати, доки не укладено нову угоду. Боротьба за кращі умови нових колективних угод стала основною причиною страйків у Америці. Разом із тим Гомперс та його послідовники відмовились від класової боротьби, будь-яких незалежних політичних дій профспілок, виступили проти створення робітничої партії.

На рубежі XX сторіччя гомперсистський дух остаточно запанував у американському профспілковому русі, витіснивши вплив лівих профдіячів. Що ж сталось?

Боротьба різних напрямків в американському профспілковому русі, що їх уособлювали насамперед видатний соціалістичний діяч Юджін Дебс і «чистий» тред-юніоніст Семюель Гомперс, припала на добу бурхливого розвитку американського капіталізму — від кінця громадянської війни до біржового краху 1929 року. Це була доба зміцнення всевладності монополістичних трестів, шаленої гонитви «вільного підприємництва» за доларом, в якій було дозволено все — від махінацій та вбивств до нещадного визиску робітників. З другого боку, швидкий економічний розвиток, підвищення продуктивності праці, перехід до виробництва товарів масового споживання дали можливість задовольнити чимало вимог багатьох американських робітників, які досягли значно вищого рівня життя, ніж в інших капіталістичних країнах.

Американський капітал безжалісно, але вміло застосовував політику канчука та медяника. На зорі робітничого руху страйки були оголошено «злочинною змовою». Пізніше цей юридичний виверт скасували, але капіталісти в боротьбі проти бойових профспілок та страйкарів вдавались і до судових постанов, і до вбивств, і до послуг армії, штрейкбрехерів та приватних детективів. Під час Пульманівського страйку 1894 року, який назвали «повстанням Юджіна Дебса» — ватажка залізничників — було вбито 25 чоловік, кількадесят поранено, 700 страйкарів заарештували. Солдати багнетами примушували залізничників працювати. Розстріл шахтарів у Лудлоу 1914 року, страта Сакко та Ванцетті й інші розправи над бойовими профспілками та їхніми ватажками тривали в Америці в той час, коли в Англії і деяких інших західноєвропейських країнах уже було визнано право робітників на страйк і можновладці перестали вдаватись до відвертої сили для придушення економічної боротьби трудящих.

Водночас американські капіталісти набагато щедріше, ніж їхні європейські колеги, розплачувались з робітничою верхівкою. З допомогою гомперсистів робітників було залучено до гонитви за «американською мрією», за доларом. Їм було прищеплено культ успіху, віру в «однакові можливості» для тих, хто дереться вгору по соціальній драбині. Від появи профспілок і майже до першої світової війни чимало земель на Заході лежали цілиною і робітники нерідко шукали щастя в фермерстві або нафтових клондайках чи в дрібному бізнесі. Вони домагались поліпшення своєї власної долі, а не долі робітничого класу. На виробництві залишалися переважно висококваліфіковані робітники, яким завжди добре платили через брак робочої сили в Америці, та некваліфікована маса іммігрантів, стримувана національними й релігійними забобонами, непристосована до життя в незнайомій країні.

АФП зробила ставку на висококваліфікованих робітників, що сприяло перетворенню їх на касту ремісників, робітничу аристократію, яка відмежувалася від менш заможних американців, особливо іммігрантів та кольорових. АФП «уславила» себе расистською боротьбою проти негрів та за заборону в'їзду китайців до США. Справа дійшла до того, що тривалий час гомперсисти виступали проти запровадження державної системи пенсій, охорони здоров'я, допомоги робітникам, щоб у такий спосіб зберегти привілейоване становище членів профспілок, яким, на відміну від неорганізованих робітників, пільги було забезпечено колективними угодами. «Ми не проти капіталістів, а за те, щоб одержати від них свою справедливу пайку»,— проголошував Гомперс.

«Діловий» підхід Гомперса відповідав настроям робітничої верхівки, якій був притаманний американський практицизм: менше «високих матерій», більше доларів. Економічна боротьба американських профспілок в умовах швидкого промислового розвитку ознаменувалася встановленням восьмигодинного робочого дня і досить високого заробітку. Але ж і підприємці теж не були ідеалістами. Коли Генрі Форд підвищив платню, його цікавили не стільки «високі матерії», навіть не забезпечення «класового миру» (зрештою, війська були напоготові та й профспілок на його заводах не було), скільки вельми практична мета — підвищення продуктивності праці.

Коли короткий спурт Америки обірвався «чорною п'ятницею» на Нью-йоркській фондовій біржі, мільйони людей залишились без грошей, без роботи, без домівки і почались походи безробітних до місцевих та федеральних урядових установ, при владі стала ліберальна коаліція на чолі з Франкліном Рузвельтом. Його реформістський «новий курс» був своєрідним поєднанням досвіду західноєвропейських реформ і методів державного втручання в сферу економіки з традицією боротьби американських профспілок за «справедливу пайку». «Новий курс» означав визнання права робітників на економічну боротьбу та політику залучення профбюрократії до співробітництва з федеральним урядом. Запроваджувалася державна система допомоги безробітним і сплати частини пенсій. Було вжито економічні та соціальні заходи для залучення дедалі ширших верств трудящих до «суспільства споживачів», тобто до користування його плодами, приступними для мас.

Складовою частиною «нового курсу» було прогресивне робітниче законодавство, передусім закон Вагнера, що надавав робітникам право організувати профспілки, вести колективні переговори та страйкувати, водночас обмежуючи можливості наймачів чинити профспілкам перешкоди. Відтоді колективна угода, тобто домовленість кожної профспілки з наймачем про права і обов'язки обох сторін — зарплату, тривалість робочого дня, відпустку тощо лишається основним засобом регулювання їхніх стосунків. Було також встановлено 40-годинний робочий тиждень з мінімальною зарплатою 40 доларів на тиждень.

Піднесення бойового духу робітників та сприятливі законодавчі умови спричинились до бурхливого зростання профспілок, кількість членів яких потроїлась. Верхівка АФП фактично збанкрутувала. І в організації трудящих, і в їхній боротьбі за нове прогресивне робоче законодавство ініціатива належала новим лівим профспілкам, утвореним за виробничим принципом у провідних галузях американської

промисловості — автомобілебудівній, сталеливарній та інших. Нові профспілки об'єднались у Конгрес виробничих профспілок, де визначальну роль відігравали комуністи.

«Червоні» 30-ті роки значно змінили співвідношення сил на користь робітників. Але водночас посилилося втручання державного апарату в трудові конфлікти. «Новий курс» нагадував запровадження методики «людських стосунків» у національному масштабі. Американський психолог Деніел Белл влучно назвав цю методику прищепленням психології «дійної корови». Збагнувши, що і найліпшої зарплати замало для підвищення продуктивності праці, підприємці заходилися шукати інших шляхів інтенсифікації праці і натрапили на «людські стосунки» — йдеться про задоволення моральних потреб робітників. Запрограмоване «новим курсом» відчуття причетності до державних справ, що його мало викликати в робочої людини залучення її профспілкових ватажків до уряду, сприяло не лише запобіганню гострих соціальних сутичок, а й прищепленню «психології корови». Годі й казати: в Америці «доять» кваліфіковано.

Вступ Америки 50-х років у стадію «суспільства споживачів» з відносно високим рівнем життя основної маси населення сприяв дальшому посиленню позицій «простого і чистого тред-юніонізму» серед робітників. Для більшості з них котедж у передмісті, автомобіль, телевізор, кухня з різним автоматичним начинням стали дійсністю. Багато хто записався до «середнього класу» (в класовому відношенні щось аморфне, хоча вживання самого терміну і виправдано в розумінні визначення середнього рівня життя та психології обивателя). Умови для «доїння» поліпшилися.

Але від канчука капітал не відмовився. Повоєнні роки були трагічними для профспілкового руху, для прогресивних сил. Реакція розгорнула наступ на права профспілок. 1947 року було прийнято горезвісний антиробітничий закон Тафта-Хартлі, що забороняв будь-які зв'язки профспілок з комуністами. Президентові надавалось право під приводом загрози «національній безпеці» чи «інтересам нації» припиняти страйк на 80 днів, щоб «вгамувати пристрасті». Вдаючись до цієї статті закону, Білий дім зірвав десятки найбойовитіших страйків. Стаття 14-б закону Тафта-Хартлі позбавляла профспілку права вимагати від робітників вступу до неї задля приєднання до колективної угоди. Наймачам відкрився засіб послаблення профспілок, роз'єднання трудящих шляхом укладення з ними індивідуальних угод. Стаття 14-б діє в 19 штатах, переважно на Півдні, під демагогічною вивіскою закону про «право на працю».

В атмосфері холодної війни і «полювання на відьом» маккартисти довершили справу цькування комуністів та інших прогресивних діячів. 11 профспілок — понад мільйон чоловік — було вилучено з КВП. Утративши свій бойовий дух, Конгрес 1955 року об'єднався з АФП на гомперсистській платформі «чистого тред-юніонізму» та антикомунізму (контакти з комуністами заборонено статутом АФП-КВП). Джордж Міні очолив Американську федерацію праці — Конгрес виробничих профспілок.

За Джона Кеннеді та Ліндона Джонсона Білий дім зайняв гнучкішу позицію, взявши курс на поліпшення стосунків з верхівкою АФП-КВП та відмову від підтримки найбільш реакційного антиробітничого законодавства. Профспілки досягли певних успіхів у законодавстві: мінімальну заробітну плату було підвищено, дещо поліпшилося пенсійне забезпечення. Але й досі ні закон Тафта-Хартлі, ні його статтю 14-б не скасовано. Демократи — від Кеннеді до Картера — вдаються до цього закону для зриву страйків так само, як і республіканці.

В галузі економічної боротьби профспілки дедалі більше наголошують на вимогах широкого соціального характеру — в зв'язку із зростанням цін і збільшенням безробіття. При укладанні колективних угод прискіпливо обумовлюють додаткові виплати, тобто витрати наймачів на пенсії, медичне обслуговування, оплачувані відпустки тощо, а також визначають умови праці — від норм виробітку до тривалості

перерви. Промовистий приклад. Запровадження комп'ютерів у редакціях нью-йоркських газет і спроби власників «поліпшити» роботу друкарів, перевівши їх на фотонабір, призвели до тримісячного страйку влітку-восени 1978 року. Наймачі змушені були піти на певні поступки.

Коли під час виборчих кампаній в Америці виважують шанси кандидатів від демократів та республіканців, то обов'язково враховують позицію профспілок — поряд із голосами «великого бізнесу», професійних політиків консервативного, ліберального чи поміркованого штибу, дрібних власників, жінок, сіоністських організацій, негрів та ін. Факт вельми красномовний. Профспілки губляться серед аморфної маси різних угруповань, на яких тримається двопартійна система.

Як неодноразово зазначали американські комуністи, курс Гомперса на свідоме самовідсторонення від політичної боротьби та «практицизм» робітничої аристократії стали на перешкоді створенню масової самостійної робітничої партії. Гомперс відкрито виступив проти незалежних політичних дій робітників, висунувши гасло «політичного нейтралітету» щодо демократів і республіканців, яке сформулював так: «Підтримуй своїх друзів і карай ворогів».

За останні двадцять років профспілки помітно пожвавили свою політичну діяльність, що певною мірою сприяє політичному пробудженню робітників, хоча верхівка АФП-КВП, як і раніше, намагається будь-що тримати організації трудящих на припоні двопартійної системи.

У спекотний липневий день 1975 року біля ресторану «Червоний лис» у передмісті Детройта очікувально тупцював невисокий кремезний чолов'яга з їжачком сивуватого волосся. Це був Джіммі Хоффа, один із засновників профспілки водіїв вантажних машин. Тоді Хоффу бачили востаннє: він щез, не лишивши жодних слідів. Раніш так само безслідно зник Кастелліто — скарбничий 560-го відділення цієї ж профспілки у штаті Нью-Джерсі. Вбачаючи в ньому небезпечного суперника, голова відділення Провензано вдався до послуг «фахівців» Сальваторе Бругліо. Скарбничого заманили на покинуту ферму й задушили.

Жахливі подробиці смерті Кастелліто зринули на поверхню аж через п'ятнадцять років. Тим часом Провензано спокійнісінько дерся вгору по драбині профспілкової ієрархії, сягнувши посади віце-президента профспілки. Він навіть устиг відбути термін ув'язнення і знову почати своє сходження до влади. Чудернацька кар'єра. Але ще дивніше, що Провензано суміщав свої обов'язки «захисника» інтересів трудящих з посадою в мафії.

Зв'язки багатьох профбосів, включаючи Дж. Міні, з гангстерами — факт загальновідомий: шість чи сім профспілок, що входять у АФП-КВП, стали об'єктом кримінального розслідування. Широкого розголосу набуло вбивство Дж. Яблонські та його родини, організоване колишнім головою об'єднаної профспілки гірників, який найняв «фахівців», щоб усунути свого суперника. Мафію ж приваблює профспілкова каса, особливо пенсійні фонди, що складаються з внесків наймачів і членів профспілки. Більшість пенсій сплачуватиметься в далекому майбутньому, та й то коли члена профспілки не буде ошукано, — а готівка надходить щотижня. Профбюрократія дає раду коштам, вкладаючи їх у цінні папери, позики, нерухоме майно тощо.

Чимало профбосів виявилися ласими до цих грошей. У багатющому — півтора мільярда доларів — фонді профспілки водіїв вантажних машин орудував, приміром, шахрай і хабарник Пресер, що тричі потрапляв за грати. Він, зокрема, здирав хабарі з наймачів у обмін на забезпечення «миру» з профспілками, а також роздавав позики «своїм людям» — ділкам, що спекулювали нерухомим майном — від пологових будинків до кладовищ. Десятки, як не сотні мільйонів доларів, що належали трударям, було розтринькано. До «своїх людей» належать і гангстери, що розглядають

пенсійні фонди як власну казну. Про це дбає «легендарний» Сідні Коршак, що почав свою кар'єру судовим захистом гангстерів із банди Аль-Капоне і відтоді неофіційно репрезентує мафію.

Кілька років тому я побував у готелі «Стардаст» у Лас-Вегасі. Над фойє готелю, де міститься казино, палахкотить різнобарвне сузір'я літер, що зображають «Stardust», тобто «зоряний пил». Й на думку не спадало, що цей примарний світ цілодобової гри в карти та рулетку, світ гральних автоматів має якесь відношення до «колективної боротьби трударів». Але це так: у «Стардаст» вкладено 130 мільйонів доларів із пенсійного фонду водіїв. «Хрещеним батьком» оборудки між профбосами та гангстерами був Коршак.

Не дивно, що верхівка профспілки водіїв полюбляє влаштовувати з'їзди в Лас-Вегасі, в «центрі конгресів», від якого до «Стардасту» ногою ступити. Саме тут на з'їзді 1976 року Джеймс Хоффа збирався вийти на прю з теперішнім головою спілки Френком Фітцсіммонсом. Але за рік до з'їзду Хоффа «зник». Опозицію верхівці було знешкоджено. Фітцсіммонс, якого знову обрано на п'ять років, проголосив: «Тим, котрі галасують, буцімто настав час для реформ у нашій спілці, я кажу: «Забирайтеся під три чорти!».

До «тих» належав і Хоффа, складна і суперечлива постать. Замолоду він очолював бойові страйки, чимало зробив для того, щоб профспілка водіїв стала не лише найчисленнішою — понад два мільйони членів,— але й однією з найбойовитіших профорганізацій. У Франції чи Італії він став би справжнім ватажком робітників. Але в Америці голову профспілки водіїв не поминула хвороба «профбюрократизму», і Хоффа зрештою потрапив до в'язниці. Наступник Хоффи, що дотоді був його правою рукою,— Фітцсіммонс — досяг залаштункової угоди з президентом Ніксоном про помилування свого наставника в обмін на підтримку Ніксона з боку керівництва профспілки водіїв на президентських виборах. Звільнення Хоффи було обумовлено також його відмовою від участі в профспілковому житті, а точніше від спроб зіпхнути Фітцсіммонса з посади голови спілки. Але Хоффа відразу ж почав боротьбу за владу. Почуваючи невдоволення низів корупцією в профспілці, Хоффа намагався привернути їх на свій бік обіцянками «чистки» та «викриття злочинців». Це й вирішило його долю.

Вважають, що в діях Хоффи проводирі мафії відчули загрозу викриття їхніх фінансових махінацій з профспілками. На коні знову з'явився Ентоні Провензано. Далі — за найвірогіднішою версією — події розгорталися за знайомим сценарієм, який було випробувано в Нью-Джерсі. До ресторану під'їхала автомашина, що буцімто мала відвезти Хоффу на зустріч з босом мафії Г'янкалоне та Провензано. Ясна річ, на місці зустрічі їх не виявилося; гангстери забезпечували своє алібі. А на Хоффу чекали поплічники Провензано, і серед них Сальваторе Бругліо, що вбив скарбничого з Нью-Джерсі. Зайвих розмов не було.

Інтереси мафії збережено. Шерхотять карти й стрекочуть рулетки в готелі-казино «Стардаст». Збір доларового «пилу» для гангстерів триває.

Страйк 160 тисяч шахтарів розпочався в грудні 1977 року. Трирічний термін колективної угоди об'єднаної профспілки гірників з шахтовласниками скінчився. Переговори за столом, що тривали з літа, не дали результатів. У шахтарів залишалась одна зброя для боротьби за нову колективну угоду — страйк.

Настав вирішальний час для гірників: колективна угода визначає життя трударів у багатьох відношеннях — від заробітку до безпеки праці й медичного обслуговування. Так само це найвідповідальніша доба і для керівництва профспілки, бо його діяльність оцінюється передусім наслідками боротьби за найкращі умови контракту.

Нинішнє керівництво об'єднаної профспілки гірників прийшло до влади завдяки бунту низів проти верхівки: запекла боротьба точилася з кінця 60-х років. Джозефа Яблонські, що виступав проти президента спілки У. Бойла, було по-звірячому вбито

разом із його родиною гангстерами, яких найняв Бойл. Після ув'язнення Бойла боротьба опозиції з його прибічниками завершилася перемогою висуванця низів, колишнього шахтаря Арнольда Міллера, що очолив профспілку 1973 року. На відміну від своїх попередників Міллер пропрацював у шахті понад двадцять років і захворів на професійну хворобу гірників — силікоз.

Міллер запровадив реформи по демократизації профспілки, що стали великим досягненням низів. Колективні угоди, які укладає спілка, тепер мають бути ухвалені також радою і більшістю членів профспілки. 1974 року профспілка домоглась поліпшення пенсій та медичного обслуговування.

Але прибутки «вугільних баронів» внаслідок енергетичної кризи набагато перевершували їхні поступки шахтарям. Життя шахтарів залишалося тяжким, робота небезпечною. На деяких шахтах власники не виконували умов угоди. Гірники змушені були вдатися до так званих «диких страйків», тобто таких, що проводяться окремими відділеннями спілки всупереч прийнятій у США відмові від страйків на час дії угоди. Арнольд Міллер опинився між двох вогнів: між войовничим крилом низів та прибічниками Бойла. З великими труднощами йому вдалося перемогти на чергових виборах президента спілки. Але стосунки з багатьма відділеннями значно погіршилися.

На цьому тлі розпочався страйк. Шахтовласники намагалися нав'язати гірникам несприятливі умови нової колективної угоди всіма засобами — від зволікання часу до використання суперечностей в профспілці. Але шахтарі не поступалися. Через два місяці запаси вугілля, заздалегідь заготовлені шахтовласниками, почали танути, Білий дім став погрожувати застосуванням закону Тафта-Хартлі. Під тиском адміністрації керівництво і рада профспілки ухвалили проект колективної угоди. Але шахтарі майже одностайно проголосували проти нього. На початку березня Білий дім вдався до закону Тафта-Хартлі, що передбачає примусове повернення страйкарів на роботу.

За декілька годин до того, як рішення мало набути чинності, я зателефонував до шахтарського селища Уайтсберг, розташованого в Аппалачах, у серці шахтарського краю.

— Який настрій у страйкарів? — запитав я Гаррі Коділа, місцевого краєзнавця, що був свідком багатьох шахтарських виступів, починаючи з 20-х років.

— Страйкарі настроєні рішуче,— сказав він.— Я розмовляв з багатьма: і з місцевими керівниками, і з рядовими робітниками. Становище досить напружене. Може статися вибух. Шахтовласники часто-густо вдаються до зброї, змушуючи гірників відповідати тим же. Поява поліції та національної гвардії може призвести до кровопролиття.

— Як ставляться шахтарі до ухвали Білого дому про застосування закону Тафта-Хартлі?

— Страйкарі кидають виклик урядові. Вони кажуть «Ні!» примусовому поверненню на роботу. Це навіть не питання умов колективної угоди, це питання принципу. Шахтарів не спокусити обіцянкою адміністрації про підвищення заробітку на термін примусового повернення в забої. Вони відкидають подачки так само, як угоду, нав'язану під тиском. Тут не такі люди, щоб ними попихали. Вони віддавна загартовані життєвими знегодами, виснажливою працею та запеклими страйками. Під час страйку 1947 року шахтарі знехтували ухвалою Гаррі Трумена про примусове повернення на роботу. Так само вчинять вони і нині.

— Чим пояснюється висока напруга страйку?

— Насамперед величезною невдоволеністю умовами життя. Приміром, житло. Зараз шахтовласники найняли чимало молоді, а жити ніде. Адже дев'ять десятих тутешньої землі в руках вугільної та залізничної компаній. Місця для будинків бракує. Та ви ж самі бачили...

Справді, вбогі дерев'яні хижі шахтарських виселків назавжди закарбовуються в пам'яті. Фізично відчуваєш, як їм тісно: одні ліпляться біля підніжжя гір, інші —

на вузьких берегах стрімких гірських річок, які тут називають «струмками». Взимку темні, майже чорні хижі на тлі голісіньких дерев (сніг тут випадає лише вряди-годи) мають особливо жалюгідний вигляд. На платних «подвір'ях» юрмляться «рухливі будинки» — металеві бараки на зразок вагонів. Вони гнітять мешканців не лише тіснотою, але й відчуттям невлаштованості, тимчасовості цього житла.

Житло, лікування, пенсії — все це шахтарям доводиться виборювати в запеклій, часом кровопролитній битві.

— Медичне обслуговування за рахунок «вугільних баронів» було великим здобутком шахтарів,— розповідає Гаррі Коділ.— Профспілці гірників першій пощастило вибороти таку поступку у наймачів. Але тепер шахтовласники силкуються перекласти частину витрат на гірників. Це не лише питання грошей. «Вугільні барони» намагаються розколоти профспілку, звести нанівець зусилля по розширенню її лав, створюючи кращі умови охорони здоров'я для неорганізованих гірників.

— Одним з найболючіших стало питання про пенсії...

— Шахтарі виступають на захист засновників профспілки — своїх батьків і дідів, яким сплачують лише половину пенсії. Страйкарі вимагають усунення несправедливості.

— Наскільки важлива вимога про право на «дикі» страйки?

— Надзвичайно важлива. Це конче необхідне знаряддя в боротьбі шахтарів. Наприклад, торік подекуди було припинено сплату пенсій та рахунків за лікування. Гірникам лишалося тільки вдатися до «диких» страйків.

— Адміністрація погрожує позбавити страйкарів продовольчих карток. Як такий захід позначиться на їхньому добробуті?

— Безумовно, здійснення цієї загрози ще більше посилить нестатки багатьох родин. Адже страйк триває понад три місяці, а подекуди — майже півроку. Але шахтарі настроєні рішуче! Їх не залякати голодом. Ні, шахтарів не зламати,— впевнено каже Коділ, нагадуючи й про допомогу шахтарям з боку інших профспілок — автомобілебудівників, сталеливарників, навіть фермерів.

Шахтарі знехтували ухвалою Білого дому про повернення на роботу. Але зрештою тиск та цькування страйкарів, хитання керівництва спілки разом із новими поступками шахтовласників переконали більшість гірників, що кращих умов колективної угоди не вибороти. Через кілька тижнів третій проект угоди було ухвалено шахтарями. Найбойовитіший робітничий виступ Америки 70-х років скінчився. Він виявив міць профспілкового руху так само, як і його недоліки.

Складна й суперечлива картина профспілкового руху в США. Профспілка водіїв вантажних машин зажила собі лихої слави через махінації та зв'язки деяких її функціонерів з гангстерами. Водночас це один з найбойовитіших загонів американських робітників, що виступив проти агресії США у В'єтнамі і реакційної верхівки АФП-КВП. Низи перемогли в об'єднаній профспілці гірників. Але під час страйку їхній висуванець А. Міллер теж був не завжди, як кажуть, на висоті, що заважало боротьбі шахтарів.

В американських профспілках посилюється рух проти верхівки АФП-КВП на чолі з Джорджем Міні, проти його зашкарублих поглядів та «монархічного» керівництва. П'ята частина членів профспілки, серед них члени найбільших спілок — водіїв вантажних машин, шахтарів та робітників автомобільної і авіаційної промисловості — не належать до АФП-КВП. У самому об'єднанні АФП-КВП чимало профспілок ігнорують вказівки Дж. Міні. Посилився рух рядових членів, невдоволених угодовською політикою профбосів. Профбюрократія змушена рахуватись із настроями мас, що виявляється не лише в промовах Дж. Міні, а й у досить бойових виступах частини профлідерів за економічні та соціальні права трударів. Поширення соціальних вимог (поліпшення пенсій, медобслуговування тощо) надає економічній боротьбі певного політичного забарвлення. Незадоволення широких верств профспілчан викликає курс

верхівки АФП-КВП на повернення до «холодної війни», збільшення бюджету Пентагону.

Але «чистий і простий» тред-юніонізм і відсутність незалежної масової робітничої партії значно послаблюють американський робітничий рух. З нагоди свого об'єднання АФП-КВП бучно проголосила програму подвоєння чисельності профспілки. Минуло понад двадцять років, а віз і досі там. Справи навіть погіршились: якщо тоді профспілки об'єднували четверту частину людей найманої праці, то тепер — лише п'яту. Коли Міні запитали про цей парадокс, він промимрив: «Річ не в кількості членів профспілки, а в тому, чого вони досягли». Старезний профбос все ще тримається за кастовий підхід до профспілок, як до привілейованої частини робітництва.

Верхівка АФП-КВП не встигає за змінами в житті американського суспільства. Зараз серед найманих працівників «блакитні комірці», цебто виробничники, складають менше половини. Натомість бурхливо зростає кількість «білих комірців» — техніків, клерків, працівників торгівлі, сфери сервісу. Дедалі більше працює жінок і молоді. Серед них, як і серед «білих комірців», вплив профспілок мізерний. А саме цим прошаркам робітничого класу властива психологія «середнього американця», що тримається осторонь навіть самого слова «робітник».

За час існування АФП в Америці стались дві серйозні внутрішньополітичні кризи — в зв'язку з «великою депресією» в 30-ті роки та рухом за громадянські права негрів і проти війни у В'єтнамі в 60-ті роки. В обох випадках верхівка профбюрократії пасла задніх, стримуючи бойовий потенціал широких верств робітників. У період «нового курсу» ініціатива була в руках політиків, передусім Рузвельта, а в 60-ті роки — в руках негритянських ватажків та радикалів із молоді й інтелігенції.

Закон Тафта-Хартлі, що має чинність і досі, можна назвати пам'ятником безпорадності правореформістської верхівки американських профспілок. Політична верхівка двопартійної системи пішла на поступки профспілкам, коли вважала за доцільне, і вона ж урізала ці поступки. Чи це не найкращий доказ того, що робітники не можуть покладатись на двопартійну систему, на демократів, не кажучи вже про республіканців!

Американські комуністи вважають, що створення масової робітничої партії в США — справа складна й тривала. Але бойовий потенціал американських трударів, силу якого підприємці не раз відчували на собі, висить, як дамоклів меч, над двопартійною системою, а надто — над зашкарублими босами з АФП-КВП.

Нью-Йорк.

ДВА ПОГЛЯДИ НА ІСТОРІЮ

Майже водночас два паризькі видання — «Експрес» і «Юманіте» — порушили питання першорядної ваги, питання, від вирішення якого значною мірою залежить майбутнє суспільства, а саме: «Чи знають наші діти історію?»

Зрозуміло, буржуазний тижневик і орган ЦК Французької комуністичної партії підходять до тих самих життєвих ситуацій з позицій, як правило, діаметрально протилежних. Проблема, яка викликає, здавалось би, однакове занепокоєння в людей, що розуміють значення історії для майбутнього людства, висвітлюється з класово непримиренних позицій і переростає в зіткнення ідеологій...

Герої кореспондента «Експреса» Мішеля Жоржа — п'ятеро сімнадцятирічних паризьких ліцеїстів — Філіпп, Кароліна, Анна, Марі-П'єр, Фредерік, — які відвідали виставку, присвячену генералу Шарлю де Голлю, і зробили там для себе кілька дивовижних відкриттів.

«Слід зауважити, — пише Мішель Жорж, — що пам'ять наших ліцеїстів не переобтяжена знаннями з історії, зокрема з історії рідної країни». Але на виставку їх привело не бажання заповнити прогалини своєї освіти і аж ніяк не гризота з приводу цих «білих плям». Зустріч п'ятьох юних французів з історією Франції організував сам «Експрес». Журналісти запросили старшокласників на виставку ще до її відкриття, маючи на меті провести таку собі екскурсію-дослідження по одній з пам'ятних сторінок недавнього минулого.

Про характер і зміст «відкриттів» свідчить постановка запитань: «З ким воював де Голль під час другої світової?», «Де це, Ялта, і що там відбувалося?», «Де Голль був за французький Алжір чи проти?» А втім про війну в Алжірі, про оасівців вони дещо чули. «Про це часто сперечаються батьки і вчителі. Є фільми. Певно, там сталося щось важливе?» Ліцеїсти жваво розпитують вченого секретаря інституту Шарля де Голля П'єра Лефранка, який виступає в ролі екскурсовода. Особливий інтерес викликають фотосвідчення травневих подій 1968 року. «Мені було тоді сім років, і тато водив мене до Латинського кварталу...» «Якось увечері моя тітка повернулася вся в синцях і розповіла...» Знання про бурхливу весну, яка багато в чому визначила долю тодішніх сімнадцятилітніх, — на рівні неясних дитячих спогадів.

П'єр Лефранк пояснює ситуацію, розповідає про референдум 1969 року, про реформу сенату. Інтерес згасає. Новий спалах емоцій несподівано викликають європейські економічні проблеми. Шкільна програма вимагає, щоб старшокласники регулярно переглядали економічні сторінки газет. Вони можуть не знати історії чи граматики, але мусять бездоганно орієнтуватися в цінах на іспанське вино або кон'юнктурі італійського взуттєвого ринку.

Випадково увагу Кароліни привертає фо-

тографія, що зображує парад нацистів у Нюрнберзі; поряд — фото демонстрації перед паризьким муніципалітетом у день визволення. Затримавшись на хвильку біля стенда, дівчина знизує плечима: вона не бачить різниці між цими фото — прапори й гасла здаються їй однаково «помпезними»... А коли чується запис виступу де Голля на фоні людського багатоголосся, усі п'ятеро здивовано перезираються, а потім Філіпп зауважує, що для них, молодих людей 1961 року народження, де Голль — «дуже давня історія».

Кореспонденцію «Відвідання де Голля» (під рубрикою «Історія Франції») зроблено так, щоб читач проковтнув її, не розмірковуючи: «страва» цілком на рівні французької кухні, в міру поперчено, в міру посолено, тож чи не однаково, за кого голосував на останніх виборах кухар?.. Заявка на серйозну розмову обертається легковажними балачками. Мішель Жорж зрештою і не намагається з'ясовувати суть справи, дошукуватися причин кричущого неуцтва ліцеїстів: в «Експресі» не заведено запитувати «чому?»

Адже буржуазна преса, проголошуючи своїм принципом об'єктивність і незалежність інформації, не дає пересічному читачеві нічого, власне, крім ілюзії поінформованості.

Письменник і журналіст, постійний автор «Юманіте» П'єр Дюран виносить слово «чому» в заголовок. Його виступ на таку ж тему зветься «Ось чому наші діти не знають» і має підзаголовок: «Друга світова війна в підручниках історії».

«Зустрічаючись з молоддю, яка цікавиться історією другої світової війни, зокрема, рухом Опору, — пише П'єр Дюран, — я був вражений загальною необізнаністю і більше ніж приблизним уявленням про найважливіші події тих літ. Так, випускники одного з ліцеїв у департаменті Верхня Сона навіть не чули про трагедію Орадура...»

Період другої світової війни ліцеїсти вивчають у передостанньому і останньому класах. Тож П'єр Дюран переглянув відповідні підручники й посібники з історії, шість найавторитетніших книг, список яких додається.

Кожна з шести книжок охоплює період від 1914 року до наших днів, і другій світовій війні автори приділяють відповідно: 70 сторінок з 600, понад 5 сторінок документів; 34 сторінки з 610, понад 5 сторінок документів; 20 сторінок з 383 разом із документами; 30 сторінок з 639, понад 18 сторінок документів; 53 сторінки з 600 разом із документами; 9 сторінок з 102. Безумовно, такий розподіл книжкової площі не відповідає значущості події. Що ж до висвітлення руху Опору у Франції, то тут поверховість підходу просто дивовижна. Судіть самі: одна сторінка в першому підручнику і одна сторінка в другому (причому тут-таки розповідається про рух Опору в усіх окупованих країнах) плюс 2 сторінки документів; одна сторінка плюс півтори сторінки документів у третьому; 22 рядки і сторінка документів у четвертому; 5 сторінок, присвячених руху Опору в окупованій Європі, — з них 40 рядків Франції — в п'ятому підручнику; півсторінки документів у посібнику. Тільки один із підручників згадує — і то дуже побіжно — про визволення Парижа, фактично лишаючи поза увагою роль бійців французького Опору в цій операції.

Не слід дивуватися також, що французька молодь майже нічого не знає про нацистські злочини проти людства, про табори смерті, про звірства гестапівців і петенівської поліції. Три (!) рядки про геноцид, двадцять рядків, що включають згадку про Орадур, дванадцять рядків, присвячених Бухенвальду,— цим і обмежується розповідь про звірячу сутність фашизму. І при цьому — жодної згадки про героїзм французьких партизанів і підпільників, жодного імені з тих, які складають славу країни, її гордість.

«У жодній з шести книг, — зазначає П'єр Дюран, — не говориться про заборону Французької комуністичної партії в 1939 році. Але ж відомо, що ця заборона суперечила конституції... і показала, чого варта хвалена буржуазна демократія».

Хоч про «дивну війну» згадують майже всі підручники, жоден не дає цьому факту належної політичної оцінки, не пояснює, що частина великої французької буржуазії в той час іще сподівалася спрямувати гітлерівську агресію проти Радянського Союзу і приєднатися до «священного антирадянського союзу».

У світлі цих умовчань вже не дивує спроба деяких авторів виправдати і Петена, і всі злочини уряду Віші, зображаючи співробітництво Петена з гітлерівцями як вимушену поступку, просторікуючи про «незаперечний моральний авторитет» зрадника французького народу.

«Більшість підручників, — пише далі Дюран, — згнітивши серце, ладні визнати мужність радянських солдатів і радянських народів (їх називають «росіянами», забуваючи, що в СРСР живуть багато різних націй і що царизм було повалено 1917 року). Але жоден не наголошує, що саме Радянський Союз виніс на своїх плечах основний тягар війни. Я не збираюсь ні заперечувати, ні применшувати роль союзників, але хочу все ж дещо уточнити. Адже є різниця між 20 мільйонами загиблих радянських людей і 291 тисячею американських військових, убитих в Європі та Азії. Немає нічого «антиісторичного» в тому, щоб відзначити це...»

Як бачимо, на відміну від «Експреса», «Юманіте» звертається до свідомих громадян, які прагнуть знати, щоб діяти. Їм нерідко бракує освіти, але уроки Історії вони вчать добре. Вчать — щоб обернути на користь своєму суспільству.

Ніна СЛАВІНА

Герхард ДЕСОМБР

Антоніо Майдана:

Двадцять років по стреснерівських катівнях

— Мені минуло 62 роки, і майже половину свого свідомого життя я провів у в'язницях,— так почав свою розповідь голова Парагвайської компартії Антоніо Майдана.

Ми зустрілися в затишному приміщенні посольства НДР у Москві. Антоніо Майдана — худорлявий, з попелястим волоссям і суворими рисами обличчя — зовсім не схожий на «типового південноамериканця». Він виглядає значно молодшим від свого віку. Здається неймовірним, що цей енергійний, рухливий чоловік пройшов пекло стреснерівських катівень. «Це заслуга радянських лікарів. Ми прибули сюди в дуже тяжкому стані», — з усмішкою відповідає Майдана на наше здивування. Потім він відповідає ще на безліч запитань. Ці відповіді, докладні або зовсім стислі, поступово складаються в біографію — життя парагвайського комуніста.

— Політичну боротьбу проти диктаторських режимів у Парагваї я почав понад сорок років тому, — згадує А. Майдана. — 1936 року вступив до комуністичної партії. Тоді я був студентом педагогічного інституту в Енкарнасьйоні. А перша марксистська книга потрапила мені до рук під час подорожі до Посадас (аргентінське місто, що сполучається з Енкарнасьйоном поромом. — *Ред.*). Після того ми й організували комуністичний осередок. Енкарнасьйон — провінційний центр на півдні країни, відомий ще колоніями переселенців, серед яких німецька — одна з найбільших.

З цієї колонії походить і теперішній диктатор Парагваю Альфредо Стреснер. Його батько, бухгалтер на броварні в баварському містечку Гоф, 1898 року виїхав до Латинської Америки, де одружився з парагвайкою індіанського походження. В Енкарнасьйоні 1912 року в нього народився син Альфредо. Старий Стреснер обрав для свого нащадка кар'єру військового і допоміг йому вступити до училища в Асунсьйоні,

Я знаю Альфредо Стреснера змалку. Наші шляхи розійшлися, коли він вступив до військового училища.

Мій батько був дрібний комерсант, мати — сільська вчителька. Я також став учителем початкової школи. На той час для мене не існувало іншої можливості здобути освіту.

Після кривавої війни 1932—1935 років між Болівією і Парагваєм за нафтоносні землі Чако — Бореаль, що була спричинена суперництвом англійських і американських нафтових монополій, у Парагваї виник і набув популярності політичний рух військових. Армія скинула прогнилий олігархічний режим і висунула програму, що, здавалося, відкривала для багатостраждальної країни нові можливості. Комуністична партія боролася за те, щоб надати рухові антиімперіалістичного спрямування. Однак уже за два тижні розпочалася нова хвиля репресій, і комуністи змушені були й надалі працювати в підпіллі.

Керівники Парагвайської компартії. Антоніо Майдана (праворуч), Альфредо Алькорта та Хуліо Рохас.

Стреснер за цю війну одержав чин капітана артилерії і незабаром вступив до партії латифундистів «Колорадо» (кольорові). Він став на шлях, який вивів його у фашистські диктатори — можу говорити про це, бо від початку спостерігав його. І кінець в нього буде — як у всіх фашистських диктаторів. Все закономірно.

1938 року я приїхав до Асунсьйона, щоб продовжити тут навчання, а за два роки почав працювати в школі. Брав участь у політичному русі вчителів і студентів. У серпні 1941 року ми організували страйк учителів, що став початком всенародної боротьби проти тодішнього диктатора профашистського типу генерала Моріньїго.

Разом з іншими керівниками страйку мене заарештували і засудили до року ув'язнення. Розглянувши апеляційну скаргу, суд другої інстанції виправдав нас. Та незважаючи на це, ми опинилися в одному з концентраційних таборів Чако.

Чако — напівпустельний район на кордоні з Болівією. Вдень тут спека, вночі пронизливий холод. У посушливий період — спека й пилюга, в період дощів усе перетворюється на болото. Асфальтованих доріг немає і досі. Отже, всі умови для створення концтабору за нацистським взірцем.

Однак спроба Моріньїго прищепити Парагваю гітлеризм зазнала краху — завдяки внутрішньому політичному опорові та новій міжнародній обстановці. Я маю на увазі успіхи антигітлерівської коаліції. Моріньїго змушений був звільнити нас. Після перемоги над Гітлером нашій партії ще раз пощастило здобути легальність.

Нашій партії п'ятдесят років. За свій вік вона лише двічі — п'ятнадцять днів у 1936 році і п'ять місяців у 1946 році — перебувала на легальному становищі. Отже, постійно доводилося працювати в складних умовах підпілля. Диктаторський режим скерував увесь свій апарат проти партії. Багатьох наших товаришів було закатовано, інші загинули в збройній боротьбі; зокрема під час повстання 1947 року. Це повстання зазнало поразки. Диктатура виступила проти народу єдиним фронтом: Моріньїго підтримали Перон і Варгос, тодішні диктатори Аргентіни й Бразілії. А демократичні сили діяли розрізнено й нерішуче.

Під час громадянської війни мене знову заарештували і заслали у віддалену місцевість на півдні Парагваю. Звідти мені з декількома товаришами пощастило втекти. Ми дісталися столиці і взяли участь у другому з'їзді нашої партії, що 1949 року таємно відбувся у Асунсьйоні. Тоді мене було обрано членом Центрального Комітету.

Так почався новий етап у моєму житті. Він тривав дев'ять років. А тим часом 1953 року Альфредо Стреснер став головнокомандувачем парагвайської армії, ще за рік внаслідок військового перевороту він захопив владу до своїх рук, хоча офіційно вважався президентом, обраним від партії «Колорадо».

З часу громадянської війни в Парагваї панує надзвичайний стан, який Стреснер що п'ять років скасовує на один день — день виборів, коли його знову «обирають» президентом. Він тримається при владі вже 24 роки, перетворив Парагвай на «ідеально-контрольовану країну Південної Америки».

1958 року, коли в Парагваї загострилася політична та економічна криза, компартія закликала трудящих до загального страйку. Диктатура відповіла новою хвилею терору. 12 серпня 1958 року я і товариші Хуліо Рохас та Альфредо Алькорта потрапили до рук поліції.

Під час арешту з мене зірвали одяг і, б'ючи, гнали вулицями Асунсьйона. Поліцаї горлали, що я злодій. Я ж кричав, хто я є насправді. Таким чином моя родина тієї ж ночі дізналася, що мене заарештовано, і сповістила адвоката.

Проти нас порушили судову справу на підставі закону «на захист демократії», що його Стреснер записав під диктовку американського посла в Парагваї.

Суддя, чесна людина, класифікував цей закон як такий, що суперечить конституції,

і виправдав нас. Але його негайно звільнили з посади і призначили нового, «правильного» суддю. Тепер мене засудили на два з половиною роки ув'язнення, товаришів Алькорту і Рохаса — на рік ув'язнення кожного. Ці два роки тривали майже два десятиріччя. Жодного додаткового судового вироку, жодних пояснень: фашистська диктатура не потребувала навіть видимості законності.

Таке ж беззаконня панувало в тюрмах.

За рік нас перевели до тюрми якоїсь військової частини. Ми працювали в каменоломні, позбавлені жодних контактів із зовнішнім світом. Це була каторжна тюрма з відповідним «режимом». Три роки ми перебували в жаркій, вологій камері, що мала лише дві віддушини в стелі. Сморід, вогкість, відсутність світла й свіжого повітря... Це був особливий метод катування. Нас хотіли зламати, розчавити — фізично й духовно.

Під тиском світової громадськості Стреснер, зрештою, змушений був перевести нас до іншої тюрми, дещо «комфортабельнішої».

Зберегти за таких обставин здоров'я і душевні сили — це найголовніша умова. Протягом чотирнадцяти років нам не давали читати й писати. Заборонено було навіть мати олівці й папір. Нечасті побачення тривали лише дві-три хвилини в присутності наглядачів. Ці чотирнадцять років ми були практично цілком ізольовані. Лише зрідка нелегальними шляхами до нас доходили звістки із зовнішнього світу.

Незважаючи на це, в тюрмі не завмирала політична діяльність. Провадилися збори й дискусії, під час яких ми ділилися з товаришами своїми знаннями та досвідом, виробляли спільну позицію з різних проблем. Я стверджую, що саме марксизм-ленінізм дав нам силу вистояти, не зламатися.

Часом рідним дозволяли відвідувати нас щотижня, часом не давали побачення протягом місяців. Відмову пояснювали найрізноманітнішими «причинами». Одного разу заявляли, нібито викрито план втечі, іншого — що знайшли якісь документи. Навпроти нашої тюрми містився «Технічний відділ особливого призначення» міністерства внутрішніх справ, підпорядкований ЦРУ. Практично ми були в їхніх руках. Багато разів розроблялися плани нашого знищення. Але Стреснер «беріг» нас як «заложників».

Стреснер також відверто заявляв, що поки він при владі, нам не бачити волі. Що ж — ми були класовими ворогами, хоч знали один одного зі школи.

І ще про тюремні умови. Протягом 14 років ми були цілком ізольовані, не бачили сонця й не мали медичної допомоги. Щоб допроситися лікаря, треба було вночі голосно кричати, доки мешканці сусідніх будинків — а тюрма розташована в центрі Асунсьйона — починали скаржитися, отож тюремна адміністрація мусила вживати якихось заходів.

В 1972—73 роках становище політв'язнів — на наш великий подив—почало потроху поліпшуватися. Як ми дізналися пізніше, Радянський комітет Червоного Хреста домігся, щоб Міжнародний Червоний Хрест перевірив умови, в яких перебувають парагвайські ув'язнені. Парагвай одержує велику фінансову допомогу від Швейцарії, можливо, саме тому Стреснер дозволив представникам Міжнародного Червоного Хреста відвідати нашу в'язницю.

Нам видали матраси і навіть інколи випускали на кілька хвилин з камери. Пізніше дозволили читати деякі книжки й газети, слухати радіо. Вночі, мов змовники, ми навіть потай слухали передачі з Москви, Гавани, Берліна.

У вересні 1976 року стару тюрму в Ембоскада, за 40 кілометрів від Асунсьйона, було перетворено на концентраційний табір. Сюди і перевели політв'язнів. Їх налічувалося близько чотирьохсот: вчорашні робітники, вчителі, студенти, багато селян, навіть цілі селянські родини. 18 жінок мали немовлят, що народилися в тюрмі. Всього у цьому концтаборі було 80 жінок різного віку, а також чимало дванадцяти-тринадцятирічних дітей. Завдяки руху міжнародної солідарності диктаторський режим змушений був багатьох з них звільнити.

Але в Ембоскада і досі повно в'язнів, у тому числі комуністів — будівельник Северо Акоста Аранья, інженер Віргіліо Варрейро та інші. Більшість з них ув'язнені без суду і слідства протягом 14—16 років.

Звичайно, ми не раз обмірковували плани втечі. Були проекти звільнення нас з волі. Однак жодного з них не вдалося здійснити. Насамперед через зраду в партійному керівництві, куди проникло багато ворожих елементів. Зрадником виявився також колишній голова партії Оскар Крейдт.

У концтаборі Ембоскада ми пробули тільки місяць. Хтось із наглядачів сказав, що нас мають звільнити. Та натомість нас перевели до іншої в'язниці. Там у лютому 1977 року ми й дізналися про звільнення. Це здавалося неймовірним. Однак кожен з нас і справді отримав відповідне розпорядження міністерства внутрішніх справ.

І ось ми на волі. Без документів, навіть без посвідчення особи, ким ми були в своїй рідній країні? Наше місце проживання стерегла поліція, що два-три дні з'являлася з перевірками, найбільше цікавлячись, де ми буваємо, з ким зустрічаємося. Нам постійно доводилося чекати провокацій. Враховуючи постійну небезпеку і невизначеність становища, ми вирішили шукати політичного притулку.

Спершу ми звернулися до посольства ФРН, але воно відмовило нам так само, як і посольство республіки Венесуела. Дозвіл на в'їзд нам видало посольство Перу. В цій країні, в цілковитій ізоляції, ми прожили

сім місяців. У квітні 1977 року через представника Міжнародного Червоного Хреста ми дізналися, що нам надається політичний притулок в СРСР. Проте уряд Стреснера відмовився дозволити нам виїзд.

Нарешті при сприянні Міжнародного Червоного Хреста ми одержали потрібні документи. Але на тому наші пригоди не скінчилися. Ми хотіли їхати до Ліми, проте нас посадили в літак, що летів до Стокгольма. В Швеції ми почувалися майже безпорадними. Зрештою шведський уряд примістив нас у таборі для біженців. Отже, ми знову опинилися в таборі. Знову чекання. Аж поки не розшукав нас Радянський Червоний Хрест.

За ці довгі роки в Латинській Америці та й в усьому світі відбулися значні зміни: революція на Кубі, вибори Сальвадора Альєнде і контрреволюція в Чілі, перемога народу В'єтнаму. В Португалії та Іспанії скинули фашизм.

Про вибори Альєнде ми довідалися від рідних. Про контрреволюційний переворот прочитали в перших газетах, які потрапили нам до рук після 14 років цілковитої ізоляції. Про перемогу кубинської революції ми були поінформовані дуже добре, бо на початку 1959 року я перебував у поліцейській тюрмі міста Асунсьйон, де дозволялося читати, а кубинські газети тоді ще продавалися під старими буржуазними назвами в усій Південній Америці. Пізніше ми роками нічого не знали про дальший розвиток Куби. А вперше я відвідав Острів Свободи тільки в січні 1978 року.

Мене часто запитують, яку подію мого в'язничного життя я вважаю найважливішою. Життя в тюрмі дуже одноманітне. Один день подібний до іншого. Та іноді все ж дещо відбувається. Незабутні хвилини радості, коли одержуєш звістку з волі, від рідних...

Ув'язнення було постійним психічним катуванням. Уявіть собі: троє чоловіків у маленькій камері, без світла і повітря, позбавлені і медичної допомоги, і надії вийти звідси живими.

Режим Стреснера під впливом міжнародної прогресивної громадськості змушений був звільнити більшість політв'язнів. Однак близько ста чоловік ще залишилося в різних в'язницях, з них 28 товаришів — у Ембоскаді. Про них не можна забувати.

Фашистський режим у Парагваї вдається не лише до багаторічного ув'язнення без суду і слідства, а й до викрадення людей, убивств та замахів на життя, причому учасників тих замахів жодного разу не знайшли. Так, від 30 листопада 1975 року нічого не відомо про долю секретаря Центрального Комітету нашої партії Мігеля Анхеля Солера, безслідно зник секретар Комуністичної спілки молоді Дерліз Вільоргра.

Вже понад сорок років у Парагваї панує військова диктатура, з них 24 роки — диктатура Стреснера. Вирішальною силою, що підтримує режим, є північноамериканський імперіалізм, що порядкує на «своїй півкулі» за допомогою цілої системи інституцій, таких як Міжнародний валютний фонд, Міжнародна асоціація розвитку, Міжнародний банк реконструкції й розвитку тощо. Та й дипломати США цілком відверто підтримують диктаторів. Саме так треба розуміти слова американського посла в Асунсьйоні Роберта Уайта, який заявив, що в Парагваї робляться, мовляв, значні кроки на шляху втілення в життя прав людини.

За останні роки залежність Парагваю від імперіалістичних держав посилилася. Так, увесь видобуток нафти тут контролюється чотирма північноамериканськими компаніями. Розробка уранових родовищ теж здійснюється американськими концернами. Західнонімецькі монополії надали диктатурі значні кредити для розвитку зв'язку. Консорціум з 58 західнонімецьких капіталовкладників придбав у Чако близько 300 тисяч гектарів землі, щоб заснувати там свої тваринницькі ферми.

Колонізуючи землі, нові власники проганяють селян з насиджених місць, а їхні садиби просто спалюють. Якщо ж селяни чинять опір, з'являються армія й поліція.

Стреснер утримує владу переважно завдяки терору, проте він змушений терпіти існування опозиційних партій буржуазії й латифундистів і навіть засідати в парламенті. Та все ж це влада однієї людини. Що, природно, задовольняє далеко не всіх представників правлячих кіл.

Минулий рік був позначений жорстокими класовими боями. Робітники вимагали підвищення заробітної платні й ліквідації безробіття, а буржуазні партії відмовилися брати участь у черговій виборчій комедії. Посилюється тенденція до об'єднання опозиційних сил. Комуністи запропонували розгорнути широкий фронт боротьби проти диктаторського режиму.

У Парагваї існують дві традиційні великі буржуазні партії — національно-республіканська асоціація «Колорадо» і ліберально-радикальна «Бланко». При владі зараз «Колорадо», проте в її лавах стався розкол і опозиція заснувала Народний рух «Колорадо». Та й у партії «Бланко» теж немає єдності. Її більше крило, що відкололося, називає себе Аутентичною ліберальною партією і виступає проти засилля іноземного капіталу в економіці країни. Тому ці партії також вимагають звільнення всіх політв'язнів і відомостей про тих, хто зник. Навіть католицька церква приєдналася до таких вимог.

Сьогодні ми боремося за утворення уряду демократично-патріотичної єдності цивільних і військових, щоб створити передумови відродження гнобленого Парагваю.

«ВОХЕНПОСТ», НДР.

З німецької переклала
Вікторія ЦИМБАЛ

Розповідає Федеріко Фелліні

У зв'язку з прем'єрою свого нового телефільму «Репетиція оркестру» Федеріко Фелліні розповів представникові міланського тижневика «Панорама»:

— Мені вже давно хотілося показати репетицію оркестру. Щоразу, побувавши на записах музики до моїх фільмів, я виходив із студії схвильований тим, як з первісного хаосу після низки репетицій, повторювань, уточнень, поправок, в атмосфері розмов, жартів, сварок, п'ятдесят-шістдесят виконавців усі разом нарешті об'єднуються в точно визначену мить в єдиному абстрактному, математичному, цілком гармонійному понятті — музиці...

Фільм починається сценою в невеличкому барі за чверть години до початку репетиції. Один по одному з'являються музиканти. Хто приїздить автобусом, хто автомобілем, хто приходить пішки. Всі вони поспішають, всі захекані. Потім вони юрмляться перед баром, п'ють каву чи пиво, їдять сендвічі. Тепер музиканти схожі на робітників, чиновників, кельнерів. Атмосфера в барі нагадує вулицю в години пік, гомінку й бурхливу. Точаться розмови, які звичайно можна почути в трамваї або електричці, — про футбол, дорожнечу та сімейні справи.

Коли музиканти займають свої місця, вони нагадують загін солдатів, які чекають сигналу до наступу, або групу чиновників, готових поринути в свої папери за командою директора. Вони до всього байдужі й начебто зневажливо ставляться до своєї роботи. Та ось вони під керівництвом диригента починають грати, й відбувається чудо перевтілення. Музиканти вже нічого не бачать, крім партитури й рук диригента, вони стають зовсім іншими людьми, охопленими спільним почуттям, яке справді єднає їх у єдине ціле. По суті, про це чудо й розповідає мій фільм.

Федеріко Фелліні (праворуч) під час зйомок телефільму «Репетиція оркестру».

ТУГА ЗА МРІЄЮ, АБО БІДНА СИРІТКА І ДОБРИЙ МІЛЬЙОНЕР

Сцена з мюзикла «Анні». Бідна сирітка і добрий мільйонер.

Позаторік у Нью-Йорку, на Бродвеї, а торік у Лондоні, на сцені Вікторія-паласу, відбулася прем'єра мюзикла «Анні» (лібретто Томаса Мігена, музика Чарлза Страуса). Англійський журнал «Плейз енд плейєрз» відгукнувся рецензією на лондонську прем'єру. Рецензент Джон Лар, зокрема, пише:

«Кількість мюзиклів на театральних сценах Америки рік у рік меншає, і пояснюється це не тільки стрімким зростанням вартості постановки. Життя в сучасній Америці надто жорстоке, оспівувати в ньому нема чого, тож мюзикл, щоб вижити, змушений шукати теми в благополучнішому минулому, бо тільки воно може виправдати невтомний оптимізм цього жанру. В міру того, як блякне Американська Мрія, марнішає і американський мюзикл. Підтекстом більшості успішних постановок останнього часу була туга за витонченістю, невинністю, достатком чи простотою минувшини. Але «Анні», що має чи не найбільший касовий успіх, — це перший мюзикл, в основі якого лежить туга за самою мрією.

Секрет успіху «Анні» — не в грі обдарованих дітей, що так дзвінко й солодко співають про життя в нью-йоркському сирітському будинку, не в музиці Чарлза Страуса і не в разючих декораціях Девіда Мітчелла. Своїм успіхом цей мюзикл зобов'язаний побудованому на точному розрахунку лібретто Томаса Мігена. Міген, письменник-сатирик, що друкується в «Нью-Йоркері», розуміє міфічні можливості фабули й видобуває з них усе можливе із заповзятливістю капіталіста, який знає і вартість свого товару, і ринкову кон'юнктуру. Американець живе в страхітливій атмосфері невпевненості в завтрашньому дні; тож пригоди 11-річної дівчинки-сироти, яка опиняється сама-самісінька у величезному непривітному місті й яку бере під свій захист, а потім і удочеряє один із найбагатших ділків країни, пробуджує в глядачах таку палку й таку властиву кожному американцеві мрію про несподіване щастя, що навіть звістка про те, що під підлогою залу закладено бомбу вповільненої дії, не змусить їх залишити своє крісло, доки вони не додивляться цю історію до кінця, доки не побачать, що доля подарувала Анні щастя й багатство.

Міген безпомилково грає на мрії глядача про всесилля й казковий успіх. Наділивши сирітку Анні безмежним оптимізмом, він далі винагороджує цей оптимізм чимраз тріумфальнішими перемогами. Татусь Уорбакс (захисник Анні, чиє ім'я, між іншим, показує, яким шляхом він набув свій капітал [1]) має можливість доступитися до будь-кого в країні, отже, такий доступ має й Анні, яка тим самим уособлює й іншу мрію американського демократа — прилучитися до еліти. Вона навіть бере участь у засіданні урядового кабінету й співає президентові свій оптимістичний гімн «Завтра»:

Сонечко вийде
Завтра,
І я протримаюсь

---

[1] «Warbucks» розшифровується, як «гроші нажиті на війні».

До завтра
Будь-що, за всяку ціну.
Адже чекати до завтра,
Світлого, любого завтра
Треба лиш нічку одну!

Ця пісенька, ясна річ, підказує президентові ідею «нового курсу»; і коли якесь шахрайське подружжя, прикинувшись батьками Анні, намагається завадити Уорбаксові удочерити її, сам президент цілу ніч не лягає спати й за допомогою ФБР викриває пройдисвітів. Влада, Багатство, Закон (в особі головного судді Брендайса, який з'являється у фіналі) приходять на допомогу цій простій, довірливій, юній американській громадянці. Заплативши шість фунтів стерлінгів за квиток, ти дістаєш можливість тішитися демократичною казочкою, покликаною довести, що доля неодмінно всміхнеться тому, хто не хнюпить носа. А ще кажуть, ніби комерційні вистави вільні від політики!

Обидві провідні арії Анні — «Завтра» і «Можливо» — є квінтесенцією суто американського погляду на життя: якщо не вдався день теперішній, покладай нові надії на день прийдешній. Та якщо в цій виставі стільки розмовляють про завтра, то як бути з тим, що відбувається сьогодні? Татуся Уорбакса це питання не хвилює: Він каже: «Не роби добре людям, яких ти зустрічаєш, ідучи вгору, якщо ти не збираєшся спускатися вниз». Глядачі зустрічають цю сентенцію сміхом; а тим часом, якщо подумати...

В Нью-Йорку «Анні» йтиме ще кілька років; є всі підстави вважати, що і в Лондоні цей мюзикл довго не сходитиме зі сцени. Зрештою, це вистава для підлітків будь-якого часу. Але феноменальний успіх «Анні» — зловісний симптом як для театру, так і для культури взагалі. Це шоу заохочуватиме інших братися до постановок, що потребують величезних капіталовкладень і не дають ніякого інтелектуального зиску. Внаслідок того, що вартість постановок в американському театрі зростає (а субсидії лишаються вкрай мізерними), театральним колективам доводиться вдаватись або до сумнівних експериментів, або до банальщини. Кількість постановок на Бродвеї зменшилася з 239 в 1925 році до менше ніж 30 в 1977-му. Якщо ці темпи збережуться й надалі, то наприкінці 80-х років на Бродвеї йтимуть лише розраховані на багаторічне існування на сцені музичні шоу, що одностайно закликатимуть до оптимістичних мрій — на тлі цілковитого занепаду як театрального мистецтва, так і самого суспільства. Але і за таких умов мюзикл залишатиметься точним барометром суспільства: театральні глядачі не дозволятимуть, щоб брутальна дійсність заважала їм тішитися мрією».

■ ■ ■

ХУЛІО КОРТАСАР ПРО ІСТОРІЮ, ДІЙСНІСТЬ, ФАНТАСТИКУ

В інтерв'ю мадрідському журналові «Тріунфо» Хуліо Кортасар — визначний аргентінський письменник, що живе у Франції,— сказав.

— Моїм першим великим історичним досвідом стала Кубинська революція. Я побував на Кубі через два роки після її перемоги і вперше відкрив для себе восьмимільйонний народ, який намагається знайти істину, яку я самотужки шукав у маленькій кімнатці в Парижі. Саме перебуваючи на Кубі, я зрозумів, що таке громадянська відповідальність письменника, і відтоді в моїх творах почало звучати те, що називають ангажованістю. Так я в досить солідному віці добрався до сенсу історії.

Торкаючись свого творчого методу, Кортасар зазначив:

— Мене розчаровує чисто фантастична література, яка цілком відірвана від життя. Фантастика в такому вимірі мене не цікавить. Для мене вона проявляється в дійсності... Візьмімо мої оповідання: їх дія розгортається у звичайній буденній обстановці, поки раптово не виникає поворот, не з'являються якісь двері, які, здається, ведуть уперед, а насправді виводять героя у «задзеркалля», в якийсь інший вимір. Проте, зрештою, герой знову повертається в справжнє життя. Мені здається, що в такий спосіб фантастика збагачує дійсність. Фантастика цінна саме тоді, коли вона ґрунтується на дійсності.

Не плутати з мистецтвом!

«Проминувши невеличкий, вишукано опоряджений хол, ви опиняєтесь у дзеркальному салоні, де сидить літня жінка, — ні, це ще не восковий експонат. Вона озивається до вас, і її галльський акцент виказує француженку...» Приблизно так розповідає лондонський путівник 1842 року про мадам Тюссо, засновницю і власницю славетного музею воскових фігур. В рік виходу путівника їй було 83 роки. Позаду — 33 роки мандрів з пересувною виставкою, яка складалася з тридцяти воскових фігур. Вони дісталися їй у спадщину від дядька Філіпа Куртена, який навчив її мистецтва моделювання, — після революції 1789 року вона допомагала йому ліпити портрети страчених.

Колекція і тонула в Ірландському морі, і горіла в Брістолі. І все ж через тридцять три роки мадам Тюссо експонувала в Лондоні у чотири рази більше фігур, ніж мала на початку.

Мадам Тюссо постійно дбала про високий рівень виконання фігур, не шкодувала грошей на костюми та всілякі історичні реалії.

Сьогодні відвідувача у вестибюлі музею мадам Тюссо зустрічає її воскова фігура, а в залах представлені у воскових подобах політичні діячі, артисти, вчені, письменники, художники, спортсмени і навіть гангстери. Одні з них стоять тут десятки років, інші зникають, як тільки гасне їхня скороминуща слава.

Останнім часом музей поповнився багатьма новими фігурами. Серед них, наприклад, можуть опинитися поруч славетний Пікассо і молода кінозірка Ліза Мінеллі (див. ілюстрації).

Стандартизовано техніку виготовлення фігур. Коли зібрано всю потрібну інформацію і визначено в ескізі позу, виготовляється металевий каркас, на якому скульптор ліпить з глини фігуру натурального розміру; від справжньої скульптури воскова фігура відрізняється тим, що остання — твір гранично натуралістичний; власне, це не твір скульптури, а восковий манекен, що з скрупульозною точністю відтворює риси портретованого. Особливо ретельно копіюють голову й руки. Готові глиняні форми заливають розтопленим воском. Відлив торсу може бути й не таким точним. Аж потім до роботи береться художник-модельєр: вставляє скляні очі, закріплює на гарячому воску відповідну перуку. Накладається, зовсім як на обличчя актора, грим; фігуру вдягають у костюм. Майстри цієї справи домагаються справді разючої схожості. Але до справжнього мистецтва скульптури ці експонати все одно ніякого відношення не мають. Музей воскових фігур мадам Тюссо ні в якому разі не слід плутати з музеєм художнім, хоч популярність його, надто серед туристів, постійно дуже висока. Можна сказати навіть, що це виставка стандартизованих уявлень про відомих людей — без заглиблення в обставини їхнього життя і справ; фігури тих, хто виходить з моди, тут швиденько переформовуються в нових відливках — музей мадам Тюссо продовжує існувати, не змінюючи своїх принципів, ковзаючи по блискучій, наче навоскованій, поверхні подій...

Слухаючи французького співака Шарля Азнавура, дивлячись на його обличчя, — двадцять різних облич у двадцяти різних піснях, — відвідувачі його концертів стають свідками виняткового фестивалю — фестивалю одного актора.

Сам про себе він каже: «Я завжди був прихильником нових мелодій і свіжих ритмів. Нині інший стиль виконання дозволяє відкрити приховану красу старих пісень. Я сьогодні не можу співати так, як співав колись. Мова моїх пісень весь час змінюється. Кепський той митець, який не вміє пристосовуватися до духу своєї епохи. На мою думку, молодь особливо активно впливає на процес оновлення мови, вигадуючи нові, влучні, сповнені гумору вирази, створюючи лексику, завдяки якій сімдесяті роки відрізняються від шістдесятих і тридцятих...

Але мені важко було б відмовитися від усього того, чим я жив на естраді протягом чверті століття. Моє завдання як митця полягає в тому, щоб довести, що існує зв'язок між мовою мого покоління і мовою молоді».

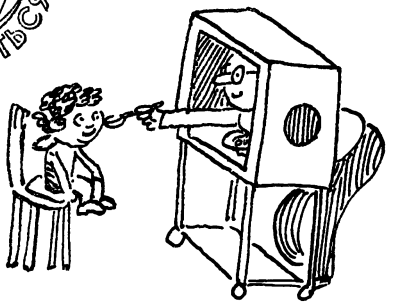

«Стиршел», Болгарія.

«Швайцер іллюстрірте», Швейцарія.

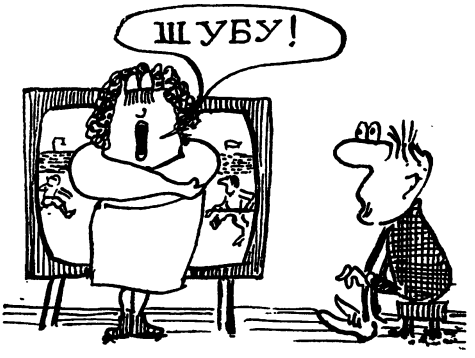

«Панорама», Польща.

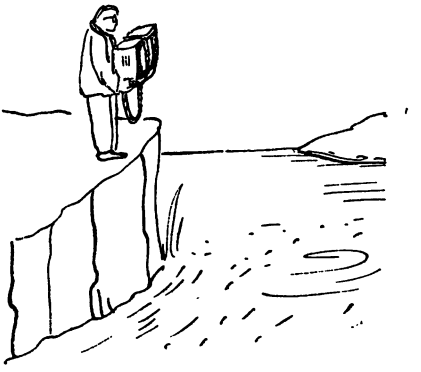

«Трибуна люду», Польща.

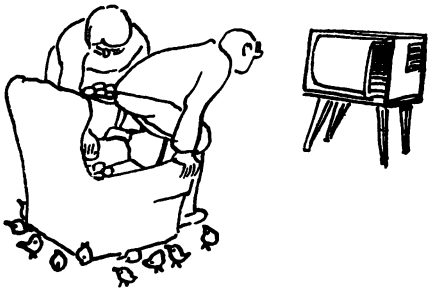

«Квети», Чехословаччина.

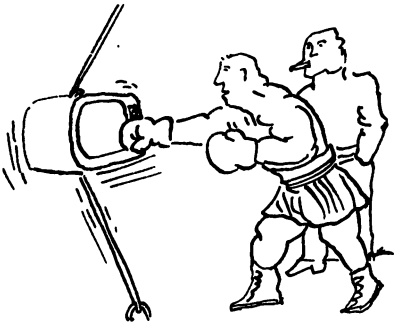

«Стиршел». Болгарія.

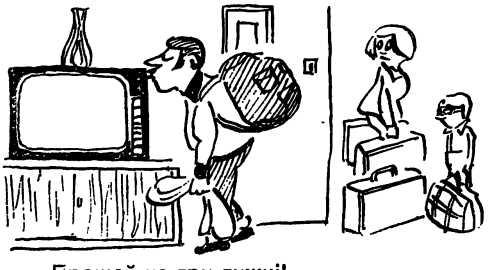

— Прощай на три тижні!

«Дікобраз», Чехословаччина.

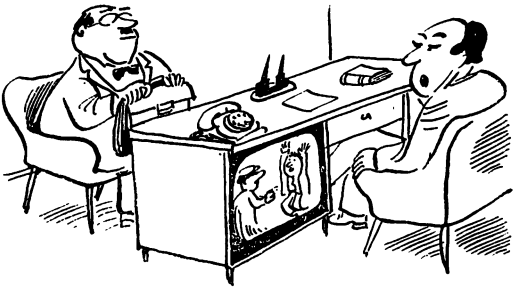

— У якій ви справі, я вас слухаю...

«Польское обозрение», Польща.

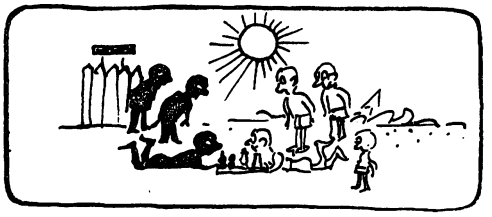

«Урзіка». Румунія.

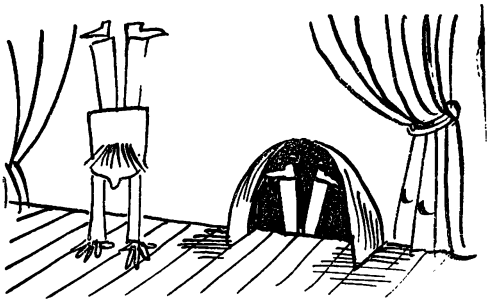

«Трибуна люду», Польща.

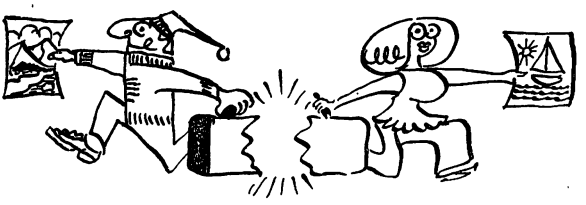

«Урзіка». Румунія.

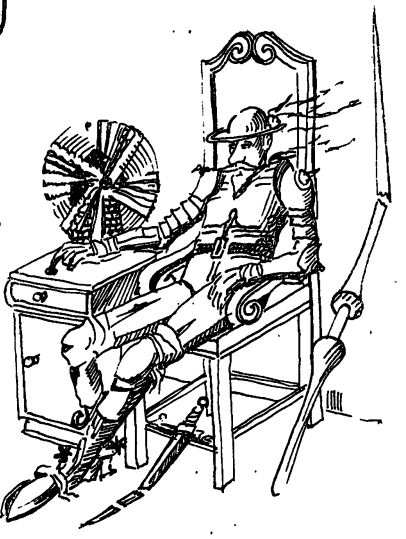

«Єж». Югославія.

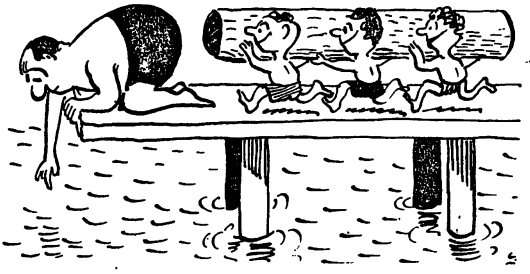

— Допоможемо батькові пірнути...

«Польское обозрение», Польща.

— Гаразд! Залишимо на завтра...

«Шпільки», Польща.

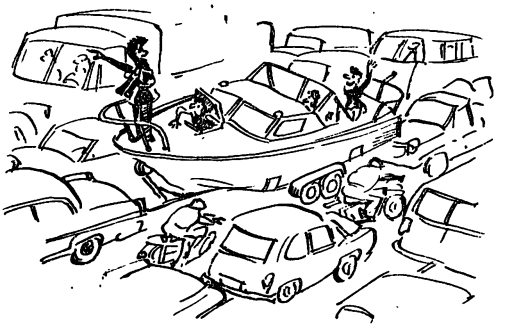

— Ура! На горизонті море!

«Квік», ФРН.

Головний редактор
Віталій Коротич.

Редакційна
колегія:

Дмитро Білоус,
Олесь Гончар,
Павло Загребельний,
Дмитро Затонський,
Віктор Коптілов,
Юрій Кочубей,
Олег Микитенко
(заст. головного редактора),
Марія Орлик,
Дмитро Павличко,
Воліна Пасічна,
Олександр Підсуха.

Відповідальний секретар
Богдан Чайковський.

Художній редактор
Володимир Писаренко.

На вклейці репродукуються роботи переможців республіканського конкурсу дитячого малюнка під девізом «Сонце миру».

Здано до набору 14. 04. 79. Підписано до друку 05. 06. 79. БФ 23299. Формат видання 70×100/16. Високий друк. Умовних друк. арк. 19,66. Обл.-вид. арк. 21,62. Тираж 53090. Зам. 02011.

Адреса редакції: 252021, Київ-21, вул. Кірова, 34. Телефони: головний редактор — 93-13-18, секретаріат — 93-06-13, відділи: художньої літератури — 93-28-88, 93-27-10, критики — 93-29-61, публіцистики — 93-27-60.

Рукописи обсягом до одного друкованого аркуша не повертаються.

Ордена Леніна комбінат друку видавництва «Радянська Україна», 252047, Київ-47, Брест-Литовський проспект, 94.

«ВСЕСВІТ» («Весь мир» — «Всэсвит»), № 7 1979 г. (на украинском языке). Ежемесячный литературно-художественный и общественно-политический журнал Союза писателей Украины, Украинского общества дружбы и культурной связи с зарубежными странами и Украинского республиканского комитета защиты мира.

Адрес редакции: 252021, Киев-21, ул. Кирова, 34. Издательство «Радянський письменник», 252133. Киев-133, бульвар Леси Украинки, 20. Комбинат печати издательства «Радянська Україна», 252047. Киев-47. Брест-Литовский проспект, 94.

Плакат видавництва «Мистецтво». Художник Євген Кудряшов.

Ціна 60 коп.

«РАДЯНСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК»
«ВСЕСВІТ», 1979, № 7, 1-240.

ІНДЕКС 74089